

Szegedi Tudományegyetem
Irodalomtudományi Doktori Iskola
Francia Alprogram

Székesi Dóra

Emberkép Diderot természetfilozófiájában

Phd-értekezés

Témavezető: Prof. Dr. Penke Olga

Szeged, 2012.

Köszönetnyilvánítás

Mindenekelőtt szeretnék köszönetet mondani Penke Olga tanárnőnek, aki immáron kilenc éve töretlenül segíti és vezeti munkámat. A szemináriumi dolgozatoktól kezdve, a versenymunkákon, publikációkon át az értekezés elkészítéséig mindvégig szakmai és lelki támaszom volt. Szívembe zárva viszem magammal azt a tudást, emberségességet, törődést és odafigyelést, amit tőle kaptam.

Külön hálával tartozom Balogh Lászlóné Mária, Kasza Ildikó és Bali Edit tanárnőnek, akik általános és középiskolai tanulmányaim alatt az irodalom és a francia nyelv iránti szeretetemet táplálták. Majd egyetemi és doktori tanulmányaim alatt az irodalom és filozófia órák jelentősen hozzájárultak gondolkodásom formálódásához. Köszönöm a Francia Tanszék és az Irodalomtudományi Doktori Iskola oktatóinak, hogy tanulmányaim alatt, s később a disszertáció írása során nélkülözhetetlen szakmai segítséget, iránymutatást, olvasnivalót és emberi segítséget kaphattam tőlük. Külön köszönetet szeretnék mondani a Szegedi Tudományegyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolájának, hogy a doktori képzést követően még tudtam az értekezés írásával foglalkozni.

Nagyon köszönöm a családomnak, Édesanyámnak, Édesapámnak, Huszka és Székesi nagyszüleimnek, Kereszttestvéremnek, Anitának, hogy mindig mellettem voltak, és biztos háttérrel nyújtottak ahhoz, hogy szabadon járhassem az utamat. Külön köszönetet szeretnék mondani Anyának a gondoskodásáért, türelméért és kitartásáért. Köszönöm a barátaimnak, Csillikémnek, Andrisnak, Csabinak, Angyinak, Hemantnak, Édesgizának és Fernandónak, hogy ami öröm volt vagy bánat, elcsüggedés vagy lelkesedés, azt megoszthattam velük.

Köszönöm Neked, M. Péterem (")>, a szeretetedet, szerelmedet, a sétákat, a beszélgetéseket, a gondolataidat...<(").

Keresztapának és Dédikének

Tartalomjegyzék

Bevezetés	6
1. Képekben kibontakozó filozófia	15
1.1. Diderot gondolkodásmódja és írásainak kifejezőmódja.....	15
1.2. A kép mint az elme szintetikus egységének tükré.....	22
1.3. Diderot gondolatai a metafora, a hieroglifa és az embléma fogalmáról.....	23
1.4. A kép jelentősége a természet értelmezésének vonatkozásában	26
2. A természet értelmezésében szerepet játszó képességek, eszközök és eljárások Diderot filozófiájában	29
2.1. A képzelet szerepe a megismerésben.....	29
2.2. A zseni természete és képességei	35
3. Az érzékelés és a gondolkodás problémája: a két lábon járó ingaóra, az érző-gondolkodó csembaló és a sípláda képe	49
3.1. Érzékelés és gondolkodás	49
3.2. A két lábon járó ingaóra képében rejlő ellentmondások.....	52
3.3. Az érző csembaló: az ellentmondások feloldásának kísérlete	54
3.4. A sípláda modellje: a testetlen lélek gondolatának elutasítása	55
4. Az érzékelés és a kifejezés problémája a vakok és a süketnémák esetének tükrében: bőrrel látni, színekkel hallani, testtel beszélni	59
4.1. Ismeretelméleti kérdések: az érzékek kölcsönhatása.....	59
4.2. Bőrrel látni: a vakok metaforikus kifejezései és a tapintásnyelv	64
4.3. Színekkel hallani: az okuláris csembaló	70
4.4. Testtel beszélni: a süketnémák energikus és metaforikus gesztusnyelve	73
5. Az emlékezet és a személyiség kialakulásának kapcsolata Diderot filozófiájában: az emlékező csembaló, a méhraj, a kolostor és a pókháló képe.....	76
5.1. A személyiség kialakulásának rejtélyes kérdése	76
5.2. Az emlékezet szervezeti adottsága, fajtái és jellemzői.....	79
5.3. Az emlékező csembaló	82
5.4. Emlékezet és létünk tudata.....	83
5.5. Az emberi szervezet felépítése és a személyiség kialakulása: a méhraj képe.....	85
5.6. A kolostor képe.....	89

5.7. Az „egész mindenség” és az egyedek kapcsolata: a pókháló képe	90
5.8. Folytonosan változó természet- és embermodell	93
5.9. Szükségszerű, esetleges és véletlenszerű	95
6. A „szörny” fogalma Diderot emberképében és természetfilozófiájában: az édesvízi polip képe és a <i>D'Alembert álmának</i> képzeletbeli szörnylaboratóriuma	98
6.1. Általános korabeli meghatározások és Diderot elképzelései a „szörny” fogalmáról	98
6.2. Az édesvízi polip: szövegszörnyeteg és szörnyetegszöveg	102
6.3. Küklopszok és sziámi ikrek: képzelet vagy valóság?	107
6.4. Hermafroditizmus: a nemek közötti határvonalak elmosódása	109
6.5. Fajok keresztezése és a lények lánc: kecskeemberek és orángutánok	111
7. Diderot materialista emberfelfogásának morálfilozófiai vonatkozásai	117
7.1. Természet és erkölcs: az ember ismerete a morál alapja	117
7.2. Egyéni és társadalmi erkölcs: a házasság és a fajfenntartás kérdése	121
7.3. Az egyetemes erkölcs és annak összeomlása: ideál és valóság	123
8. Diderot írástechnikája	132
8.1. Képes kifejezésmód és más írásformák	132
8.2. A levélforma	133
8.3. A jegyzetek és megjegyzések	134
8.4. A filozófiai dialógus	135
8.5. Az álom mint kifejezési forma	139
Konklúzió	148
Bibliográfia	157

Az értekezés jegyzeteiben használt rövidítések

DD: Dictionnaire de Diderot, éd. par R. Mortier et R. Trousson, Paris, Honoré Champion, 1999.

DHS: Dix-huitième siècle

DPV: DIDEROT, Denis, Œuvres complètes, éd. par H. Dieckmann, J. Proust, J. Varloot, Paris, Hermann, 1975- (25 tomes).

DS: Diderot Studies

ERA: Encyclopédie du Rêve de d'Alembert, éd. par S. Audidière, J-C. Bourdin, C. Duflo, Paris, CNRS, 2006.

FFM: A francia felvilágosodás morálfilozófiája, szerk. Ludassy Mária, Budapest, Gondolat Kiadó, 1975.

Œ: DIDEROT, Denis, Œuvres, éd. par Laurent Versini, Paris, Robert Laffont, Collection "Bouquins", 1994- (5 tomes).

PUF: Presses Universitaires de France

RDE: Recherches sur Diderot et sur l'Encyclopédie

VFM: Denis Diderot válogatott filozófiai művei, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983.

Bevezetés

Mi az ember? Más kortárs gondolkodókkal ellentétben Diderot nem foglalta rendszerbe az emberrel kapcsolatos elképzeléseit, nem írt a kérdésről összefoglaló művet. Ennek ellenére egységes emberkép bontakozik ki a szövegeiben látszólag szétszórt gondolatokból. Diderot értelmezésében az ember pusztán materiális lény, része a mindenség végtelen anyag-óceánjának. Az ember az állandóan átalakuló természet részeként maga is heterogén elemek véletlenszerű kombinációjának eredménye, amely alkotóelemek az idők során különböző szerveződési formákon áthaladva érző, gondolkodó, öntudattal rendelkező, gondolatait jelekkel kifejező, beszélő lénnyé válnak:

Vajon a csupán feltevéseire hagyatkozó filozófusban nem merülne-e föl a gyanú, hogy szétszórt elemekben keveredve az anyag tömegéhez, kezdettől fogva léteztek az élet lehetőségei, és ezek az elemek tömörültek egyszer valahogyan egységbe, amiben nincs semmi lehetetlen. Az elemekből csíra keletkezett, s ez számtalan szervezeti formán és fejlődési állapoton ment keresztül; sorjában szert tett mozgásra, érzésre, eszmékre, gondolkodásra, elmélkedésre, tudatra, érzelmekre, szenvedélyekre, jelekre, mozdulatokra, hangokra, tagolt beszédre, nyelvre, törvényekre, tudományra, művészetekre.¹

A fenti idézet azért lehet jó kiindulópontja értekezésünk gondolatmenetének, mert tükrözi azt a koncepciót, amelyet Diderot az emberről való gondolkodásban meghatározónak tart. Ugyanakkor fontosnak érezzük a kérdés személyes jellegű megfogalmazását is, amelyet Falconet-hez írott levelében olvashatunk: „Ki is vagyok? Álmodok, gondolatok, képzetek, érzetek, szenvedélyek, jó és rossz tulajdonságok, bűnök, erények, öröm és fájdalom összessége.”²

Az ember minbenlétére vonatkozó kérdésre válaszolva Diderot nem fogalmaz meg végleges, pontos definíciókat. Nem törekszik erre, mert belátja, hogy a természetről és az emberről szóló tudomány éppen olyan átmeneti, mint az a nyelv, amelyen beszélni

¹ DIDEROT, Denis, *Gondolatok a természet értelmezéséről*, in *VFM*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983, 117. o. (A továbbiakban: *Gondolatok a természet értelmezéséről*.) Ehhez a kiadáshoz Szigeti József írt hosszabb bevezetőt, amely francia nyelven is megjelent: „Diderot, une grande figure du matérialisme militant du XVIIIe siècle”, in *Studia philosophica Academiae*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1962.

² DIDEROT, Denis, *Lettre à Falconet (le 10 janvier 1766)*, in *Œ*, t. V. Correspondance, Paris, Robert-Laffont, 1997, 582. o. « Que suis-je? Des rêves, des pensées, des idées, des sensations, des passions, des qualités, des défauts, des vices, des vertus, du plaisir, de la peine. » Az idézet saját fordításunk. Diderot magyarra még le nem fordított műveiből vett idézeteket a jegyzetben franciául is közöljük.

lehet róla: „egész természettudományunk éppoly mülékony, mint szavaink.”³ Gondolkodásmódjához illeszkedő kifejezésmódot választ, hogy az állandó változásnak alávetett, sokszínű emberről írni tudjon: képekben fejezi ki magát. Diderot egyike a felvilágosodás azon eredeti gondolkodóinak, akiknek írásaiban folytonos nyugtalanság, kételkedés és keresés tükröződik. Elképzeléseit, újra és újra felmerülő kérdések nyomán átírja, felülírja, magának sokszor ellent is mond, egyszerre vesz szemügyre dolgokat önmaga és mások nézőpontjából. Gondolkodása csak folyamatában, nyugalmat nem ismerő mozgásában ragadható meg.

Értekezésünkben arra vállalkozunk, hogy bemutassuk azt a különleges „képes beszédet”,⁴ amelyet Diderot filozófiai írásaiban használ. Az emberi képességekhez és az emberrel kapcsolatos folyamatokhoz (érzékelés, gondolkodás, beszéd, képzelet és emlékezet), a személyiség kialakulásának kérdésköréhez tartozó képeket és fogalmakat, valamint a közöttük lévő összefüggéseket igyekszünk feltárni. A „kép” (image) kifejezést a metafora szinonimájaként használjuk Diderot korabeli értelmezésének megfelelően, hiszen az *Enciklopédia* „Métaphore” (Metafora) című szócikke alapján a „képes beszéd” (style figuré) „metaforikus kifejezésmódot” takar (style métaphorique), maga a metafora pedig „érzékletes képként” definiálható (image sensible).⁵

Az értekezésünkben tárgyalt fogalmak összekapcsolódását szintén kép formájában lehetne szemléltetni, nevezetesen a pókhálóéval, amelynek kiemelkedő szerepe van Diderot írásaiban. A különböző csomópontok között lehetséges utakat kijelölve a kiválasztott filozófiai írások fogalmi (pók)hálójának egy részét térképezzük fel, s a fogalmakat elsősorban természetfilozófiai vonatkozásban vizsgáljuk, ám röviden kitekintünk a kérdések morálfilozófiai vetületére is. A szóban forgó képek alkalmasak arra, hogy a dolgok közötti viszonylatokat és jelenségeket ábrázolják.

Mielőtt elemeznénk azokat a képeket, amelyekben kibontakozik Diderot emberkonceptiója, elengedhetetlennek tartjuk annak vizsgálatát, hogy általában milyen módszerekkel él, illetve hogy miféle értelmi és érzelmi képességeket vél fontosnak a természet megismerése során. A képzelet tanulmányozását követően a zsenialitás kapcsán a megfigyelőképességről, a megérzésről, az érzékenységről szólnunk majd. A

³ *Gondolatok a természet értelmezéséről*, 117. o.

⁴ DIDEROT, Denis, *D'Alembert álma* (ford. Csatlós János), in *VFM*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983, 278. o. (A továbbiakban: *D'Alembert álma*). A francia szövegben a « style figuré » kifejezés szerepel. A *D'Alembert álma* három dialógusból áll, amelyek közül az első kettőt Csatlós János fordította le (*D'Alembert és Diderot beszélgetése, D'Alembert álma*), a harmadikat, *A párbeszéd folytatását* Zsámboki Mária: in *FFM*, szerk. Ludassy Mária, Budapest, Gondolat Kiadó, 1975, 480-491. o.

⁵ BEAUZÉE, Nicolas, „Métaphore” (Metafora), in *Encyclopédie de Diderot et d'Alembert*, CD-rom, Paris, Redon, 2001. (A továbbiakban: *Encyclopédie*.)

zseni a „természet történetéből” több összefüggést észlel, mint a hétköznapi ember, még akkor is, ha neki is csupán „egyetlen pillanat hézagos története van a szem[e] előtt”.⁶ A megfigyelő és gondolkodó ember tapasztalatai a „pillanathoz” kötődnek, nem folytonosak, hanem töredékesek és „hézagosak”, holott – ahogyan Diderot megfogalmazza – a természet története „örök áramlás”.⁷ A természet nem volt és nem is lesz mindig olyan, amilyennek pillanatnyilag látjuk, hiszen a „nagy mindenségnek” (*grand tout*), a világegyetemet alkotó, állandóan mozgó anyagnak csak pillanatnyi állapotát tudjuk szemügyre venni. A természet kapcsán – melynek szinonimájaként használja a *rend*, *világegyetem*, *világ*, *világmindenség* szavakat is – Diderot kétfajta rendet különböztet meg: „pillanatnyi és egyetemes rendet” (*ordre momentané*, *ordre universel*).⁸ A szemünk elé táruló pillanatnyi rend viszonylagos és átmeneti, míg az egyetemes, avagy általános rend, amelyről elképzeléseink lehetnek, végtelen és öröktől fogva létező.

Az ember és a külvilág kapcsolatát tárgyalva térünk ki majd arra, miképpen is értelmezi Diderot az érzékelés, a gondolkodás, és a beszéd folyamatát. E kérdéskör fogalmi hálójának felrajzolása után az idetartozó képeket elemezzük, így a két lábon járó ingaóra és az érző-gondolkodó csembaló képét. Az érzékelés, gondolkodás és a beszéd problémáját a vakok, a süketek és a némák valóságészlelése és kifejezésmódja felől közelíti meg Diderot. Megítélése szerint a vakok metaforikus kifejezései, a süketnémák energikus gesztusnyelve színesíti a kifejezőeszközök palettáját. Továbbvizsgálva az érzékelés és észlelés kérdését az érzékek kapcsolatát ábrázoló, tudományos-fantasztikus leírásba illő „metafizikai anatómia” képét elemezzük. Ez a kép – melyben Diderot minden egyes érzéket megszemélyesít – azt szemlélteti, hogyan tudnak együtt működni az „öttagú társaság” tagjai, „a felszínes szem, a gögös fül, a kéjsóvár szaglász, a szeszélyes ízlelés és a bölcs tapintás”.⁹

Az érzékelés, gondolkodás és kifejezés kérdésköre után a személyiség kialakulásának problémáját fejtjük ki. Az érzeteket és gondolatokat összekötő emlékezet felelős az ember identitásának kialakulásáért. A korábbiakhoz hasonlóan ezt a fejezetünket is a releváns fogalmi háló feltérképezésével kezdjük: az emlékezet, az öntudat, az én egysége és egyedisége közötti összefüggéseket vizsgáljuk. Az emlékező

⁶ *Gondolatok a természet értelmezéséről*, 117. o.

⁷ *D'Alembert álma*, 241. o.

⁸ Diderot *Levél a vakokról* c. művében tisztázza, hogy mit ért a „fennálló” és az „általános rend” fogalmán.

⁹ DIDEROT, Denis, *Lettre sur les sourds et muets*, in *Œ*, t. IV. Esthétique-Théâtre, Paris, Robert-Laffont, 1996, 15-16. o. (A továbbiakban: *Lettre sur les sourds et muets*.)

csembaló képével az ember és környezete közötti viszonyt, az emlékezet működését ábrázolja Diderot. A méhraj képe kissé más aspektusból világítja meg az embert: szerveinek, szervezetének kialakulását és felépítését teszi érzékletesebbé. A kolostor képe a méhraj-metaphora egy másik verziója, az egységes, de állandóan változó egyént festi le. A pókháló képe is szorosan kapcsolódik ide, míg az előbbi kettő az én heterogén jellegét ábrázolja, a pókháló az embert az elemek nyitott kapcsolatrendszereként mutatja be. Megkíséreljük bebizonyítani, hogy a pókháló-metaphora több funkciót tölt be Diderot írásaiban. Jelen van az én, a világ és a szöveg szintjén is, hiszen Diderot egyszerre alkalmazza az emberi szervezet és a természet jelenségei közötti összefüggések, de ugyanakkor szövegei felépítésének szemléltetésére is.

A méhkas- és a pókhálóemberek képét a polipembereké egészíti ki következő fejezetünkben, melynek központi kérdése a szörny mint jelenség Diderot természetfilozófiájában és emberfelfogásában. Célkitűzéseink között szerepel annak bemutatása, hogy Diderot gondolkodásmódjában kiemelkedő helyen szerepel a „szörny” (monstre) fogalma. Fejezeteinkben rendezőelvként használjuk azt a baconi alapokon nyugvó diderot-i módszert, amely szerint az általános jelenségeket szokatlan, „szörnyszerű” esetek tanulmányozásával lehet jobban megérteni.¹⁰ A „monstre” Diderot számára eszköz a természet működésének demonstrálására. A polip szörnyszerű képe érzékelteti azt az elképzelést, amely szerint az élőlény egysége nem is annyira a különböző részek összességéből, hanem sokkal inkább a részek között fennálló viszonyból ered. A polip, avagy édesvízi hidra képe az élet keletkezése és az ember szaporodása kapcsán merül fel Diderot természetfilozófiájában. Az önmagát szaporítani tudó, önmagából születő élőlényt jeleníti meg. A polip biológiai modelljét Diderot szövegeiben szerkesztési elvként is alkalmazza: szövegei az édesvízi hidrához hasonlóan önmagukat sokszorosítják.

A monstrozitás valóságos és elképzelt eseteiről a *D'Alembert álmanak* utolsó két dialógusában szól Diderot. A Bordeu doktor és Lespinasse kisasszony képzeletbeli

¹⁰ Erre a gondolkodásmódra több Diderot-kutató is felhívja a figyelmet. Többek között azt is hangsúlyozzák, hogy ez a kutatásban használt módszer mára már általánosan elfogadottá vált, de a XVIII. századi gondolkodásban még csak kialakulóban volt. Vö: CLARK, Andrew H., *Diderot's Part*, Aldershot and Burlington, Ashgate Publishing, 2008, 61. o. („the abnormal leads to a better understanding of the normal”); LAIDLAW, Norman, „Diderot's Teratology”, *DS*, n°4 (1963), 105-106. o. („the detailed examination of the aberrant in search of clues to the normal”); MAYER, Jean, „Les êtres et les monstres dans la philosophie de Diderot”, in *Colloque international Diderot*, éd. par Anne-Marie Chouillet et Jacques Chouillet, Paris, 1984, 285. o. (« Teilhard de Chardin invitait le savant à découvrir l'universel sous l'exceptionnel. Avant lui, Diderot a recherché la révélation du normal par le pathologique. »)

szörnylaboratóriumában megjelenő küklopszok, sziámi ikrek, hermafroditák, kecskeemberek és orángutánok morálfilozófiai kérdésekre is utalnak, hiszen Diderot gondolatai a szörnyről a társadalmi normák és a konvencionális erkölcs kritikáját is képezik. A *D'Alembert álmanak* utolsó két dialógusában felvetett erkölcsfilozófiai kérdéseket a *Pótlás Bougainville utazásához* című írás fejti ki részletesebben, amelyben a természet és az erkölcs szoros összetartozásáról ír Diderot. A *Pótláshoz* hasonlóan dialogikus formában megfogalmazott *Rameau unokaöccse* is számos morálfilozófiai problémát jár körül. Míg a *Levél a vakokról* című írásában a filozófus azt vizsgálja, hogy milyen következményekkel jár az erkölcsi fogalmak kialakításában és a világról szerzett ismeretek rendezésében, ha valaki nélkülözni kénytelen a látás érzékét, a *Rameau unokaöccsében* azt a problémát tanulmányozza, hogy milyen következményei vannak annak, ha az ember az erkölcsi fogalmak dolgában vak.

Disszertációnkban elsősorban a filozófiai írások képes kifejezőmódját tárgyaljuk. Azonban a képes beszédén kívül Diderot számtalan más írásformát is alkalmaz a sokszor nehezen tisztázható filozófiai témák és fogalmak megjelenítésére. Utolsó fejezetünkben olyan megoldásokat mutatunk be, amelyek a diderot-i írás jellegzetességei közé tartoznak, és előfordulnak az általunk vizsgált szövegekben: a levélforma, a jegyzet és a dialógus mellett fontos szerepet tulajdonítunk az álomnak mint irodalmi kifejezőeszköznek.

Értekezésünk során sajátos nyelvi problémákba ütköztünk, amelyeknek megoldása nagy kihívást jelentett számunkra. Mivel témánknak magyar nyelven nincs saját terminológiai rendszere, ezt létre kellett hozni. A XVIII. század során is nyelvi és megfogalmazási problémát jelentett az értekezésünk által felvetett kérdések tanulmányozása, s a korabeli olvasónak meglepőnek tűnhettek bizonyos kifejezések. Diderot a kortárs filozófusok között is nagyon egyedi, sokszor meglepő nyelvet alakít ki. Filozófiai írásainak és emberkonceptiójának különlegessége részben annak tudható be, hogy új kifejezőeszközöket alkot, és ezeket szövegeiben mesterien tudja együtt alkalmazni. Amor Cherni megállapítása szerint „Diderot minden szövege új kommunikációs eszköz feltalálásáról szól”.¹¹ Eric-Emmanuel Schmitt ennek kapcsán úgy fogalmaz, hogy Diderot új filozófiai beszédmódot dolgozott ki.¹²

¹¹ CHERNI, Amor, *Diderot, l'ordre et le devenir*, Genève, Droz, 2002, 11. o.

¹² SCHMITT, Eric-Emmanuel, *Diderot ou la philosophie de la séduction*, Paris, Albin Michel, 1997, 248. o. Schmitt egy egész fejezetet szán ennek a témának: „Une nouvelle écriture philosophique”.

A diderot-i írás interdiszciplináris jellegének tudható be, hogy a vele foglalkozó szakirodalom nagyon sokszínű. Többnyire olyan tanulmányokra támaszkodunk, amelyek ismeretelméleti problémákat dolgoznak fel, és Diderot filozófiai szövegeinek kifejezőmódját vizsgálják. Disszertációnk módszerei ennek megfelelően némileg szintén heterogének: összekapcsoljuk a filozófiai, a történeti és az antropológiai szempontot. A különböző módszerek együttes alkalmazása azért is látszott szükségesnek, mivel a XVIII. század során alakul ki egy újfajta beszédmód, mely az antropológia, azaz az ember általános tudománya (*science générale de l'homme*) névvel illethető, s amelynek létrejöttéhez olyan jeles gondolkodók járulnak hozzá, mint Buffon, Rousseau, Helvetius és Diderot.¹³

A disszertációnkban elemzett képek az emberi testben zajló folyamatokkal hozhatóak összefüggésbe, hiszen Diderot materialista emberfelfogása fiziológiai alapokon nyugszik. Olyan kérdéseket vizsgálunk, amelyeket a XVIII. században az élettel, illetve az emberrel foglalkozó tudományok vetettek fel. Ezekre a kérdésekre a tudomány természetesen részben új válaszokat dolgozott ki azóta, és sokszor a XVIII. századi gondolkodók megállapításai mára már közhelyesnek vagy túlhaladottnak tűnhetnek. Azonban Diderot korában különlegesnek és újnak számítottak ezek a kérdésfelvetések, mint ahogyan a sokszor áttételesen, képek formájában megrajzolt válaszok is.

Céljaink közé tartozott az is, hogy magyar nyelvre fordítsunk olyan, eddig még meg nem jelent szövegeket Diderot írásaiból, amelyekre ez a különleges nyelvhasználat jellemző.¹⁴ A terminológiai problémák nemcsak a forrásszövegek, hanem a felhasznált irodalom kapcsán is felmerülnek. Témánkkal összefüggésben kevés magyar nyelvű tanulmány született eddig, de nagyon gazdag francia és angol nyelvű szakirodalom értelmezi Diderot természetfilozófiai műveit. Az idegen nyelvű szakirodalomban

¹³ Lásd erről: DUCHET, Michèle, „L'Anthropologie de Diderot”, in *Anthropologie et histoire au siècle des Lumières*, Paris, Albin Michel, 1995, 13. o.

¹⁴ Diderot műveinek tanulmányozásakor a következő fordításokat használtuk. (Később részletesen is hivatkozunk ezekre az írásokra. Jelezni fogjuk, ha csak szövegrészek jelentek meg magyar fordításban.) *Filozófiai gondolatok* (ford. Csatlós János), *Levél a vakokról* (ford. Győry János), *Gondolatok a természet értelmezéséről* (ford. Csatlós János), *D'Alembert és Diderot beszélgetése* (ford. Csatlós János), *D'Alembert álma* (ford. Csatlós János), *A fiziológia elemeiből* (ford. Győry János), *Pótlás Bougainville utazásához* (ford. Győry János) in *VFM*, szerk. Szigeti József, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983. *A párbeszéd folytatása* (ford. Zsámboki Mária), Részlet az *1767-es Szalon*-ból (ford. Ludassy Mária), in *VFM*, szerk. Ludassy Mária, Budapest, Gondolat Kiadó, 1975. *Színészparadoxon, A drámaalköltészetéről* (ford. Görög Livia), Budapest, Magyar Helikon, 1966. *Rameau unokaöccse* (ford. Szívós Mihály), Budapest, PannonKlett, Matúra, 1997. *Beszélgetések A törvénytelen fiúról* (ford. Lőrinszky Ildikó) Máriabesenyő-Gödöllő, Attraktor, 2005. Diderot magyar fordításban megjelent szövegeiről lásd az értekezés bibliográfiáját.

használt bevett fogalmakat – amelyek magyarul is egyre inkább kezdenek elterjedni¹⁵ – magyarra fordítva nem minden esetben tudjuk gördülékenyen, könnyedén használni. A legfontosabb terminusokat körülírjuk és magyarázatot fűzünk hozzájuk, és legtöbbször eredetiben is közöljük.

Értekezésünkben kénytelenek vagyunk behatárolni a vizsgálandó művek korpuszát, bár a diderot-i írás tanulmányozásánál kétségkívül nem ez a legmegfelelőbb eljárás. Még a befejezettséget sugalló *mű* szó használata sem feltétlenül elfogadható, hiszen Diderot szövegei nem alkotnak zárt egységet, hanem egymásba nyílnak, egymásra felelnek, egymásba és egymás mellé illeszthetőek. Az lenne tehát ideális, ha az egész életművet vehetnénk kiindulási alapul. Mivel ez nyilvánvalóan lehetetlen vállalkozás, olyan írásokat választottunk, amelyekben jól kirajzolódik Diderot természetfilozófiájának és az emberről alkotott elképzeléseinek alakulása. A *Levél a vakokról* (1749), a *Levél a süketnémákról* (1751), a *Gondolatok a természet értelmezéséről* (1754), a *D'Alembert álma* (1769) és *A fiziológia elemei* (1774-1781) olyan szövegek,¹⁶ amelyek koncepciójukban és kifejezésmódjukban nagyon sajátosak, az irodalom, a filozófia és a különböző egyéb tudományok határterületén helyezkednek el. Olyan kérdéseket tárgyalnak, amelyek napjainkban a pszichológia (emlékezet, képzelet, személyiség kialakulása), a nyelvészet (nyelv, gondolatok kifejezése), a biológia (élet kialakulása, emberi szervezet felépítése) és az esztétika (műalkotás folyamata) területét is érintenék.

A kiválasztott szövegeket összeköti a hasonló tematika és a képes kifejezésmód, s bennük jól látható Diderot fokozatosan formálódó, egyre inkább megelevenedő gondolatainak alakulása. A *Levél a vakokról* és a *Levél a süketnémákról* című írásainak szerves összetartozására maga Diderot is felhívja figyelmünket.¹⁷ A két filozófiai levél és a *Gondolatok a természet értelmezéséről* olyan egységet alkotnak, melyben már megmutatkozik egyfajta sajátos írásmód. Ez utóbbi írás az *Enciklopédia* előtti energia-, erő- és gondolatgyűjtés időszakának gyümölcse.¹⁸ A *Levél a vakokról* című művet olyan kiindulópontnak tekinthetjük, amelynek vizsgálódásai a rákövetkező levélben és a *Gondolatok a természet értelmezéséről* című írásban folytatódnak, majd a *D'Alembert*

¹⁵ Olyan kifejezésekre gondolunk, mint „écriture du vivant”, „écriture monstrueuse”, „écriture du corps”. Ez utóbbi kifejezés „testírásként” magyarul is elterjedt. Vö: *Helikon*, „Testírás”, 2011, n°1-2.

¹⁶ Diderot szövegeit többnyire gyakorlati megfontolásból kell műfaji kategóriákba sorolni. Általában filozófiai, esztétikai, politikai műveket és regényeket különböztetnek meg. A szövegek besorolása azonban korántsem egyértelmű. A *Levél a vakokról* c. íráshoz hasonlóan a *Levél a süketnémákról* c. szöveget is filozófiai levélnek tekintik, ugyanakkor ez utóbbi mű esztétikai írásként is fontos, mivel a művészetekkel kapcsolatos kérdéseket fejt ki benne Diderot.

¹⁷ *Lettre sur les sourds et muets*, 20. o.

¹⁸ VENTURI, Franco, *Jeunesse de Diderot*, Paris, Skira, 1939, 167.o.

álma trilógiájában csúcsosodnak ki. Míg Saundersontól D'Alembert-ig, a haldokló, vak matematikustól a betegen álmódó matematikus világába érkezünk, fokozatosan kibontakoznak Diderot materializmusának főbb gondolatai. A *D'Alembert álma*hoz szorosan kapcsolódik *A fiziológia elemei* (1774-1781) című írás, amelyet a trilógia kiegészítésének és jegyzeteinek is tekinthetünk.¹⁹ Értekezésünkben az öt vizsgált mű közül a *D'Alembert álma* kerül központi szerepbe, mert ez a szöveg szemlélteti a legérzékletesebben, hogyan formálódnak írás közben Diderot gondolatai. Georges Daniel és Eric-Emmanuel Schmitt fogalmazza meg ezt igen találóan: Diderot számára a szöveg formája gondolkodási és kifejezési mód,²⁰ „nem azért ír, hogy papírra vesse, amit gondol, hanem az írása gondolkodik helyette”.²¹

A fent említett öt mű mellett természetesen további írások is figyelemreméltóak értekezésünk témája szempontjából: *Enciklopédia*-szócikkek, néhány művészetkritikai és drámaelméleti írás, morálfilozófiai gondolatokat tartalmazó szövegek stb. Ezenkívül különös tekintettel kell lennünk a *Pótlás Bougainville utazásához* (1772) és a *Rameau unokaöccse* című műre (1761-1779), illetve arra a bírálatra, melyet Diderot Helvetius *Az emberről* című művéről írt, valamint számításba kell vennünk azokat a megjegyzéseket, amelyeket körülbelül ugyanebben az időben, 1776-1777 körül fogalmazott meg Hemsterhuis *Lettre sur l'homme et ses rapports* című írásáról.

Több Diderot-kutató jelzi az általunk is választott művek szoros összekapcsolódását. Roger Lewinter írja, hogy a Diderot érett, idősebb kori műveihez sorolható *Megfigyelések Hemsterhuisről* (*Observations sur Hemsterhuis*) című írás összefoglaló mű, melyben a *Levél a vakokról* utáni filozófiájának főbb vonásai leginkább kirajzolódnak.²² Értekezésünk témája szempontjából is nagyon jelentős az a gondolat, amelyet ebben a művében fogalmaz meg a leghatározottabban Diderot: az író egyik legfontosabb feladata a nyelv kifejezőerejének biztosítása. Jól példázza a kérdés jelentőségét az az anekdota, amelyet ennek kapcsán gyakran emlegetnek. Amikor Diderot Hemsterhuis művét jegyzetekkel ellátta, a *lélek* (âme) szót minden előfordulásánál törölte, és az *ember* (homme) vagy *élőlény* (animal) szavakkal

¹⁹ MAYER, Jean, „Introduction”, *Éléments de physiologie*, in *DPV*, Paris, Hermann, t. XVII, 1987, 266. o.

²⁰ DANIEL, Georges, „Autour du *Rêve de d'Alembert*. Réflexions sur l'esthétique de Diderot”, *DS*, n°12 (1969), 13-73. o. Ez a megállapítás Daniel tanulmányának egyik legmeghatározóbb gondolata.

²¹ SCHMITT, i. m., 293. o.

²² LEWINTER, Roger, „Introduction”, in *Œuvres complètes de Diderot*, Paris, CFL, 1969-1973.

helyettesítette, mondván „nem szeret[i], ha a szavak mögött nincsenek ideák”.²³ Diderot értelmezésében a *lélek* szó gyakorlatilag semmi valósat vagy kézzelfoghatót nem ábrázol, nem „re-prezentál”, nem utal semmiféle, az érzékek által felfogható realitásra. Ezzel szemben az *ember* és az *élőlény* szavak kapcsán rögtön gondolunk valamire, amit a valósághoz tudunk kötni. Ezzel az eszmével már a *D’Alembert álmában* is találkozhatunk: „Nem tudunk elképzelni egyetlen elvont fogalmat sem. [...] Minden absztrakció olyan jel, amely mögött nincs képszerű tartalom.”²⁴

²³ DIDEROT, Denis, *Observations sur Hemsterhuis*, in *DPV*, t. XXIV, 2004, 340. o. (A továbbiakban: *Observations sur Hemsterhuis*.) « Partout, là, au lieu d’âme, je mets l’homme ou l’animal [...] je n’aime pas les mots vides d’idées. » „A sípláda” című alfejezetünkben részletesebben utalunk a lélek kérdésére.

²⁴ *D’Alembert álma*, 279. o.

1. Képekben kibontakozó filozófia

1.1. Diderot gondolkodásmódja és írásainak kifejezésmódja

A *Mercure de France* egyik számában írja Rousseau, hogy a korban nagy megdöbbenést váltott ki Diderot írásmódja.²⁵ Kifejezésmódjának szokatlansága, nyelvi formáinak eredetisége többek között szövegei képszerűségének tudható be. Diderot kitüntetett figyelmet szentel filozófiai írásai stílusának, számára meghatározó kérdés, hogy milyen kifejezőeszközökkel lehet filozófiai szöveget alkotni. Filozófiai munkáiban gyakrabban él a képi megfogalmazással, mint kortársai. Jean-Pierre Seguin szavaival élve Diderot „képekben kibontakozó filozófiát”²⁶ kísérel meg létrehozni.

Diderot-t sokáig nem ismerték el filozófusként, eredetiségét is kétségbe vonták,²⁷ inkább szépíróként láttak benne, mint komoly filozófust. Még ha fel is figyeltek a kor filozófiai vitáiban elfoglalt álláspontjának gyakran igen sajátos voltára, általában azzal a kritikával illették, hogy nem dolgozott ki saját filozófiai rendszert. Diderot nem írt értekezést az emberről, mint Hume, nem írt a természet rendszeréről úgy, ahogy azt Holbach tette. S ha eredetiségét el is ismerték, azt a szövegeiben, így filozófiai szövegeiben is fellelhető nyelvi formák sokféleségének tudták be. Valójában ezzel is filozófiai írásai elméleti jelentőségét vonták kétségbe. Úgy vélték, hogy Diderot a költői megfogalmazást díszítésként és kompenzálásként alkalmazta, hogy briliáns, bár egymásnak sokszor ellentmondó, inkább fecsegő, mint mély gondolatait kifejezze.

Diderot filozófiáját az „eklektikus” jelzővel illeti, ami annyit jelent, hogy a korábbi filozófiákból átmenti a számára elfogadható nézeteket, és továbbgondolja a kortárs tudományok segítségével.²⁸ Meglévő fogalmak, képek, filozófiai és tudományos problémák tárházából merítve alkotja meg igen sajátos kifejezési módját. Filozófiai és tudományos kérdésekről szóló írásainak eredetiségét természetesen nem lehet korának

²⁵ *Mercure de France*, (février 1779), 190. o. « Ses formes ont étonné ce siècle, qui en a d'autres, et c'est ce qui lui a fait autant de détracteurs qu'admirateurs. » Georges Daniel idézi Rousseau gondolatait: DANIEL, Georges, „Style, écriture” (Stílus, írás), in *DD*, Paris, Champion, 1999, 495. o.

²⁶ SEGUIN, Jean-Pierre, *Diderot, le discours et les choses*, Université de Lille, Service de reproduction des thèses, 1981, 125. o.

²⁷ A Diderot munkásságának szentelt első folyóirat beköszöntő írása erre a sajátos helyzetre hívja fel a figyelmet. BELAVAL, Yvon, „Un philosophe?”, *RDE*, 1986, n°1 (1986), 13-17. o. Elérhető on-line: [http://www.persee.fr]. Megtekintés dátuma: 2011-10-19.

²⁸ Erről bővebben lásd: DIDEROT, Denis, „Éclectisme” (Eklektikus filozófia), in *Encyclopédie*. Továbbá az értekezés „8.5. Az álom mint kifejezési forma” c. alfejezetét.

szellemi kontextusából kiragadva tanulmányozni.²⁹ Természetszemléletének és emberkoncepciójának lényegét, melyet nem kíván értekezés formájában rendszerbe foglalni, a nyitottság, a kiegészíthetőség, a végtelen változatosság alkotják. Ennek megfelelően írásaiban több műfajt, a kifejezésnek több nyelvi formáját illeszti össze. Értekezésünkben Diderot szövegeinek formai gazdagságát kiemelve a diderot-i írás stílusának filozófiai jelentőségére szeretnénk rávilágítani. Azt kívánjuk megmutatni, hogy erőteljes képzelete miként mutatkozik meg költői jellegű filozófiai szövegeiben, illetve hogy mennyire sajátos az a kifejezésmód, ahogyan képekben beszél az emberről és a természetről. Tisztában vagyunk azzal, hogy a képiségen kívül több, Diderot írását jellemző nyelvi forma létezik, ám értekezésünknek nem célja ezeket mind tanulmányozni. Mielőtt a kép szerepének részletesebb vizsgálatára kitérnénk, szeretnénk rövid áttekintést adni azokról a főbb francia és angol nyelvű szakirodalmi művekről, amelyek eddig a kifejezés problémáját, a képek fontosságát vizsgálták Diderot filozófiai írásaiban. Az itt tárgyalt kutatók munkájában közös az, hogy Diderot-t egyszerre tekintik filozófusnak és költőnek, eredetiségét pedig elsősorban (filozófiai) írásainak kifejezésmódjában látják.³⁰

Diderot írásainak kifejezésmódja a XX. század elejétől kezdve számít jelentős kérdésnek az európai szakirodalomban. 1913-as tanulmányában summázza Groethuysen azt a problémakört, amely – annak ellenére, hogy az idő során több kutató is vizsgálta – még mindig számos kiaknázatlan területtel kecsegtet. Szeretnénk hosszabban idézni Groethuysen tanulmányából ezt a részt, hiszen ő az első kutatók egyike, akik rávilágítottak Diderot filozófiai, illetve a korabeli tudományokkal kapcsolatos gondolatainak sokszínűségére és összetettségére.

Hogyan tudnánk a gondolatot úgy kifejezni, hogy mozgását, menetét ne állítsuk meg, ne zárjuk be szavakba? Diderot számára a gondolat és a szavak közötti viszony változó, folytonosan alakuló, árnyalt kapcsolat. A szavak Diderot megállapítása szerint olyan nyelvi jelek, melyek a gondolatot, érzelmet csak megközelíteni képesek. [...] S mivel nincs két tökéletesen egyforma ember, soha nem értjük meg pontosan a másikat, és soha nem értenek meg minket. Mindenki a saját szemével lát, s ezért másként lát és beszél. Diderot nem akar végleges kifejezéseket alkotni.

²⁹ Vö: BREMNER, Geoffrey, *Order and Chance. The Pattern of Diderot's Thought*, Cambridge, Cambridge University Press, 1983.

³⁰ A filozófia, a tudomány és az irodalom nyelvének összefonódása természetesen más korabeli gondolkodók írásaira is jellemző. Az irodalomban használt nyelvi formákat sokszor alkalmazzák filozófiai problémák kifejtésekor, bár sokkal kevesebb olyan szöveg van, amelyekben tudományos kérdések megvitatásához használnak irodalmi eszközöket. A szakirodalom ilyen szempontból hasonlóságot lát Cyrano de Bergerac *Holdbéli utazása*, Fontenelle *Beszélgetések a világok sokaságáról*, Voltaire *Micromégas* és Diderot *D'Alembert álma* c. műve között.

Számára a szavak és a kifejezések olyan nyelvi jelek, amelyek szabad utat engednek képzeletünknek, mert több olyan lehetséges utat jelölnek ki, melyek értelmünkhöz vezethetnek. A vázlatos formában megjelenő gondolatok köré rendeződnek az állandóan változó, mellékes gondolatok. A gondolat csak árnyalt, hajlékony kifejezésekben testet öltve tud újra mozgássá, létté átalakulni. Az éber elme nem képes magának megálljt parancsolni, s ott, hol úgy gondolta célba ér, új távlatok nyílnak előtte, s a gondolat, melyről úgy hitte, sikerült megragadnia, elillan előle; s mivel utol akarja érni, újabb gondolatok, újabb lehetőségek ragadják magukkal. A nyelv az egymást kereső, meglelő, kergető, elkerülő és egymást megragadni soha nem képes gondolatok játékát tükrözi.³¹

Groethuysen megállapítja, hogy a XVIII. század gondolkodását új típusú szabadság jellemzi: a korabeli gondolkodók az egyéniség szabad megnyilvánulását szem előtt tartva a gondolatnak elevenséget, a kifejezésnek pedig új formákat kívánnak adni. Diderot ennek az új típusú szabadságnak a filozófusa.³² Az írás során meg kell találnia azokat a kifejezőeszközöket, amelyek leginkább illeszkednek gondolkodásmódjához, hogy szövegei követni tudják gondolkodása mozgását és menetét, s teret adjanak gondolatai szabad kifejezésének. A módszeresség szemlátomást fárasztja Diderot-t. *Gondolatok a természet értelmezéséről* című művében ő maga fogalmazza meg, milyen módszerrel ír: „A természetről szándékozom írni. Szabadjára engedem gondolataimat, ahogy a tárgyak felmerülnek értelmemben: így fog legjobban kifejeződni gondolkodásom mozgása és menete.”³³

Diderot írásművészetének tanulmányozása 1950-1960 körül kezdődött el komolyabban. Herbert Dieckmann 1959-ben írt *Cinq leçons sur Diderot* című tanulmánya új utakat nyitott meg a kutatók számára.³⁴ Pár évvel később Robert Morin is felhívja a figyelmet a Diderot által használt nyelvi formák jellegzetes voltára. Leo Spitzer „The Style of Diderot” című, meglehetősen szubjektív hangvételű tanulmányát (1948) körülbelül harminc évvel később követi Jean-Pierre Seguin objektívebb megközelítésű elemzése Diderot írásának állandó stílusjegyeiről (*Diderot, le discours et les choses*).

Jean-Pierre Seguin szavaival élve Diderot számára a gondolkodás folyamata és az a folyamat, amikor az írásban képeket kapcsolunk egymáshoz, ugyanaz a folyamat.³⁵ Vagyis – ahogyan későbbi tanulmányok is igazolják – Diderot a korabeli materialista

³¹ GROETHUYSEN, Bernard, „La pensée de Diderot” in TROUSSON, Raymond, *Diderot*, Paris, Presses Paris Sorbonne, 2005, 546. o.

³² *Uo.*

³³ *Gondolatok a természet értelmezéséről*, 70-71. o.

³⁴ DIECKMANN, Herbert, *Cinq leçons sur Diderot*, Genève: Droz, Paris: Minard, 1959.

³⁵ SEGUIN, i. m., 390. o.

filozófia korpuszából táplálkozó gondolatait többek között úgy szeretné nyelvi eszközökkel a szövegben megjeleníteni, hogy képeket kapcsol össze benne.³⁶ A gondolat folyama(ta) számít, ahogyan a gondolatok különböző nyelvi formákat öltve kibontakoznak a szövegben.

Ugyancsak Seguin munkájában olvashatjuk, hogy Diderot nagyon sok érzékelhető és konkrét tárgyra utal írásaiban, magát a dolgot szeretné filozófiai szövegeiben megjeleníteni.³⁷ Nem akarja különválasztani azt, amiről ír attól, ahogyan arról ír. A stílusnak és a nyelvezetnek a megírt téma függvényében kell alakulnia. Seguin szerint Diderot az írás során a nyelv segítségével szeretné rekonstruálni a valóság dolgait. A szavakat az érzékek által felfogható, valóságos dolgokhoz akarja kötni. Megállapítása szerint Diderot képekben kibomló filozófiai írásaiban a természet és az ember sokszínűségét szemlélteti, s az érzékek felébresztésével erőteljesen hat olvasója képzeletére.³⁸

Érzékelhető írás, valóságos, konkrét nyelv? Azonban hogyan egyeztethető ez össze azokkal a science fiction-be illő képekkel – két lábon járó ingaóra, érző csembaló, méhkas vagy pókháló –, amelyeket Diderot például az emberi elme vagy az emberi szervezet működésének leírására alkalmaz? Georges Daniel szerint a diderot-i képek nem is annyira valóságos, konkrét dolgokra, mint inkább lehetséges és elképzelhető jelenségekre vonatkoznak. Georges Daniel, aki Seguinhez hasonlóan Diderot műveit stilisztikai szempontok alapján vizsgálta, a képek használatának értelmezését illetően viszont eltérő álláspontot képvisel. Véleménye szerint a diderot-i szövegben megjelenő képek nem igazán az érzékeinkhez szólnak. Daniel úgy véli, hogy a Diderot szövegeiben megjelenő képek láncolata, (szöveve, hálójá) nem a konkrét, érzékelhető valóságra utal, hanem inkább intellektuális síkon értelmezendő. A kép Diderot-nál nem feltétlenül egy adott idea érzékelhető megjelenítése. Sőt azt is megállapítja Daniel, hogy ezek a költői képek ahelyett, hogy a valóság azon szeletére utalnának, amit megjelenítenek, éppen ellenkezőleg, eltávolítják attól. Ezek a képek lehetővé teszik a

³⁶ Vö: BOURDIN, Jean-Claude, „Formes et écriture chez Diderot philosophe”, in *Diderot et la question de la forme*, Paris, PUF, éd. par Annie Ibrahim, 1999, 21. o. Diderot természetesen a képeken kívül más nyelvi eszközöket is alkalmaz a gondolat elevenségének szövegbeli megjelenítésére (dialógus, az adott tárgytól való eltérés, különféle narratív struktúrák használata, aszimmetria stb.) Utolsó fejezetünkben még kitérünk néhány olyan megoldásra, amelyek különlegessé teszik a diderot-i szöveget.

³⁷ Vö: SEGUIN, *i. m.*, 13. o. és 390. o. Seguin megjegyzi, hogy Diderot nem az egyetlen, aki az elvont fogalmakat meg szeretné érzékelíteni, hiszen Buffonnál is hasonló törekvéseket vélhetünk felfedezni. SEGUIN, *i. m.*, 16. o.

³⁸ Erről a kérdéstről lásd még: SCHMITT, *i. m.*, 285. o.

természet további jelenségeinek elképzelését.³⁹ Eric-Emmanuel Schmitt is igen hasonlóan vélekedik erről: Diderot megállapításai sokszor irreálisnak tűnhetnek, viszont mindig a valóságban megtapasztalt dolgok alapján képzel el lehetséges jelenségeket.⁴⁰ Éppen ezért szövegei értelmezéséhez az olvasó aktív részvételére, képzeletének erőteljes működésére van szükség.

Diderot szövegeiben nagyon sok olyan fogalom, terminus és kép található meg, amelyek más korabeli gondolkodók írásaiban is fellelhetők. Viszont talán senki más nem jeleníti meg ezeket olyan különleges módon, mint ő. Ahogyan Georges Daniel a *D'Alembert álma* kapcsán megjegyzi, Diderot eredetisége nem is igazán képeinek újdonságában rejlik, hanem inkább abban, ahogyan ezeket a képeket a szövegeiben elrendezi és egymással összefüggésbe hozza.⁴¹ Egyedi, mert a szövegeiben használt képek három szinten működnek: egyszerre vonatkoznak a természetben zajló folyamatokra, az emberi elme működésére, illetve a szövegalkotásra, az írás létrejöttére. Ebből következik, hogy a szövegnek ugyanazon összefüggések alapján kell felépülnie, mint amilyen összefüggésekről a természettel és az emberrel kapcsolatos jelenségeket illetően szól.⁴²

Georges Daniel szerint Diderot szövegei – amelyekbe a rendelkezésére álló nyelvi eszközök sajátos összekapcsolásával belevarázsolja, megfesti, kiszínezi a kor filozófiai eszméinek főbb elképzeléseit – képzeletbeli világ látszatát keltik.⁴³ A képek, amelyeket a korabeli (természet)filozófia meghatározó kérdéseinek szemléltetésére alkalmaz, sokszor nem egyértelműek, elmosódottak maradnak. Azonban így engednek szabad utat a képzeletnek, így szemléltetik a természet és az ember sokszínűségét.

Hozzávetőlegesen Georges Daniellel egy időben tanulmányozta Jacques Chouillet és Elisabeth de Fontenay is Diderot szövegeinek költőiségét. Jacques Chouillet „metaforacsoportoknak”, „metaforaszigeteknek” nevezi Diderot, az „energia költője”⁴⁴ által alkalmazott képeket, melyek biztosítják a szöveg energiáját. Figyelmes olvasással, szövegközeli elemzéssel felfedezhető az egyes metaforaszigetek és képek

³⁹ Ebben a bekezdésben Georges Daniel *Le style de Diderot* c. munkájának „Images fondamentales” c. fejezetére támaszkodtunk. Daniel megállapításával nem csupán Seguinnek mond ellent, hanem nagyon sok más Diderot-értelmezőnek (így például M. T. Cartwrightnak és John Undanknek). DANIEL, Georges, *Le style de Diderot. Légende et structure*, Genève-Paris, Librairie Droz, 1986, 170-182. o.

⁴⁰ SCHMITT, i. m., 287.

⁴¹ Vö: DANIEL, *Le style de Diderot*, 179-180. o.

⁴² Uo., 180. o.

⁴³ Uo., 179. o.

⁴⁴ CHOUILLET, Jacques, *Diderot, poète de l'énergie*, Paris, PUF, 1984, 127. o. és 130. o. Chouillet a méhkas, a csembaló stb. képét elemzi.

rokonsága. Bizonyos képek közötti összefüggés és folytonosság szembevetőbb, viszont vannak olyan korai alkotókorszakából származó képek, amelyek későbbi műveiben jelennek majd meg újra. Georges Danielhez és Jacques Chouillet-hoz hasonlóan Élisabeth de Fontenay is kiemeli Diderot írásaiban a képzelet kivételes jelentőségét. Materializmusát „varázsmaterializmusnak” hívja, s véleménye szerint Diderot „megénekli” a természetet.⁴⁵

Seguint, Danielt és Chouillet-t követően további szerzők is rávilágítanak Diderot szövegeinek újdonságára, meglepő kifejezőeszközeire. Eric-Emmanuel Schmitt úgy fogalmaz, hogy Diderot tollából a korábban használt írásmódok, nyelvi formák átalakításával „új filozófiai írásmód” születik meg.⁴⁶ Diderot folyamatosan átalakítja, megváltoztatja azokat a már létező, illetve korábbról átvett kifejezőeszközöket, amelyek alkalmatlanok gondolatainak kifejezésére, majd testre szabja azokat.⁴⁷ Schmitt Seguin nyomdokaiban haladva kiemeli a képek fontosságát Diderot filozófiai írásaiban. Colas Duflo is megállapítja, hogy Diderot az emberről képekben gondolkodik, pontosabban szólva képeket alkot szövegeiben, amikor az embert érintő kérdéseken elmélkedik.⁴⁸

Gerhardt Stenger 1994-ben írt könyvében arra hívja fel olvasója figyelmét, hogy Diderot számára mindig is nagyon fontos volt a kifejezés kérdése. Diderot természetfilozófiájának költőiségét, a képzeletnek az alkotásban betöltött szerepét tanulmányozza az 1760 után írott filozófiai írásokban. Diderot-t mint költő-filozófust említi. Stenger úgy véli, Diderot mindvégig kitartott ama gondolata mellett, hogy a filozófiának szüksége van a költészetre. Úgy gondolta, hogy csakis a költészet képes a szavak és a dolgok közötti egységet megvalósítani, s a filozófia konvencionális nyelvezete nem megfelelő tárgyának bemutatására. Már *Gondolatok a természet értelmezéséről* című művében is jelzi Diderot, hogy az analitikus gondolkodásmód elvont nyelve nem alkalmas a természet komplexitásának lefestésére. A természet rejtélyeit – az olyan természetét, mint amilyen a *D'Alembert álmában* is megjelenik – csakis költői nyelven lehet felfedni.⁴⁹

⁴⁵ FONTENAY, Élisabeth de, *Diderot ou le matérialisme enchanté*, Paris, Grasset, 1984.

⁴⁶ SCHMITT, i. m., 248. o.

⁴⁷ *Uo.*, 277.o.

⁴⁸ DUFLO, Colas, „Le moi-multiple. Fondements physiologiques, conséquences anthropologiques”, *Archives de philosophie*, t. 71 (2008/1), 96. o. Elérhető on-line: [http://www.cairn.info]. Megtekintés dátuma: 2011-10-22.

⁴⁹ Ebben a bekezdésben Gerhardt Stenger könyvéből a „Le philosophe et le poète” c. fejezet gondolatmenetét követtük. STENGER, Gerhardt, *Nature et liberté chez Diderot après l'Encyclopédie*, Paris, Universitas, 1994, 91-97. o. (A továbbiakban: *Nature et liberté*.)

Márpedig a formának és a tartalomnak összhangban kell lenni, olvashatjuk Diderot *Terentius dicsérete* című művében. A stílussal szorosan összefonódik a filozófiai tartalom: „nem tudom elképzelni, hogy a stílus csorbulásával ne csorbulna a tartalom is.”⁵⁰ Diderot *D'Alembert álma* című írásából idéz, amelyben a filozófus úgy fogalmaz, hogy a stílusnak, illetve a beszédmódnak képinek kell lennie.⁵¹ *Terentius dicsérete* című írásában ennek megfelelően azt olvashatjuk, hogy a szónok stílusának nem dekoratív szerepe van, és ha gondolataink kifejezésének formáját megváltoztatjuk, a tartalom is módosul. A költői nyelv lehel életet az írásba, a beszédbe. Diderot párhuzamot von az élő test, az írás és a beszéd között. Ez derül ki Falconet-hoz szóló leveléből: „A filozófus érvelése csak csontváz, míg a szónoké élőlény.”⁵²

Diderot (filozófiai) szövegeinek képi jellege még mindig nagyrészt feltáratlan terület marad a kutatás számára. A *Recherches sur Diderot et sur l'Encyclopédie* című folyóirat 2000 körül írt számaiban találhatunk több olyan jelentős tanulmányt, melyek a diderot-i írás költői, képi, metaforikus jellegéről szólnak, többek között Jean-Claude Bourdin, Annie Ibrahim, Anne Beate Maurseth, Véronique Le Ru, May Spangler és Geneviève Cammagre tollából.⁵³ Cammagre foglalja össze a legtalálóbban, mennyire költői módon veti papírra Diderot filozófiai gondolatait az emberről: „a »költő« kifejezés Diderot írásaiban egyszerre jelöli az író és a festőt, az alkotót, aki képes az ember lényegi megjelenítésére.”⁵⁴ Andrew Curran 2001-ben megjelent könyvében a monstrozitás szövegbeli megjelenésének vizsgálatánál tanulmányozza azokat a képeket, amelyeket Diderot az emberi elme működésének, az emberi szervezet felépítésének és a személyiség kialakulásának szemléltetésére alkalmaz, így a méhkas, a

⁵⁰ DIDEROT, Denis, *Sur Térence*, in *Œ*, t. IV. Esthétique-Théâtre, 1996, 1361. o. « ...je ne conçois pas comment on peut ôter au style, sans ôter à la chose. » (A továbbiakban: *Sur Térence*.)

⁵¹ *D'Alembert álma*, 278. o. A francia szövegben « style figuré » szerepel.

⁵² DIDEROT, Denis, *Lettre à Falconet (août 1766?)*, in *Œ*, t. V. Correspondance, 1997, 671. o. « L'argument du philosophe n'est qu'une squelette, celui de l'orateur un animal vivant. »

⁵³ BOURDIN, Jean-Claude, „Du Rêve de d'Alembert aux *Éléments de physiologie*”; IBRAHIM, Annie, „Maupertuis dans *Le Rêve de d'Alembert*: l'essaim d'abeilles et le polype”; MAURSETH, Anne Beate, „La règle de trois: l'analogie dans *Le Rêve de d'Alembert*”; LE RU, Véronique, „De la serinette à la tournette: l'ambivalence de la critique du mécanisme cartésien dans *Le Rêve de d'Alembert*”, *RDE*, n°34 (2003), *D'Alembert álma*ról szóló különszám. Elérhető on-line: [http://rde.revues.org/index153.html]. Megtekintés dátuma: 2011-10-22. SPANGLER, May, „Science, philosophie et littérature: le polype de Diderot”, *RDE*, n°23, (1997). Elérhető on-line: [http://www.persee.fr/]. Megtekintés dátuma: 2011-10-22. Valamint CAMMAGRE, Geneviève, „Une poétique de la connaissance: Diderot et le rêve”, *RDE*, „Varia”, n°33 (2002), 135-147. o. Elérhető on-line: [http://rde.revues.org/index75.html]. Megtekintés dátuma: 2011-10-22.

⁵⁴ CAMMAGRE, i. m., 145. o.

csemláló és a polip képét.⁵⁵ Ezek közül a képek közül szeretnénk disszertációnkban néhányat bemutatni.

A kifejezőmód képszerűsége Diderot filozófiájában több szempontból is jelentős. Fejezetünk további részében ezek közül két olyan szorosan kapcsolódó aspektust fogunk említeni, amelyek meghatározóak értekezésünk szempontjából: a kép mint az elme szintetikus egységének tükré, melynek kapcsán a hieroglifa fogalmát, Diderot embléma-elméletét vizsgáljuk. Elemezzük ugyanakkor azt is, hogy milyen szerepet tölt be a kép Diderot gondolkodásában a természet értelmezésekor használt eljárás vonatkozásában.

1.2. A kép mint az elme szintetikus egységének tükré

A diderot-i írás képszerűségének vizsgálatánál feltétlenül ismertetnünk kell a filozófus néhány nyelvről alkotott elképzelését, s tárgyalnunk kell, miképpen vélekedett a dolgok, az ideák és a szavak közötti összefüggésről. Ahogyan Penke Olga tanulmányában említi, a dolgok és szavak közötti kapcsolat problematikus volta mindvégig központi kérdés marad Diderot számára: filozófiai leveleiben és az *Enciklopédiában* vázolja fel azokat a nehézségeket, amelyekre későbbi műveiben, így a *Rameau unokaöccsében* keres megoldásokat.⁵⁶ Maga Diderot így fogalmazza meg a probléma jelentőségét *Levél a süketnémákról* című műve kapcsán: „Nincs két annyira szorosan összetartozó elméleti kérdés, mint képzeink születése és az őket ábrázoló nyelvi jelek közötti kapcsolat.”⁵⁷

Diderot egyetért azzal, hogy a nyelv fontos szerepet játszik az ismeretszerzésben és segíti az emberek közötti kommunikációt. Ugyanakkor a nyelv intézményes és önkényes jellegét is hangsúlyozza: „Sőt odáig mentünk, hogy e jelek közösek lehetnek számunkra, s mintegy képzeink csereforgalmának raktárául szolgálhatnak.”⁵⁸ Michel Foucault arra figyelmeztet, hogy számos XVIII. századi gondolkodó számára lényeges kérdés a gondolkodás és a nyelvi reprezentáció kapcsolata:

⁵⁵ CURRAN, Andrew, *Sublime Disorder. Physical Monstrosity in Diderot's Universe*, Oxford, Voltaire Foundation, 2001.

⁵⁶ PENKE, Olga, „L'incertitude des notions morales dans l'*Encyclopédie* et *Le Neveu de Rameau*”, *RDE*, n°21 (1996), 47. o.

⁵⁷ Jacques Proust idézi Diderot gondolatát a *Levél a süketnémákról* c. műve kapcsán. PROUST, Jacques, *L'objet et le texte*, Droz, Genève, 1980, 16. o.

⁵⁸ *Levél a vakokról*, 26. o.

... a hangok valóban csak egyenként tagolhatók; a nyelv nem reprezentálhatja a gondolkodást egyszerre a maga teljességében; lineáris rendben kell tagolnia egyik részt a másik után. Márpedig ez a rend idegen a reprezentációtól. A gondolatok persze időben követik egymást, de mindegyik egységet alkot, akár Condillac elképzelése szerint [...], akár Destutt de Tracy elképzelése alapján...⁵⁹

A szavak által tagolt nyelv Diderot szerint sem a leghívebben adja vissza képzeleteinket. A probléma lényege abban áll, hogy míg a nyelv alapvetően analitikus és lineáris, az elme működése szintetikus, egyszerre több gondolat foglalkoztatja, s ezt ideális esetben a nyelvnek is közvetítenie kellene. Az „elme szintetikus egységéről” szóló gondolatait (unité synthétique de l'esprit) két filozófiai levelében, a *Levél a vakokról* és a *Levél a süketnémákról* című írásaiban fejti ki Diderot, majd később a *D'Alembert álmában* is újratárgyalja.⁶⁰

1.3. Diderot gondolatai a metafora, a hieroglifa és az embléma fogalmáról

Diderot már első filozófiai levelében, *Levél a vakokról* (1749) című művében is megjegyzi, hogy „általában minden nyelv szegény ahhoz, hogy szavaival élénk képzeletű írókat kielégítsen”.⁶¹ A nyelv szegényessége miatt az íróknak el kell térniük „a hétköznapi beszédmódtól”,⁶² és meglepő szófordulatokat, a lehető legszerencsésebb kifejezéseket használva kell alkotniuk. Diderot „metaforának” nevezi ezeket a „szerencsés kifejezéseket”, melyek „sajátosan illenek egy érzékre [...] és átvitt értelemben illenek ugyanakkor egy másikra is”.⁶³

A *Levél a vakokról* metaforafogalmát Diderot *Levél a süketnémákról* című művében (1751) a hieroglifa kapcsán fejti ki részletesebben.⁶⁴ A hieroglifa mint kifejezőeszköz – mely egyszerre több érzéket mozgat meg – fontos eleme a költő beszédének, mondhatni az írásnak, melynek ahhoz, hogy erős hatással legyen lelkünkre, a képhez hasonlónak kell lennie.

⁵⁹ FOUCAULT, Michel, *A szavak és a dolgok*, Budapest, Osiris Kiadó, 2000, 104. o.

⁶⁰ Az „elme szintetikus egységéről”, az érzékelés és a gondolkodás kapcsolatáról „Az érzékelés és a gondolkodás problémája” c. fejezetünkben szólunk majd részletesebben.

⁶¹ *Levél a vakokról*, 31. o.

⁶² *Uo.*

⁶³ *Uo.*

⁶⁴ A kép, metafora, allegória, embléma, szimbólum fogalmát történetiségében nem kívánjuk megragadni.

A költő előadásába bekerül egy bizonyos szellem, amely mozgatja és élettel telíti a szótagokat. Néhányszor éreztem már a jelenlétét, de amit róla tudok, csak annyi: ő teszi, hogy a dolgok tökéletesen egyszerre legyenek kimondva és ábrázolva; ugyanabban a pillanatban, amikor az értelem megragadja őket, a lélek felindult, a képzelet látja, a fül hallja, és amikor az előadás nem pusztán energikus kifejezések láncolata lesz, amelyek erővel és nemességgel fejezik ki a gondolatot, hanem még hieroglifák szövete is, amelyben az egyes részek összekapcsolódnak másokkal, amelyek lefestik a gondolatot.⁶⁵

„Ennek megfelelően azt mondhatnám, hogy minden költészet emblemátikus”⁶⁶ – folytatja Diderot. Minden művészetnek meg kell találnia azt az eszközt, amivel a legerőteljesebben, legigazabban tud kifejezni.

Diderot elgondolásában a költői nyelv tömörített kifejezésmód, melynek köszönhetően a diskurzus egymást követő kifejezőeszközei „hieroglifákba”, „emblémákba” csoportosulnak és szerveződnek, ily módon koncentrálnak a szövegben szétszóródott energiát.⁶⁷ Ezek a kérdések a Diderot-szakeródalom által emblémaelméletnek⁶⁸ nevezett témakörbe illeszkednek. Szőnyi György Endre is megjegyzi a szavak és képek viszonyát vizsgáló *Pictura & Scriptura* című munkájában, mennyire „lelkesegett” Diderot az embléma „furcsa hibrid műfajának *Gesamtkunst*-jellege felett”.⁶⁹ A továbbiakban azt szeretnénk megvizsgálni, hogy mit jelentett az emblémával rokonítható hieroglifa fogalma Diderot és általában a XVIII. századi gondolkodók számára. A Diderot filozófiai és esztétikai munkáit alaposan ismerő Jacques Chouillet definícióit szeretnénk alkalmazni, aki a filozófus szövegeinek energiáját és költői kifejezőerejét tanulmányozva tér ki a hieroglifa fogalmára.

Az érzetektől keletkező gondolatok nyelvi jelekkel történő közvetítése Diderot szerint jelentős problémákat vet fel, hiszen ha lehetne, az érzetek és gondolatok forgatagának egyidejűségét „húsz szájjal”⁷⁰ kellene visszaadni, melyek mind mondanák a magukét. Hogyan valósítható meg a gondolatok egy időben történő nyelvi

⁶⁵ *Levél a siketnémákról*. A részlet magyar fordítása megtalálható: „Praz. Embléma, jelkép, epigramma, concetto” c. fejezet, in *Az ikonológia elmélete. Szöveggyűjtemény az irodalom és a képzőművészet szimbolizmusáról*, szerk. PÁL József, 1997, Szeged, JATEPress, 196. o.

⁶⁶ A fent idézett rész utolsó mondata már nincs lefordítva *Az ikonológia elmélete* c. szöveggyűjteményben. Ezt saját fordításunkban közöljük. (« Je pourrais dire en ce sens que toute poésie est emblématique. »)

⁶⁷ STENGER, *Nature et liberté*, 92. o.

⁶⁸ A francia nyelvű szakeródalom a „thèse de l’emblème” elnevezést használja. Vö: MEYER, Paul H., *Lettre sur les sourds et muets à l’usage de ceux qui entendent et qui parlent*, in *DD*, Paris, Champion, 1999, 288. o.

⁶⁹ SZŐNYI, György Endre, *Pictura & Scriptura. Hagományalapú kulturális reprezentációk huszadik századi elméletei*, Szeged, JATEPress, 2004, 116. o.

⁷⁰ *Lettre sur les sourds et muets*, 28. o. « si elle [la sensation] pouvait commander à vingt bouches, chaque bouche disant son mot, toutes les idées précédentes seraient rendues à la fois. »

megformálása? Más az elme állapota, és más a beszámoló, amelyet róla adunk. Azonban bizonyos kifejezőeszközök nyilvánvalóan alkalmasabbak a fogalmakkal dolgozó filozófiai diskurzusnál az érzékelés és gondolkodás egységének és oszthatatlanságának közvetítésére. Ilyen kifejezőeszköz a hieroglifa, amely – a *Levél a süketnémákról* című műben megtalálható diderot-i megfogalmazással élve – „több gondolatot kapcsol egyetlen kifejezéshez”,⁷¹ több jelentést egyetlen képhez. Jacques Chouillet korabeli filozófusok írásaira hivatkozva megállapítja, hogy a XVIII. században a hieroglifa „kép és jelentés, avagy jelentések közötti titokzatos összefüggésre utalt”.⁷² Magát a diderot-i hieroglifa-koncepciót tanulmányozva Chouillet egy komplexebb definíciót alkalmaz, amely nagyon jól summázza a hieroglifa funkcióját Diderot írásaiban: „olyan nyelvi tömörítés, amely csökkenti a gondolat és a kifejezés közötti távolságot”.⁷³ A hieroglifa kifejezőeszközének alkalmazásával erőteljesebb és igazabb lesz a gondolat megjelenítése. További Diderot-t tárgyaló szakirodalmi művekben található meghatározások is ezt sugallják. Alessandro Arbo szavait idézve a hieroglifa a szöveg költőiségét biztosítja, hiszen olyan kifejezési forma, amely „megelőzi a fonetikus nyelvet”, „sokkal erőteljesebb reprezentációs erővel bír nála, mivel egyetlen jellel fejez ki egy teljes cselekvéssort vagy diskurzust”.⁷⁴

Kovács Katalin is rávilágít a hieroglifa erőteljes reprezentációs ereje és a kifejezés pontossága közötti összefüggésre: „a kifejezés pontossága azonban nem feltétlenül erény Diderot szemében [...] A hieroglifa felidéző ereje meghatározatlanságában rejlik: szabadságot biztosít a képzelőerőnek és erősebb hatást gyakorol a lélekre.”⁷⁵ A hieroglifában csíra formájában található meg az az energia, melyből nagyon sok minden kibontakozhat, mely szárnyat adhat a képzetnek, erőt az alkotáshoz, a természetben zajló folyamatok megismerésének kifejezéséhez. Hiszen Diderot számára valahol mindenki, aki a természet folyamatait értelmezi, voltaképpen alkotó tevékenységet végez.⁷⁶ Az ily módon reprezentált gondolati tartalom erősebb hatást gyakorol az olvasóra, aki kiegészítheti azt, ami csak megkezdett formában van jelen a szövegben,

⁷¹ Uo. « ... on a attaché plusieurs idées à une seule expression. »

⁷² CHOUILLET, Jacques, *La formation des idées esthétiques de Diderot*, Paris, Armand Colin, 1973, 223. o. (A továbbiakban: *La formation*.) Chouillet megjegyzi, hogy a XVIII. században maga a szimbólum, annak titokzatos jellege sokkal fontosabb volt, mint a hozzá tartozó jelentés kutatása.

⁷³ CHOUILLET, *Diderot, poète de l'énergie*, 39. o.

⁷⁴ ARBO, Alessandro, „Diderot et l'hieroglyphe musical”, *RDE*, n°30 (2001), 65. o.

⁷⁵ KOVÁCS, Katalin, *A szenvedélyek kifejezése és a műfajok hierarchiája. A francia festészetelméleti gondolkodás kezdetei*, Budapest, Eötvös József Kiadó, 2004, 87. o.

⁷⁶ NIKLAUS, Robert, „L'esprit créateur de Diderot”, *Cahiers de l'Association internationale des études françaises*, n°20 (1968), 51. o. és 53. o.

illetve a képben, s így aktívan részt vesz azok megalkotásában. Nem véletlen, hogy Diderot filozófiai műveiben vissza-visszatér az a gondolat, hogy kevés olvasóra számít, mivel úgy véli, hogy csak az érzékeny olvasó képes meglátni azt az alig észrevehető kapcsolatot, amely a fizikai megvalósulásában vett tényleges szó és az általa megtestesített költői idea között van.⁷⁷ S „akinek nincs tehetsége ahhoz, hogy a szavak hieroglifikus természetét észrevegye, a jelzőkben gyakran csak a szót látja, s haszontalannak tartja őket, a gondolatokat erőtlennek ítéli, a képeket pedig távolinak”.⁷⁸ A kép energikus kifejezőeszköze biztosítja tehát a nyelv gördülékenységet, hiszen „ha gyakrabban használnánk energikus kifejezéseket, akkor a nyelvnek nem kellene folyton az elme után kullognia, mert annyi gondolatot tudna egyszerre közvetíteni, hogy gyorsabb lenne az elménél, amely viszont kénytelen lenne a nyelv után szaladni”.⁷⁹

1.4. A kép jelentősége a természet értelmezésének vonatkozásában

Ahogy a szakirodalmi összefoglalónkban is említettük, Georges Daniel szerint a kép Diderot filozófiájában az emberi elme működésének hatékony reprezentációja mellett a természet jelenségeinek értelmezése szempontjából is jelentős. A természet élénk képzeletű értelmezője a meglévő ismeretekből kiindulva analógiák, hipotézisek alkotásával tud következtetni lehetséges jelenségekre, s a megfogalmazott összefüggéseket a leghatékonyabban képekben tudja közvetíteni.⁸⁰ Számos kutató véli úgy, hogy a filozófus gondolkodásában kiemelkedő szerep jut az analógiának és a képzeletnek.⁸¹ Erre későbbi fejezeteinkben is kitérünk még.

Diderot materialista természetfilozófiájának meghatározó gondolata, hogy a természet nem volt és nem is lesz mindig olyan, mint amilyennek pillanatnyilag látjuk, hiszen a világegyetemet alkotó anyag állandó mozgásban van. Ezért nem is szabad beérnünk az eleve adott dolgok szemlélésével, s minden lehetségest számításba kell

⁷⁷ BERRI, Kenneth, „Diderot’s Hieroglyphs”, *SubStance*, n°92 (2000), 73. o.

⁷⁸ *Lettre sur les sourds et muets*, 41. o. « ... celui à qui l’intelligence des propriétés hiéroglyphiques des mots n’a pas été donnée, ne saisira souvent dans les épithètes que le matériel, et sera sujet à les trouver oisives ; il accusera des idées d’être lâches, ou des images d’être éloignées. » Diderot a „költői szimbólumok megértésének képességét” (intelligence de l’emblème poétique) várja el ideális olvasójától. Ahogy a *D’Alembert álma*ban mondja: „az egyezményes jelek sora” mögött az ideális olvasónak meg kell értenie, hogy egy adott kifejezéshez több jelentés társul. Vö: CHOUILLET, *La formation*, 222. o.

⁷⁹ *Lettre sur les sourds et muets*, 28. o. « ... si ces expressions énergiques étaient plus fréquentes, au lieu que la langue se traîne sans cesse après l’esprit, la quantité d’idées rendues à la fois pourrait être telle que la langue allant plus vite que l’esprit, il sera forcé de courir après elle. »

⁸⁰ Vö: DIECKMANN, Herbert, „The Metaphoric Structure of the *Rêve de d’Alembert*”, *DS*, n°16, éd. par Otis Fellows et Diana Guiragossian, Droz, Genève, 1973, 20-21. o.

⁸¹ Vö: CHOUILLET, *Diderot, poète de l’énergie*, 129. o., SCHMITT, *i. m.*, 181. o.

venni. Képzeletünkre, megfigyeléseinkre és feltevéseinkre támaszkodva a természetben fennálló „szükségszerű kapcsolatokat”⁸² (liaisons nécessaires) kell feltárnunk annak érdekében, hogy az embert és világát jobban megismerjük.

A dolgok közötti kapcsolatok vizsgálatát a Diderot-szakirodalom a „viszonylatok elmélete” (théorie des rapports) elnevezéssel jelöli. Erről ír Diderot az „Encyclopédie” (Enciklopédia) című szócikkben: a tudományokban viszonylatokat kell megállapítani, „s a művészetekben is ugyanígy kell eljárni”, „hogy újabb spekulatív igazságokat fogalmazhassunk meg, a már ismert művészeteket tökéletesíteni tudjuk, vagy újabbakat találjunk fel.”⁸³ A viszonylatok megállapítása alkotja az *Enciklopédia* belső utalási rendszerének harmadik fajtáját. Diderot és szerkesztőtársai azt szerették volna, hogy a természet jelenségei közötti összefüggések az *Enciklopédia* ismerettárában is kirajzolódjanak, ezért hármas belső utalási rendszert alakítottak ki. Jelölték a szócikk címe után a releváns területet, majd a leírás végén a kapcsolódó szócikkeket. Diderot a fent említett szócikkben mindhárom utalási rendszerre kitér, a harmadikról pedig azt állítja, hogy az nem más, mint „a zsenik műve”.⁸⁴ A zseni olyan összefüggéseket láthat meg, amelyeket más örültségnek tarthat. Azonban ezekre a lehetséges összefüggésekre az *Enciklopédiának* is utalnia kell, hiszen „még mindig jobb álomszerű feltevéseket megfogalmazni, mint veszni hagyni hasznos gondolatokat”.⁸⁵ Ezzel a „kombinációs képességgel a zsenik rendelkeznek”⁸⁶ – írja Diderot – majd hozzáteszi, hogy ezt az elképzelését *Gondolatok a természet értelmezéséről* című írásában fejti ki részletesebben.

Mi módon volna átadható ez a tehetség? Akiben megvan, annak önmagával kellene világosan tisztáznia, mi is a lényege [...] Ha például megállapítaná, hogy könnyen képzel el vagy fedez fel ellentéteket vagy analógiákat, mégpedig azért, mert a gyakorlatból tudja, milyenek a létezők fizikai minőségei, ha külön-külön, s milyenek egymás közti kölcsönhatásaik, ha egymással való kombinációikban vesszük őket szemügyre, akkor ezt a megállapítását ki kellene terjesztenie: a

⁸² DIDEROT, Denis, *Éléments de physiologie*, in *DPV*, t. XVII, Paris, Hermann, 1987, 463. o. (A továbbiakban: *Éléments de physiologie*.) A *liaison* szinonimájaként a *rapport* szó nagyon gyakran megjelenik Diderot szövegeiben, melyeket a továbbiakban *kapcsolatok*, *viszonylatok*, *összefüggés*nek fordítunk majd.

⁸³ DIDEROT, Denis, „Encyclopédie” (Enciklopédia), in *Encyclopédie*. « dans les arts des manœuvres semblables, conduiroient, ou à de nouvelles vérités spéculatives, ou à la perfection des arts connus, ou à l’invention de nouveaux arts... »

⁸⁴ *Uo.* « Ces renvois [une troisième sorte de renvois] sont l’ouvrage de l’homme de génie. »

⁸⁵ *Uo.* « Mais il vaut encore mieux risquer des conjectures chimériques, que d’en laisser perdre d’utiles. »

⁸⁶ *Uo.* « ... il [l’homme de génie] a cet esprit de combinaison, cet instinct que j’ai défini dans quelques-unes de mes pensées sur l’interprétation de la nature. » A zseni kérdéséről a következő fejezetünkben szólunk részletesebben.

tények tömegével támasztaná alá, minden ténnyel, ami csak eszébe jut; hű képet adna minden, még a látszólag legellentmondóbb képtelenségről is, ami csak megfordult a fejében.⁸⁷

Itt ír Diderot részletesebben a viszonylatok feltérképezéséről, miközben kitér a természet megismerésében fontos szerepet játszó képességekre és módszerekre is, amelyeket következő fejezetünkben tárgyalunk.

⁸⁷ *Gondolatok a természet értelmezéséről*, 84-85. o.

2. A természet értelmezésében szerepet játszó képességek, eszközök és eljárások Diderot filozófiájában

2.1. A képzelet szerepe a megismerésben

Diderot az ember értelmi és érzelmi képességei kapcsán kitér azokra a módszerekre is, amelyeket szerinte a természet értelmezése során követnünk kell. Előző fejezetünk folytatásaként a képzelet megismerő funkcióját szeretnénk elemezni Diderot filozófiájában, majd a zsenivel összefüggésben olyan tulajdonságokat, értelmi és érzelmi képességeket vizsgálunk meg, mint a megfigyelőképesség, a megérzőképesség, a kombinációs képesség, a lelkesedés, az érzékenység és az érzőképesség.⁸⁸ Mielőtt azokat a képeket elemeznénk, amelyekben Diderot emberkonceptiója kirajzolódik, alapvető fontosságúnak tartjuk azt megvizsgálni, hogy a megismerésben és az értelmezésben általában milyen emberi képességeket, milyen eljárásokat és eszközöket vél fontosnak a filozófus.

Diderot a képzeletről alkotott gondolatait több művében is megfogalmazza. A képzelet fogalmának meghatározása sokat változik filozófiájában, a kérdést tárgyaló gondolataiban mégis felfedezhetünk egyfajta egységet. Ezeknek a gondolatoknak egyik meghatározó vonása az, hogy a szerző más értelmi képességekhez viszonyítva kiemelkedő szerepet tulajdonít a képzeletnek. Képzeletünk segítségével tudunk feltevéseket megfogalmazni és hasonlóságokat megállapítani a természet jelenségei között. Diderot úgy véli, képzelet nélkül nem ember az ember: voltaképpen mindenki alkotó, mert használja fantáziáját, amikor a világról gondolkodik. A költő, a filozófus és a természettudós, a nagy emberek, a zsenik viszont az átlagosnál élénkebb képzelettel bírnak, és képzelőerejüknek köszönhetően a dolgok között több, korábban nem ismert

⁸⁸ Ezeknek a képességeknek és tulajdonságoknak a megnevezésére a következő francia elnevezéseket találjuk Diderot írásaiban: *esprit observateur* (megfigyelőképesség), *esprit prophétique* (jóstehetség), *esprit de combinaison* (kombinációs képesség), *enthousiasme* (lelkesedés), *sensibilité* (érzőképesség, érzékenység). A *sensibilité* szó jelentéséről lásd részletesebben FOUQUET „Sensibilité, Sentiment” (Médecine) c. szócikkét és JAUCOURT „Sensibilité” (Morale) c. szócikkét az *Enciklopédiában*. A korabeli szótárak közül Diderot és D’Alembert *Enciklopédiája* szán két külön szócikket a „Sensibilité” fogalmának, és különbözteti meg azt a két tulajdonságot, ami a zseni tanulmányozása során meghatározó lesz számunkra: *érzőképesség*, azaz „a külvilágból érkező benyomások érzékelése” (« percevoir les impressions des objets externes »); és *érzékenység*, vagyis az a tulajdonság, amikor „az érzékeny és finom lelket a dolgok könnyen megérintik, és nagy hatással tudnak lenni rá” (« disposition tendre et délicate de l’âme, qui la rend facile à être émue, à être touchée »).

összefüggést látnak meg, amelyeket sokszor a megszokottól eltérően, költői módon fejeznek ki. Fejezetünk elején a képzeletnek a megismerésben, valamint a műalkotás létrejöttének folyamatában betöltött szerepét vizsgáljuk a „Hobbisme” (Hobbes filozófiája) című *Enciklopédia*-szócikk, a *D’Alembert álma* és *A fiziológia elemei* című írások elemzésén keresztül. A téma esztétikai vetületéről beszélve néhány művészetkritikai és drámaelméleti írásra is hivatkozunk, de többnyire a filozófiai írások tárgyalására szorítkozunk.

Az *Enciklopédia* „Imagination” (Képzelet) című szócikkét nem Diderot írta. Voltaire felajánlotta, hogy amennyiben még nem bíztak meg mást a szócikk megírásával, ő elvállalná. D’Alembert elfogadta az ajánlatot, és 1756-ban megszületett az „Imagination” című szócikk Voltaire tollából.⁸⁹ Voltaire némi fenntartással fogadja a képzeletnek a megismerésben betöltött szerepét, sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonít az emlékezetnek. A képzelet működését a gondolkodással és az emlékezettel hozza szoros összefüggésbe, vagy teljesen attól teszi függővé. Passzív és aktív képzeletet különböztet meg. A passzív képzelet érzeteket gyűjt, megjegyzi „a tárgyak egyszerű benyomását”, ám az aktív képzelet, mely „elrendezi a befogadott képeket, és ezerféleképpen kapcsolja őket össze”, „nem ér többet az emlékezethöz”.⁹⁰ Voltaire szerint a képzelet működését az értelemnek kell felügyelnie. A képzelet önálló alkotó szereppel nem rendelkezik, csupán elrendezi a befogadott érzeteket, képeket, hiszen „az embernek nem adatott meg, hogy önmagának ideákat teremtsen, csak módosítani tudja azokat”.⁹¹

Voltaire-hez hasonlóan Condillac abbé is bizalmatlansággal, gyanakvással kezeli a képzelet kicsapongásait.⁹² *Esszé az emberi ismeretek eredetéről* (1746) című művében olvashatjuk, hogy képzeletünk csak megfelelő szabályozás mellett segíthet ismereteink megszerzésében, és „tévútra vihet, ha nem tudunk úrrá lenni működésén”.⁹³ Érdemes

⁸⁹ Az „Imagination” (Képzelet) c. szócikk megírásának történetéről lásd részletesebben: GILMAN, Margaret, „Imagination and Creation in Diderot”, *DS II*, Genève, Droz, 1953, 200. o.

⁹⁰ VOLTAIRE, François-Marie Arouet de, „Imagination” (Képzelet), in *Encyclopédie*. « ... deux sortes d’imagination, l’une qui consiste à retenir une simple impression des objets, l’autre qui arrange des images reçues, et les combine en mille manières, qui ne vaut pas beaucoup au-delà de la mémoire. »

⁹¹ Uo. « ... car il n’est pas donné à l’homme de se faire des idées, il ne peut que les modifier. »

⁹² Eric-Emmanuel Schmitt könyvére támaszkodva Voltaire és Condillac abbé elképzeléseivel vetjük össze Diderot-nak a képzeletről alkotott gondolatait. Voltaire és Condillac képzeletelmélete kétségkívül szerepelt azon elméletek között, amelyeket Diderot ismert, és amelyek a legnagyobb hatással lehettek rá. Vö: SCHMITT, i. m., 182-183. o.

⁹³ CONDILLAC, Étienne Bonnot de, *Essai sur l’origine des connaissances humaines*, Paris, Éditions Alive, 1998, 87. o. « En effet, si nous ne nous rendons pas maîtres de cette opération [opération de l’imagination], elle nous égare. » Condillac művének IX. fejezetében ír részletesebben a képzelet hibáiról és erényeiről („Des vices & des avantages de l’imagination”). Saját fordításunkban közöljük ezt az

Condillac koncepcióját is egy kicsit részletesebben tanulmányoznunk, mivel annak ellenére, hogy Diderot hozzá képest nagyobb jelentőséget tulajdonít a képzeletnek, a két filozófus gondolatai részben összeesengenek. Diderot minden bizonnyal ismerte az abbé meglátásait a képzeletről.

Condillac úgy véli, lehetetlenség egyértelműen elkülöníteni az emlékezetet a képzelettől. Ami mégis megkülönbözteti a kettőt egymástól, az az érzetek feldolgozásának folyamatában figyelhető meg: „a képzelet magát az érzetet kelti életre, az emlékezet csupán a jeleket és a körülményeket tudja felidézni.”⁹⁴ A képzelet „élénkítő funkciót tölt be”,⁹⁵ életre kelti az érzeteket, míg az emlékezet működését tekintve az elvonatkoztatás szintjén marad, az érzetek kapcsán a jelekre, a szavakra és az érzékelés körülményeire emlékszik. Az ókor óta az érdeklődés középpontjában lévő képzelet kérdése Condillac abbé és Voltaire mellett természetesen más korabeli gondolkodók – így Hobbes, Locke, Berkeley és Hume, illetve Du Bos és Batteux – írásaiban is szerepel. Diderot ismerte és bizonyára fel is használta az ő műveiket.⁹⁶

Diderot filozófiájában a képzelet megismerő funkciója sokkal komolyabb, mint más korabeli filozófusoknál, s a szóban forgó fakultás fontosabb szerepet játszik a természet jelenségeinek értelmezésében.⁹⁷ A képzelet kérdésköre 1758-tól kezdve érdekli igazán, amikor is megírja *A drámaköltészetéről* című művét. A képzeletnek nagyon rövid meghatározását fogalmazza itt meg: „De hát mi a képzelet?” [...] „A képzelet a képek felidézésének képessége.”⁹⁸ Képek felidézése. Egyszerű ugyan a meghatározás, mégis sugallja a kérdés összetettségét, a képzelet és az emlékezet képességének összefonódását. A jelentős különbséget azonban Condillac abbéhoz hasonlóan Diderot is az emlékezet elvont és a képzelet konkrét jellegében látja. Ez a gondolat köti össze *A drámaköltészetéről* (1758), a Hobbes filozófiájáról írt szócikk (1765), a *D'Alembert álma* (1769) és *A fiziológia elemeinek* (1774-1781) erre vonatkozó részeit. *A drámaköltészetéről* című művében írja Diderot, hogy akkor válik

idézetet, mert ebből a műből magyarul eddig csak részletek jelentek meg Bakcsi Botond fordításában: CONDILLAC, Étienne Bonnot de, *Esszé az emberi ismeretek eredetéről* (részletek) (ford. Bakcsi Botond), Máriabesenyő-Gödöllő, 2007. Ezeket a részleteket a fordító Jean-Jacques Rousseau *Esszé a nyelvek eredetéről* c. műve fordításának függelékében közli.

⁹⁴ Uo., 44. o. « La première [l'imagination] réveille les perceptions mêmes ; la seconde [la mémoire] n'en rappelle que les signes ou les circonstances. »

⁹⁵ SCHMITT, i. m., 184. o.

⁹⁶ Vö: GILMAN, i. m., 201. o.

⁹⁷ Vö: SCHMITT, i. m., 183. o.

⁹⁸ DIDEROT, Denis, *A drámaköltészetéről* (ford. Görög Livia), in *Színészparadoxon. A drámaköltészetéről*, Budapest, Magyar Helikon, 1966, 140. o. (A továbbiakban: *A drámaköltészetéről*.)

költő az emberből, amikor már nem csupán emlékezetére hagyatkozik, hanem képzelőerejét is használja:

De vajon mikor jön el a pillanat, amikor emberünk megelégedi, hogy pusztán az emlékezetére hagyatkozzék, s működésbe hozza végre képzeletét is? Amikor kérdéseinkkel sarokba szorítottuk, azaz rákényszerítettük, hogy a merőben elvont s általános hangzatokról fokról fokra kevésbé elvontakra s általánosokra térjen át, míg végül eljut gondolatmenete végső állomásához, céljához: a konkrét képhez. S ilyenkor egyszeriben festő vagy költő válik belőle.⁹⁹

Hasonló megkülönböztetést találunk Diderot Hobbes filozófiájáról írt szócikkében: „Képzelet és emlékezet, egyazon képesség, melyeket két különböző szóval nevezünk meg. Képzeletről beszélünk, ha az érző lényből kép(más) vagy képzet marad, emlékezetről, ha a képzet eltűnik, és nem marad más, csak a szó.”¹⁰⁰ Világosabbá válik a képzelet konkrét és az emlékezet absztrakt jellege, ha összevetjük a diderot-i megfogalmazást Hobbes *Leviatán* című művének erre vonatkozó részével. Képzeletről beszélünk, „ha magát a dolgot akarjuk megnevezni”, és „ha az érzet már halvány, régi és múltba veszett, akkor *emlékről*”.¹⁰¹ Néhány évvel később a *D'Alembert álmában* még mindig megtalálható a képzelet és az emlékezet összefonódásának gondolata. Diderot az emlékezet különleges, korántsem egyértelmű fajtájaként határozza meg a képzeletet: „a képzelet az alakok és a színek emlékezete.”¹⁰² Végül *A fiziológia elemeiben* (1774-1781) már jobban elkülöníti e két megismerő funkciót: „az emlékezetet jelek, a képzeletet tárgyak alkotják.”¹⁰³ A korábbiakhoz hasonlóan ez utóbbi két művében is kiemeli az emlékezet absztraktabb valamint a képzelet konkrétabb jellegét.

⁹⁹ *Uo.*, 141. o.

¹⁰⁰ DIDEROT, Denis, „Hobbisme” (Hobbes filozófiájáról), in *Encyclopédie*. « Imagination, mémoire, même qualité sous deux noms différents. Imagination, s'il reste de l'être sentant image ou fantôme, mémoire si, le fantôme s'évanouissant, il ne reste qu'un mot. »

¹⁰¹ HOBBS, Thomas, *Leviatán vagy az egyházi és világi állam anyaga, formája és hatalma* (ford. Vámosi Pál), t. I, Budapest, Kossuth Kiadó, 1999, 78. o. (*Az emberről* c. rész második fejezete: *A képzeletről*.) Az erre vonatkozó teljes rész, amely hatással lehetett Diderot-ra a következő: „Mert ha a látott tárgyat elveszik előlünk, vagy ha lecsukjuk szemünket, képmását továbbra is megőrizzük, bár homályosabban, mint amikor láttuk. És ezt a latinok *imaginatió*nak, vagyis képzetnek nevezik, mert látás közben képeket látunk, s ezt a fogalmat – bár helytelenül – az összes többi érzetünkre is alkalmazzák. A görögök azonban *fantasiá*nak, vagyis *elképzelés*nek nevezik, s ez valóban illik valamennyi érzetünkre. A képzet tehát nem egyéb, mint *elhaló érzet*, amelyet az embernél és sok más élőlénynél alvás közben és éber állapotban egyaránt tapasztalhatunk. [...] Ezt az *elhaló érzetet*, ha magát a dolgot (vagyis az *elképzelést*) akarjuk megnevezni – mint már említettem – *képzetnek* hívjuk. De ha az *elhalást* akarjuk megnevezni, s azt akarjuk megjelölni, hogy az érzet már halvány, régi és múltba veszett, akkor *emlékről* beszélünk. Így tehát a képzet és az emlék egy és ugyanaz a dolog, csak más-más szemszögből nézve más-más neve van.” *Uo.*, 77-78. o.

¹⁰² *D'Alembert álma*, 279. o.

¹⁰³ *Éléments de physiologie*, 475. o. « La mémoire est des signes, l'imagination des objets. »

Márpedig Diderot szerint a dolgok reprezentációjánál elvont szavak, egyezményes jelek helyett valóságot, formát, testet, képszerű tartalmat várunk, hogy a beszédben¹⁰⁴ elmondottakat átélt érzetekkel tudjuk kapcsolatba hozni, és jobban el tudjuk képzelni. Az egyezményes jelek absztrakt jellegéről, beszédünk képszerű tartalommal való megtöltéséről, a nyelv konkretizálására irányuló törekvésről a *D'Alembert álmában* ír:

Minden absztrakció olyan jel, amely mögött nincs képszerű tartalom. A képszerű tartalom akkor maradt ki belőle, amikor az egyezményes jelet elválasztottuk a fizikai tárgytól, s a tudomány akkor válik konkrét tudománnyá, ha a jeleket újra összekapcsoljuk a fizikai tárggyal. Ezért folyamodunk oly sűrűn példákhoz a beszélgetésben és az írásművekben. Amikor egyezményes jelek hosszas sorozata után példát akarunk alátámasztásul, akkor tulajdonképpen azt kívánjuk az előadótól, adjon formát, valóságot, testet, képszerű tartalmat egyezményes jelek sorából álló állításainak, és hozza őket kapcsolatba átélt érzetekkel.¹⁰⁵

A fiziológia elemeinek sorai ugyancsak összhangban vannak a *D'Alembert álmából* idézett résszel: „A képzelet az a képesség, amellyel úgy tudjuk magunknak megfesteni a nem jelenlévő tárgyakat, mintha ott lennének [...], és amellyel testet tudunk adni elvont szavaknak.”¹⁰⁶ Meg kell találni a beszédben (de akár az írásban is) azt a formát, amelyben a gondolat megtestesül, kézzelfoghatóvá és valóságossá válik. S mindez a képzelet útján megvalósítható: lehetségessé válik valamit úgy megfesteni, mintha jelen lenne. Ennélfogva érthető is, miért értékelődik fel *A fiziológia elemeiben* a képzelet az emlékezettel szemben, miért sokszínűbb, energikusabb és művészebb a képzelet, és miért egyhangú, módszeres és másoló az emlékezet.

Az emlékezet kevésbé van hatással az akaratra, mint a képzelet. Az emlékezet bőbeszédű, módszeres és egyhangú. A képzelet viszont, amely ugyancsak gazdag, szabálytalan és sokszínű is. A képzelet néha fékezi magát, de ha beindul, ezt hirtelen teszi, míg az emlékezet nyugodtan és azonnal kezd el működni.

A képzelet kiszínezi a dolgokat, az emlékezet hűséges másoló. A képzelet az emlékezetnél jobban megmozgatja a szónokot és a hallgatóságot.

Néha az emlékezet a képzeletet majmolja.¹⁰⁷

¹⁰⁴ Diderot írásaiban a *discours* szó megfelelőjének egyszerűen a *beszédet* választottuk. Mások fordításában az *előadás* szó is szerepel.

¹⁰⁵ *D'Alembert álma*, 279. o.

¹⁰⁶ *Éléments de physiologie*, 475. o. « Faculté de se peindre les objets absents comme s'ils étaient présents. [...] attacher à un mot abstrait un corps. »

¹⁰⁷ *Uo.*, 480. o. « La mémoire émeut moins la volonté que l'imagination. La mémoire est verbeuse, méthodique et monotone. L'imagination aussi abondante, est irrégulière et variée. L'imagination se

A képzeletnek azonkívül, hogy megtestesíti a gondolatot, „megmozgatja a szónokot és a hallgatóságot”, további fontos szerepe is van. Mint említettük, Diderot filozófiájában alapvető fontosságú az a gondolat, hogy az ember képzeletének köszönhetően tud hasonlatokat megállapítani és analógiákat felállítani. *A fiziológia elemeiben* is kitér e kérdés tárgyalására,¹⁰⁸ de sokkal világosabban megfogalmazza ezt már korábban is *1767-es Szalonjában*: „a képzelet utánoz, összehasonlít, túloz, felnagyít, kicsinyít; szüntelenül hasonlóságok megállapításával foglalatoskodik”.¹⁰⁹

Diderot filozófiája szerint a természet megismerésében az emlékezet és a képzelet is meghatározó szerepet játszik annak ellenére, hogy más és más funkciót töltenek be. Az ember érzeteinek tárolása és összekapcsolása az emlékezet feladata. A képzelet határozza azonban meg, hogy az emlékezet a szóban forgó érzeteket milyen sorrendben kapcsolja össze.¹¹⁰ A filozófusoknak, tudósoknak, művészeknek, a természetkutatóknak, akik a dolgok közötti összefüggéseket kívánják feltárni és értelmezni, jó képzelőerővel kell rendelkezniük. Minél élénkebb az ember képzelete, annál több hasonlóságot képes meglátni a dolgokban, s annál több hipotézist tud megfogalmazni rájuk vonatkozólag. Az ehhez szükséges módszert Diderot több írásában is megtalálhatjuk, de a legpontosabban, legkiforrottabb formájában talán abban a bírálatban, amelyet Helvetius *Az emberről* című művéről írt:

Mi más lenne a szellem, a kifinomultság, a tisztánlátás, mintsem annak képessége, amikor könnyűszerrel látunk meg mindaddig észrevétlen tulajdonságokat, összefüggéseket olyan élőlényekben vagy élőlények között, amelyeket korábban számtalanszor szemügyre vettek már? Mi más lenne egy pontos, új, megkapó hasonlat, egy merész metafora, eredeti kifejezés, hacsak nem azoknak a különös összefüggéseknek a megvilágítása, amelyeket az általunk ismert és környezetünkben élő lények között valamilyen szempontból meg tudunk ragadni?¹¹¹

contient quelquefois, mais elle part brusquement, la mémoire part sur-le-champ, et tranquillement. L'imagination est un coloriste, la mémoire est un copiste fidèle. L'imagination agite plus et l'orateur et l'auditeur que la mémoire. Quelquefois la mémoire est singe de l'imagination. »

¹⁰⁸ *Uo.*, 475. o. „Olyan képesség, mellyel érzékelhető tárgyakat, hasonlatok alapjául szolgáló képeket tudunk megjeleníteni.” (« ... la faculté d'emprunter des objets sensibles, des images qui servent de comparaison. »)

¹⁰⁹ DIDEROT, Denis, *Salon de 1767*, in *Œ*, t. IV. Esthétique-Théâtre, 1996, 619. o. (A továbbiakban: *Salon de 1767*.) « ... elle [l'imagination] imite, elle compare, exagère, agrandit, rapetisse. Elle s'occupe de ressemblances. »

¹¹⁰ *Vö: Éléments de physiologie*, 472. o.

¹¹¹ DIDEROT, Denis, *Réfutation d'Helvétius*, in *DPV*, t. XXIV, Paris, Hermann, 2004, 565. o. (A továbbiakban: *Réfutation d'Helvétius*.) « Qu'est-ce que l'esprit, la finesse, la pénétration, sinon la facilité d'apercevoir dans un être, entre plusieurs êtres que la multitude a regardés cent fois, des qualités, des rapports qu'aucuns n'ont aperçus? Qu'est-ce qu'une comparaison juste, nouvelle et piquante, qu'est-ce qu'une métaphore hardie, qu'est-ce qu'une expression originale, si ce n'est celle de quelques rapports singuliers entre des êtres connus qu'on nous rapproche et qu'on fait toucher par quelque côté? »

Az új összefüggések közvetítése értelemszerűen csakis új kifejezések útján lehetséges. Megkapó hasonlatokkal, merész metaforákkal, eredeti kifejezésekkel pedig – ahogyan Diderot híres „Encyclopédie” (Enciklopédia) című szócikkében is megfogalmazza – „a képzelet élénksége gazdagítja a nyelvet”.¹¹²

A természet értelmezése során alkalmazott módszer érvényes a műalkotás létrehozásának folyamatára is. Diderot a képzelettel hozza kapcsolatba a dolgok összefüggésének és észlelésüknek, valamint ábrázolásuknak elméletét. *A drámaköltészetéről* című műben a dráma megírásának terve kapcsán említi, hogy a jó terv készítéséhez szükséges „a gazdag képzelet; a dolgok összefüggéseinek s rendjének ismerete”.¹¹³ Szerinte a képzelet „az a képesség, melynek híján senki sem lehet költő, filozófus, éles elméjű, okos ember – sőt egyáltalán ember”.¹¹⁴ A képzelet legtágabban vett jelentésében Diderot szerint mindenki alkotó, aki használja fantáziáját, összekapcsol jelenségeket, emlékezik, vagy ítéletet alkot dolgokról. Ebben a műben olvashatjuk azt is, hogy a művészt, a költőt a hétköznapi embertől az különbözteti meg, hogy képzelete élénkebb: a költőt és a filozófust „a természet mindenki másnál nagyobb mértékben áldotta meg azzal a képességgel, mely a tehetséges embert a közepszerűtől, a közepszerűt az ostobától megkülönbözteti, s amelynek híján a beszéd nem egyéb, mint megszokott hangcsoportok gépies használata: képzelőerővel”.¹¹⁵

2.2. A zseni természete és képességei

A zseni az átlagemberhez képest élénkebb képzelettel bír, és kreatívabb a nyelv használatát illetően.¹¹⁶ Korábban még nem észlelt összefüggéseket képes meglátni a természet jelenségei között, és ezeket eredeti módon, így például az erre alkalmas képek formájában tudja kifejezni. Ahogyan Alfred Baeumler is jelzi, a zsenifogalom és a metafora nagyon szorosan összetartozik a XVIII. században:

¹¹² DIDEROT, Denis, „Encyclopédie” (Enciklopédia), in *Encyclopédie*. « C’est la chaleur de l’imagination [...] qui enrichi[t] une langue... »

¹¹³ *A drámaköltészetéről*, 123. o.

¹¹⁴ *Uo.*, 140. o.

¹¹⁵ *Uo.*, 143. o.

¹¹⁶ Lásd az értekezés hieroglifákra vonatkozó részét. Valamint: DIECKMANN, Herbert, „Diderot’s conception of Genius”, *Journal of the History of Ideas* (1941), 177. o. “Diderot accords to the genius a creative force in language. Not only all new words and word-combination are exclusively the work of the genius, but he also creates those expressions – Diderot calls them hiéroglyphes – which synthesize many things, thoughts and images into an indissoluble whole, and which constitute poetical beauty.”

Elmésség, metafora és zseni a XVIII. századi [felfogás] szerint összetartoznak. A metafora mint objektív költészeti forma ugyanaz, ami szubjektíve a zseni: viszonyok, meglepetések, képek és meglevenítő képzetek kútforrása. [...] A zseni a dolgok közötti *jelentésviszonyok* csak számára hozzáférhető világában él. A metafora csupán poétikailag legfontosabb esete azon jelentéssz összefüggés ábrázolásának, melyben a zseni él.¹¹⁷

A zseni erőteljes képzeletének köszönhetően sokszor az átlagembernél jóval merészebb hipotézisek megfogalmazására képes. A zseni az a megfigyelő, aki „nem néz”, de mégis „lát”,¹¹⁸ aki képes ismeretlen összefüggéseket „kiszimatolni”,¹¹⁹ akinek a természet időbeli és térbeli határai megnyílnak. Pál József szavait idézve Diderot gondolatai kapcsán a zseni olyan különleges képességű ember, aki:

... különleges viszonyban áll az őt körülvevő valóság tárgyaival, nem bárki által tapasztalt módon idézi fel ezeket az emlékezetében, hanem *átéli* őket; nem a megfigyelés szándékával közeledik hozzájuk, hanem mélyen megindul a velük való találkozáskor, mint amikor az embert hideg szél fagyasztja, nap égeti, a vihar szörnyűséggel tölti el. Az ilyen érzelmek a művész számára a gyönyör legértékesebb forrásai, amelynek felszínre hozása, művé való „átalakítása” érdekében teljes személyiségét, főleg heves érzelmeit mozgósítania kell. A zseni csak a fenséges jeleneteit akarja ábrázolni, és teljes mértékben azonosul az általa létrehozott alakokkal. Lelkesedés, heroizmus, veszélyérzet, szenvedély, zaklatottság jellemzi a zseni lelkének kiterjedtségét.¹²⁰

A továbbiakban a zseni kérdése köré rajzolható fogalmi hálóval szeretnénk még inkább rávilágítani, hogy a képzelet mellett milyen más képességeket és módszereket tart Diderot a legfontosabbnak a természet megismerése során. Szem előtt tartjuk azt a gondolatot, amelyet majd utolsó, a szörny jelenségéről szóló fejezetünkben fejtünk ki részletesen: eszerint Diderot szokatlan, rendkívüli esetek tanulmányozásán keresztül próbálja megérteni az általános jelenségek működését. A zseni – úgy, mint ahogyan sokszor a művész, a költő és a színész is – szörnyetegként jelenik meg Diderot írásaiban. A zseni rendkívüli képességeinek diderot-i jellemzéséből még inkább kirajzolódik, hogyan képzelel el a filozófus a természet értelmezésének folyamatát.

A zseni kérdése a *Filozófiai gondolatoktól a Beszélgetések A törvénytelen fiúról, A drámaköltészetről* című műveken át a *Színészparadoxonig* bezáróan folyamatosan

¹¹⁷ BAEUMLER, Alfred, *Az irracionalitás problémája a XVIII. századi esztétikában és logikában* Az ítélőerő kritikájáig, Budapest, Enciklopédia Kiadó, 2002, 158. o.

¹¹⁸ DIDEROT, Denis, *Sur le génie*, in *Œuvres esthétiques*, éd. par Paul Vernière, Paris, Garnier Frères, 1964, 19. o. (A továbbiakban: *Sur le génie*.)

¹¹⁹ *Gondolatok a természet értelmezéséről*, 84. o.

¹²⁰ PÁL, József, „A zseni természetéről (Diderot, Kant)”, in *1790. Határ és szabadság az irodalomban*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2012, 33. o.

foglalkoztatja Diderot-t. Az *Enciklopédiát* illetően még ma sem egyértelmű, hogy neki vagy Saint-Lambert-nek tulajdoníthatjuk a „Génie” (Zseni) című szócikket.¹²¹ Azonban további, kétségtelenül Diderot tollából származó *Enciklopédia*-cikkekben is megtalálhatjuk a zseniről szóló gondolatait, így például az „Éclectisme” (Eklektikus filozófia) és a „Théosophes” (Teozófusok) című szócikkekben. *Sur le génie* (A zseniről) című írástörredékében is olvashatunk e témával kapcsolatos meglátásokat, s végül a *D’Alembert álmában* és *A fiziológia elemeiben* is lelhetünk rá utalásokat.

Diderot úgy véli, „minden embernek a testfelépítése, jelleme, természete és képességei határozzák meg, hogy miért kapcsol össze előszeretettel bizonyos gondolatokat, míg másokat nem”.¹²² Azonban mi a különbség a zseni és az átlagember között, ha szemügyre vesszük testfelépítésüket, szervezeti adottságaikat és képességeiket? Mivel magyarázható a zsenialitás? A zseni élénk képzeletének, örülethez közeli erőteljes érzelmi állapotának tudható be? Vagy vajon olyan különleges adottság, amelynek köszönhetően az illető hideg fejjel tudja érzelmeit, gondolatait és cselekedeteit irányítani?

Bár Diderot-nak nincs kidolgozott és könnyen körülírható zsenielmélete, a témához tartozó kérdéskör több írásában különböző területeket érintve újra és újra felbukkan. A filozófus sokszor saját magának is ellentmond, gondolatait új és még újabb megvilágításba helyezi, így a zseniről alkotott elképzelése is változik az idők során.¹²³ Egy valami azonban állandóságot mutat: Diderot materialista természet- és emberfelfogásában mindent fiziológiai alapon, a testtel értelmez. A zseni képességeiről is elsősorban a szervezet adottságainak és működésének tükrében elmélkedik. *Sur le génie* című írástörredékében¹²⁴ is a fiziológiai tényezőknek tulajdonítja a legfontosabb

¹²¹ Szinte általánosan elfogadott tény, hogy Diderot javította, átírta ezt a szócikket, hiszen olyan szembetűnő a rokonság más szövegeivel. Erről részletesebben lásd: VERNIERE, Paul, „Introduction”, *Sur le génie*, 6-7. o.

¹²² *Réfutation d’Helvétius*, 540. o. « ... chaque homme est entraîné par son organisation, son caractère, son tempérament, son aptitude à combiner de préférence telles ou telles idées plutôt que telles ou telles autres. »

¹²³ A zseni kérdésével kapcsolatos vitákról lásd a következő tanulmányokat: DIECKMANN, „Diderot’s Conception of Genius”, *i. m.*, 151-155. o. BECQ, Annie, „Le génie”, in *Genèse de l’esthétique française moderne 1680-1814*, Paris, Albin Michel, 1994, 695-741. o. DELON, Michel, *L’idée d’énergie au tournant des Lumières (1770-1820)*, Paris, PUF, 1988, 492-515. o.

¹²⁴ Ez a rövid írás a leningrádi gyűjteményből származik, először Diderot műveinek Assézat-Tourneux-féle kiadásában jelent meg (t. IV, 26-27. o.) A Vandeul-gyűjteményben is ugyanúgy megtalálható (B.N., n.a.fr. 13764, n°7). A keletkezés dátumát tekintve a *Sur le génie* c. írás nem előzhetette meg a *Színészparadoxont*, amit 1769-ben kezdett el írni Diderot, és egészen 1783-ig dolgozott rajta. Vö: VERNIERE, Paul, „Introduction”, *Sur le génie*, 8. o. Annie Becq szerint, aki a *Dictionnaire de Diderot* „Génie” (Zseni) c. szócikkét írta, a *Sur le génie* c. írástörredék a *Színészparadoxonnal* egy időben keletkezhetett. Vö: „Génie” (Zseni), in *DD*, Paris, Champion, 1999, 204. o. *Genèse de l’esthétique*

szerepet, amikor a zseni felfogóképességének működéséről szól. Diderot szerint a zsenialitás nem valamiféle természetfeletti képesség vagy isteni adomány, hanem a természet erejének és mozgásának megnyilvánulása, teremtő energia, az egyén hatalma, maga az egyén.¹²⁵

Diderot a zseni fogalmát nem kívánja pontosan meghatározni, és nem akar végleges választ adni arra sem, hogy milyen képességek és tulajdonságok felelősek a zsenialitás kialakulásáért. Nagyon érdekesen, negatív meghatározással ragadja meg a probléma lényegét: a zsenialitást nem korlátozná olyan képességekre és tulajdonságokra, mint képzelet, ítélőképesség, szellem, élnkség, hév, érzékenység és ízlés, ugyanakkor számításba veszi ezeket a tényezőket a zseni tanulmányozása kapcsán:

A zseni rendelkezik valamiféle különleges, titkos és meghatározhatatlan lelki adottsággal, amely nélkül semminemű nagyság és szépség nem jöhetne létre. A képzelet lenne az? Nem. Találkoztam én már élnk és erőteljes képzeletű emberekkel, akik a beljük vetett szép reményeket egyáltalán nem vagy csak kevésbé váltották be. Talán az ítélőképesség? Nem. Nincs középserűbb azoknál a kiváló ítélőképességgel rendelkező embereknél, akiknek alkotásaik hitványak, erőtlenek és élettelenek. [...] Talán az életteliség, az élnkség, maga a hév? Nem. A heves emberek sokat vesződnek, bár munkájuk semmit sem ér. Talán az érzékenység? Nem. Láttam én már olyan érzékeny embert, aki hirtelen és mélységesen meghatódott, s nem tudott végighallgatni semmilyen emelkedettebb hangvételi elbeszélést anélkül, hogy ő maga is izgatott, mámoros, örült állapotba ne került volna; [...] Talán az ízlés? Nem. Az ízlés inkább a hibákat rejt el, minthogy szép dolgokat szülne; többé-kevésbé megszerezhető képesség, s nem a természetből jön. Talán a fej és a zsigerek bizonyos alakja vagy a testnedvek összetétele? Elfogadom, de csak azzal a feltétellel, ha elismerjük, hogy se nekem, se másnak nincs pontos elképzelése róla.¹²⁶

française moderne c. könyvében Annie Becq a *Sur le génie* c. írástörredék pontos keletkezési dátumának hiányát jelzi. (i. m., 710. o.)

¹²⁴ *Sur le génie*, 19. o.

¹²⁵ Érdemes megjegyezni, hogy a XVIII. században a *génie* szó nem csupán képességet jelöl, hanem a magát a különleges képességekkel rendelkező egyént is.

¹²⁶ *Sur le génie*, 19. o. « Il y a dans les hommes de génie, je ne sais quelle qualité d'âme particulière, secrète, indéfinissable, sans laquelle on n'exécute rien de très grand et de très beau. Est-ce l'imagination ? Non. J'ai vu de belles et fortes imaginations qui promettaient beaucoup et qui ne tenaient rien ou peu de chose. Est-ce le jugement ? Non. Rien de plus ordinaire que des hommes d'un grand jugement dont les productions sont lâches, molles et froides. [...] Est-ce la chaleur, la vivacité, la fougue même ? Non. Les gens chauds se démènent beaucoup pour ne rien faire qui vaille. Est-ce la sensibilité ? Non. J'en ai vu dont l'âme s'affectait promptement et profondément, qui ne pouvaient entendre un récit élelé sans sortir hors d'eux-mêmes, transportés, enivrés, fous ; [...] Est-ce le goût ? Non. Le goût efface les défauts plutôt qu'il ne produit les beautés ; c'est un don qu'on acquiert plus ou moins, ce n'est pas un ressort de la nature. Est-ce une certaine conformation de la tête et des viscères, une certaine constitution des humeurs ? J'y consens, mais à la condition qu'on avouera qui ni moi ni personne n'en a de notion précise. »

Diderot e lavinaszerű felsorolásban egymás után veti el azokat a képességeket, amelyek összefüggésbe volnának hozhatók a lángelmék születésével. Csak az ember testi felépítését fogadja el igazi magyarázóelvként, ám ezt a gondolatát sem fejti ki pontosan. A zsenialitás fiziológiai okairól viszont a *D'Alembert álmában* részletesebben is ír. Bordeu doktor szerint az elmésségért a(z ideg)rendszer működése, a hálózat kiindulópontja és elágazásai közötti komplex viszony felelős. Az agy és az idegpályák, azaz a „köteg kiindulópontja és elágazásai közt fennálló viszonytól függenek”¹²⁷ az olyan képességek és tulajdonságok, mint az értelem, a képzelet, az örültség vagy a gyengeelméjűség.

Lespinasse kisasszony: Mit ért általános jelenségeken?

Bordeu: Az értelmet, ítéletet, képzeletet, örültséget, gyengeelméjűséget, zabolátlanságot és az ösztönt.

Lespinasse kisasszony: Értem. Ezek a tulajdonságok tehát a köteg kiindulópontja és az elágazásai közt fennálló viszonytól függenek, ezt a viszonyt pedig vagy a születés, vagy a megszokás határozza meg.

Bordeu: Nagyon helyes. Ha a kiindulás, vagy a törzs sokkal erősebb az elágazásoknál, akkor költő, művész vagy tervező, csüggeteg, lelkes egyéniség, esetleg örült születik. S ha túl gyenge a kiindulópont? Akkor kialakulnak a zabolátlan, elállatiasult karakterek. És ha az egész rendszer lanyha, és erőtlen? Ez gyengeelméjűsége vezet. És ha az egész rendszer erőteljes és rendben zavartalanul működik? Ez hozza létre a logikus elméket, filozófusokat és bölcseket.¹²⁸

A zseni kapcsán tehát az egyén szervezetének felépítését kell megvizsgálnunk. Ennek szemléltetésére a törzs és az ágak, a fa képét alkalmazza Diderot. Ha a törzs gyengébb az elágazásoknál, akkor elállatiasult emberek látnak napvilágot, ha viszont erősebb, akkor zseni születik.

A zseni köré rajzolható fogalmi háló egyik fontos eleme a megfigyelőképesség. A zseni kitartó figyelmének köszönhetően sokkal jobban meg tudja ismerni a természet jelenségeit az átlagembernél. A megfigyelőképesség az egyetlen olyan értelmi képesség, amelynek szerepéről Diderot részletesen kifejti véleményét:

... nem néz, hanem lát, okul, tanulás nélkül bontakozik ki; zsenialitása nem onnan ered, hogy mindenre vissza tud emlékezni, de minden egyes jelenség nyomot hagy benne; és ezekből olyan érzéke fejlődik ki, amellyel mások nem rendelkeznek; a zseni olyan ritka gépezet, aki ha azt mondja, hogy valami sikerülni fog... akkor az sikerül is; vagy ha azt állítja, hogy nem, akkor

¹²⁷ *D'Alembert álma*, 269. o.

¹²⁸ *Uo.*

valóban nem sikerül; vagy ha azt mondja valamiről, hogy igaz vagy hamis, akkor az valóban úgy lesz, ahogyan megmondta [...] Ez a fajta jövőbelátó képesség viszont az életkörülményektől függően változik.¹²⁹

A megfigyelőképességhez szorosan kapcsolódik a törvényszerűségek megsejtése és felismerése, a „jövőbelátás” képessége, s igazából ez utóbbi nem más, mint az előbbi következménye.¹³⁰ A zseni képes előre látni a természet alakulását, a korábban megfigyelt jelenségeket alapul véve fogalmazza meg a jövőre vonatkozó feltevéseit. *Gondolatok a természet értelmezéséről* című művében Diderot „előérzet”, „jóstehetség” elnevezéssel jelöli ezt a képességet, amellyel a természet értelmezői „*kiszimatolják* az ismeretlen eljárásokat, az új kísérleteket és ismeretlen eredményeket”.¹³¹

A megfigyelés azonban csak egyike a természet értelmezése során alkalmazott három fontos „eszköznek” és „tulajdonságnak”, ugyanis idetartozik még „az elmélkedés és a kísérlet” is:

Három fontos eszköz van a kezünkben: a természet megfigyelése, az elmélkedés és a kísérlet. A megfigyelés egybegyűjti a tényeket; az elmélkedés kombinálja őket, a kísérlet pedig ellenőrzi a kombinációk eredményét. A természet megfigyelésében állhatatosságra, az elmélkedésben mélységre, a kísérletezésnél pontosságra van szükség. Ez a három tulajdonság ritkán fordul együtt elő. Ezért van oly kevés teremő gényusz.¹³²

A teremő gényusz – a tulajdonságoknak és képességeknek az átlagemberekétől eltérő, különleges és csodálatos kombinációja – természetesen ritka jelenség. Nem csupán összekapcsolódva és egyszerre van jelen a zseninél e három fent említett képesség, de az átlagnál még sokkal hatékonyabban is működnek. A zseni kitartóbban, tüzetesebben figyeli meg a természet jelenségeit, majd az egybegyűjtött tények különböző kombinációit veszi számításba. Ez utóbbit nevezi Diderot „kombinációs

¹²⁹ *Sur le génie*, 20. o. « ... il ne regarde point, il voit, il s'instruit, il s'étend sans étudier ; il n'a aucun phénomène présent, mais ils l'ont tous affecté ; et ce qui lui en reste, c'est une espèce de sens que les autres n'ont pas ; c'est une machine rare qui dit : cela réussira ... et cela réussit ; cela ne réussira pas et cela ne réussit pas ; cela est vrai et cela est faux ... et cela se trouve comme il l'a dit [...] Cette sorte d'esprit prophétique n'est pas le même dans toutes les conditions de la vie. »

¹³⁰ Annie Becq szerint például Diderot azonosítja egymással ezt a két képességet. Vö: BECQ, *Genèse de l'esthétique française...*, i. m., 711. o.

¹³¹ *Gondolatok a természet értelmezéséről*, 84. o. Az eredeti francia szövegben a két elnevezés a következő: *pressentiment* (előérzet), *esprit de divination* (jóstehetség). A magyar fordítás követi a diderot-i szöveget, a *subodor* igét *gyanítani*, *sejteni* jelentésben a *kiszimatolni* igével fordítja Csatlós János.

¹³² *Gondolatok a természet értelmezéséről*, 78-79. o.

képességnek”,¹³³ amelyre korábbi fejezetünkben már utaltunk. A természet jelenségeiről a zseni sokkal elmélyültebben elmélkedik, tapasztalataiból kiindulva ellenőrzi, átgondolja, hogy az egybegyűjtött tények között vajon megfelelő összefüggéseket feltételezett-e. Az elméletnek és a tapasztalatnak szüntelenül hatniuk kell egymásra. A természet értelmezése során Diderot szerint alapvető eljárás, hogy folyamatosan reflektálnunk kell tapasztalatainkra, ami feltételezi a belső világ és az érzékekkel felfogható külvilág közötti folyamatos átjárást. Ezt a gondolatát is nagyon érzékletesen, képben fejt ki a filozófus:

Az emberek valójában nem is sejtik, mily szigorúak az igazságok kutatásának törvényei, és mily csekély számúak eszközeink. Végeredményben az a teendő, hogy az érzékektől a gondolkodáshoz, a gondolkodástól az érzékekhez fordulunk; folytonosan magunkba szállunk és kilépünk önmagunkból; a méh munkája ez. Hasztalan barangoljuk be az eget és a földet, ha nem térünk vissza a viasztól a roskadozó kaptárba. Mit sem ér halomba hordani a viaszt, ha nem tudunk belőle lépet készíteni.¹³⁴

Ennek az önmagunkba szálló és önmagunkból kilépő mozgásnak kapcsán említi Michel Delon, hogy kizárólag „a zseni képes ezt a magabazárkózás és kinyílás közötti ingadozást a végletekig kitolni.”¹³⁵ A zseni minden körülötte zajló történéssel, jelenséggel összeköttetésben van.

A zseni az átlagembernél sokkal fogékonyabb a természet sokszínűségére, folyamatosan gazdagítja érzeteit, emlékeit, képzeiteit és érzelmeit: „*mindent* felfog, s a mindenséget teremti meg belőle.”¹³⁶ Vernet festményéről írva 1763-as Szalonjában

¹³³ DIDEROT, Denis, „Encyclopédie” (Enciklopédia), in *Encyclopédie*. « esprit de combinaison »

¹³⁴ *Gondolatok a természet értelmezéséről*, 75. o. A tapasztalatok szerzésének és felhasználásának az illusztrálására alkalmazza Diderot a pókháló képét, amelyet egy későbbi fejezetünkben fogunk elemezni. A belső és külső világ közötti mozgást és átjárást azért is tudja szemléltetni ez a kép, mert összefüggésbe hozható azzal a középkori hiedelemmel, amely szerint a pók hálóját nem más, mint beleinek meghosszabbítása, kapocs a belső és külső világ között. Vö: LOJKINE, Stéphane, „Le matérialisme biologique du *Rêve de d’Alemberg*”, *Littératures*, n°30 (1994), Toulouse, PUM, 27-49. o. Elérhető online: [http://www.univ-montp3.fr/pictura/Diderot/DiderotReveMatBio.php]. Megtekintés dátuma: 2011-05-05. A pókháló képéről – ugyancsak hasonló kontextusban – François Bianco is ír tanulmányában: a pókháló az agy és a külvilágból érkező érzetek közötti kapcsolatot jelképezi, kitűnően szemlélteti azt, amit Diderot filozófiai írásaiban az ember szervezeti felépítése, adottságai és a világ észlelése közötti összefüggésekről találhatunk. BIANCO, Jean-François, „Diderot, a-t-il inventé le web ?”, *RDE*, n°31-32 (2002), 19. o. Diderot példaként a mérnök géniuszt, Boulanger-t említi, akit pókhoz hasonlít: „Néha ehhez a magányos, szemekkel borított rovarhoz hasonlítottam őt, amely a beleiből vett selyemszálakkal hatalmas lakhelyének egyik pontját más távoli pontokkal tudja összekötni, és első fonalából kiindulva nagy leleményességgel szövi össze csodás, finom művét, s még számtalan fonalat enged jobbra s balra, míg végül birtokába nem veszi a hálóját körülvevő teret. S e hasonlattal cseppet sem sértettem meg őt.” (DIDEROT, Denis, *Sur la vie et les ouvrages de Boulanger*, in *DPV*, t. IX, Paris, Hermann, 1983, 450. o.)

¹³⁵ DELON, i. m., 504. o.

¹³⁶ *Uo.*

Diderot géniuszként ábrázolja a művészt, akinek alkotásán a „világegyetem számos arca minden napszakban és valamennyi lehetséges megvilágításban látható”.¹³⁷ Roger Lewinter állapítja meg igen találóan, hogy Vernet képének diderot-i lefestése a filozófus zsenialitását is tükrözi, pontosabban Diderot-nak azt az eredeti elképzelését, mely szerint az írás legyen a nézőpontok végtelen sokasága, amely ki tudja fejezni a természet sokszínű voltát.¹³⁸

Fokozott érzékenységének¹³⁹ köszönhetően a zseni a természet szükségszerű kapcsolataiból azokat is észreveszi, amelyeket mások korábban még nem fedeztek fel, vagy túl távolinak tűntek számukra. Diderot „Théosophes” (Teozófusok) című szócikkében – amely egyébként nagyon jól összefoglalja a zseniről alkotott elképzeléseit – azt olvashatjuk, hogy a legérzékenyebb emberek azok, akik a természet jelenségei közötti összefüggéseket az átlagembernél sokkal könnyebben észreveszik. Ez a szócikk a zseni jövőbelátó képességét dicsőíti:

A megérzés olyan ítélőképesség, melynek köszönhetően észre tudjuk venni a körülmények nagyon finom összefüggéseit. Minden tényt valamilyen jelenség előz meg, illetve minden tényhez valamilyen jelenség társul. Bármennyire múlandóak, pillanatnyiak és alig észrevehetőek legyenek ezek a jelenségek, mégis hatással vannak azokra a nagy érzékenységgel megáldott emberekre, akikre minden hatással van, akik mindent felfognak és érzékelnek, még ha gyakran olyan pillanatban következik is be mindez, amikor semmi jelentőséget nem tulajdonítanak neki. Benyomások forgatagát érzékelik. Magát a jelenséget elfelejtik, de a benyomás később felidéződik; s így meg is tudják jósolni különböző események bekövetkeztét; [...] A legtávolabbi analógiákat kapcsolják össze; bizonyos dolgok között szinte szükségszerű kapcsolódást látnak, míg mások ezekről még feltételezéseket sem fogalmaznak meg.¹⁴⁰

¹³⁷ DIDEROT, Denis, *Salon de 1763*, in *Œ*, t. IV. Esthétique-Théâtre, 1996, 271. o. « C'est l'univers montré sous toutes sortes de faces, à tous les points du jour, à toutes les lumières. »

¹³⁸ LEWINTER, Roger, „Commentaire”, in *Œuvres complètes: édition chronologique / Denis Diderot*, t. V, Paris, CFL, 1969, 387. o. A nézőpontok sokaságának jelenlétét és a korlátok hiányát emeli ki Saint-Beuve is Diderot-ról írt bírálatában, amivel paradox módon éppen a filozófus zsenialitását ismeri el: „túlcsorduló, forrongó zseni, aki nem tud magának határokat szabni”. (SAINTE-BEUVE, Charles-Augustin, *Causeries du Lundi*, Paris, Garnier Frères, 1852, 260. o.)

¹³⁹ A *sensibilité* szó XVIII. századi jelentéséről lásd: 88. jegyzet.

¹⁴⁰ DIDEROT, Denis, „Théosophes” (Teozófusok), in *Encyclopédie*. « [Les pressentiments] sont des jugemens subits auxquels nous sommes entraînés par certaines circonstances très-déliées. Il n'y a aucun fait qui ne soit précédé et qui ne soit accompagné de quelques phénomènes. Quelque fugitifs, momentanés et subtils que soient ces phénomènes, les hommes doués d'une grande sensibilité, que tout frappe, à qui rien n'échappe, en sont affectés, mais souvent dans un moment où ils n'y attachent aucune importance. Ils reçoivent une foule de ces impressions. La mémoire du phénomène passe ; mais celle de l'impression se réveillera dans l'occasion ; alors ils prononcent que tel événement aura lieu ; [...] Ils rapprochent les analogies les plus éloignées ; ils voient des liaisons presque nécessaires où les autres sont loin d'avoir des conjectures. » Nagyon érdekes, hogy Diderot „ezen különleges filozófia”, a teozófia kapcsán elmélkedik a zseniről, hiszen a teozófia a megérzés szerepét dicsőíti és „szánalommal tekint az emberi értelemre”. (Uo.) Diderot viszont összeolvasztja a racionalist az irracionális gondolkodással. Az összefüggések meglátása kapcsán említhetjük még meg, hogy a „Théosophes” c. szócikk is jól mutatja,

Ezt az ösztönszerű tudást nevezi Diderot „Szókratész démonjának”¹⁴¹ *Gondolatok a természet értelmezéséről* című művében. A „szükségszerű kapcsolatok” észrevételének képessége, amelyre korábbi fejezetünkben kitértünk, a „Théosophes” című *Enciklopédia*-cikkeknek is fontos részét képezi. Az ösztönszerű ráérzések, a benyomások, érzetek különleges összekapcsolása újabb összefüggésekhez, illetve ismeretekhez vezethet. Az újabbnál újabb ötletekkel előrukkoló teozófus, Paracelsus jellemzéséből is kitűnik, mennyire fontosnak tartotta Diderot a képzelet, a megérzés és a képes kifejezőmód szerepét. Bár a „Théosophes” című szócikk nagyobb részét a Bruckertől átvett szöveg tömörítéseként írta, számos személyes hangvételű megjegyzésre is rábukkanhatunk a szövegben. Ezeknek egyike Paracelsus jellemzése:

... ezen az emberen képzelete uralkodott; állandóan hasonlatok, szimbólumok, metaforák, s allegóriák vették körül; tudományt teremtett, újabbnál újabb ötletekkel állt elő, amelyek kifejezéséhez még szavai sem voltak, ezért ezeket megalkotta, ám egyáltalán nem definiálta őket.¹⁴²

Mintha Paracelsus alakján át Diderot önmagáról beszélne: erőteljes képzelet, képekben való kifejezés, a végleges definíciók mellőzése.

A „Théosophes” című szócikkben Diderot kitér egy másik olyan képességre vagy inkább lelkiállapotra, amely a zseniről alkotott gondolatainak egyik alapvető elemét képezi: ez a „lelkesezés” (enthousiasme). A lelkesedés „minden nagy, jó vagy rossz dolog csírája”,¹⁴³ amely nélkül fenséges dolgok egyáltalán nem jöhetnének létre. A lelkesedés fogalmát az 1755-ben írt „Éclectisme” (Eklektikus filozófia) című szócikkben fejti ki alaposabban:

A lelkesedés a lélek heves indulata, az az érzés, amely az ábrázolandó tárgy kapcsán oly erőteljesen hatalmába kerít minket; amikor ebben az állapotban vagyunk, képzeletünkön egy teljes jelenetet futtatunk le, de ez a jelenet olyan, mintha rajtunk kívül, a külvilágban játszódna: s valójában ott is van, mert ameddig ez az illúzió tart, minden megszűnik létezni körülöttünk,

mennyire érdekli Diderot-t a kémia születő tudománya. Úgy véli, hogy a módszerek, amelyeket a kémia alkalmaz, nagyon hasonlóak ahhoz az eljáráshoz, amelyhez a természet értelmezése során folyamodnunk kell.

¹⁴¹ *Gondolatok a természet értelmezéséről*, 84. o. Szókratész démonjáról Cyrano *Holbéli utazásában* is szó esik: Cyrano de Bergerac, *Holbéli utazás*, Szeged, Lazi Könyvkiadó, 2002, 40. o.

¹⁴² DIDEROT, „Théosophes”, *i. m.* « ... cet homme était dominé par son imagination ; il est perpétuellement enveloppé de comparaisons, de symboles, de métaphores, d'allégories ; créateur de la science et plein d'idées nouvelles pour lesquelles il manquait de mots, il en invente qu'il ne définit point. »

¹⁴³ *Uo.* « ... le germe de toutes les grandes choses, bonne ou mauvaises »

helyüket pedig képzeink veszik át, csak képzeinket észleljük, miközben kezünk testeket érint, szemünk élőlényeket lát, fülünk hangokat hall.¹⁴⁴

Diderot álláspontja szerint a lelkesedés felfűtött állapota feltétlenül szükséges a természet jelenségei között lévő viszonylatok megfelelő ábrázolásához. A lelkesedés fogalmához szorosan köthető az „érzékenység” (sensibilité) fogalma. Bár az érzékeny emberek sokkal fogékonyabbak a gyengeségre, nyugtalanságra és rendezetlenségre, az érzékenység a művészetben való elmélyülés és fejlődés feltétele. Az ihletett, fellelkesült művész önkívületi állapotba kerül az alkotás során:

Velünk kettőnkkel, önnel s velem, nem fordulhat elő, hogy összetévesszük az embert, aki itt él, gondolkodik, cselekszik, mozog, embertársaival egy sorban, azzal az emberrel, aki ihlettől hajtva tollat, vonót, ecsetet ragad vagy kiáll a dobogóra. Magán kívül lévén, nem önmaga ilyenkor, hanem az, akivé művészete teszi. Majd az ihlet múltán visszatér ismét a többiek közé, s azzá lesz, ami volt: emberré – nemegyszer mindennapi emberré.¹⁴⁵

Később, jelesen az *1767-es Szalonban* is ír Diderot erről az áthevült, rendkívüli lelkiállapotról, amelybe nagyon ritkán kerül az ember, s szinte csak a génuszok képesek rá:

Ő a természet fenséges utánzója; csodálják csak művét, nézzék, mit alkot, akár vésőt, akár ceruzát vagy ecsetet ragad kezébe. [...] Eljön az a pillanat, amikor a költő, akit a bölcsesség szelleme jár át, s írásainak gondolatait aranyba kellene önteni, már nem is tudja, mit mond, mit csinál, mert megőrült. A szónok, aki hatalmába keríti lelkünket és szellemünket, és kénye-kedve szerint uralkodhat rajta, miután lejött a szószékről, nem is tudja, mit mond, mert megőrült. Micsoda különbség – kiáltok fel – a lángész és a hétköznapi, a nyugodt és a szenvedélyes ember között!¹⁴⁶

¹⁴⁴ DIDEROT, Denis, „Éclectisme” (Eklektikus filozófia), in *Encyclopédie*. « L’enthousiasme est un mouvement violent de l’âme, par lequel nous sommes transportés au milieu des objets que nous avons à représenter ; alors nous voyons une scène entière se passer dans notre imagination, comme si elle étoit hors de nous : elle y est en effet, car tant que dure cette illusion, tous les êtres présents sont anéantis, et nos idées sont réalisées à leur place : ce ne sont que nos idées que nous apercevons, cependant nos mains touchent des corps, nos yeux voyent des êtres animés, nos oreilles entendent des voix. »

¹⁴⁵ *A drámaköltészetéről*, 189. o.

¹⁴⁶ *Salon de 1767*, 615. o. « Celui-ci est un imitateur sublime de la nature ; voyez ce qu’il sait exécuter, soit avec l’ébauchoir, soit avec le crayon, soit avec le pinceau ; [...] Ce poète que la sagesse paraît inspirer et dont les écrits sont remplis de sentences à graver en lettres d’or, dans un instant il ne sait plus ce qu’il dit, ce qu’il fait ; il est fou. Cet orateur qui s’empare de nos âmes et de nos esprits, qui en dispose à son gré, descendu de la chaire, il n’est plus maître de lui ; il est fou. Quelle différence ! m’écriai-je, du génie et du sens commun, de l’homme tranquille et de l’homme passionné. » Diderot gyakran összemosza a zseni, a költő, a festő, a zenész, a szobrász, a művész, a filozófus szavakat.

A zsenit fűti a lelkesedés, az ihlet pillanatában remegés fogja el, lázas állapotba kerül, felemésztődik energiája, miközben életet lehel alkotásaiba. Ahogyan Diderot *Beszélgetések A törvénytelen fiúról* (1758) című művében megfogalmazza:

A költő érzi, mikor érkezik el az ihlet pillanata; az áhítatos elmélkedés után. Finom remegést érez, mely a mellkas tájékán kezdődik, aztán néhány pillanat alatt egész testén végigfut. Egy idő után már nem is remegésről van szó; a költőt magas, szűnni nem akaró láz hevíti, mely elállítja lélegzetét, felemészti, megöli: ám lelket és életet tölt mindabba, amihez csak hozzáér. Ha e láz tovább növekedne, a költő szellemek sokaságát látná maga előtt. Szenvedélye már-már az örvény határát súrolná. Csak az hozhatna számára enyhülést, ha engedné kiáradni magából a tengernyi eszmét, mely lelkében izeg-mozog, lökdösődik, üldözi egymást.¹⁴⁷

A zseni hagyja, hogy hatalmába kerítse a lelkesedés, s ez a tombolás és féktelenség szellemi és fizikai állapot vonatkozásában egyaránt patológikus. Diderot zsenikoncepciójának egyik sajátossága, hogy a zsenialitást pszichopatológikus jelenséggént értelmezi.¹⁴⁸ Ez az örülethez közeli állapot tekinthető ugyan különösnek, az emberi test vagy akár elme zavarodottságának, azonban az is egyértelmű, hogy a felszabaduló energiákra szükség van az új alkotás létrejöttéhez. A „Théosophes” (Teozófusok) című szócikkben is olvashatunk a zsenialitás örülethez közeli, patológikusnak vélhető vonásairól:

A teozófusokat örültnek tartották [...] Feltételezem, hogy ezek a mélabús és búskomor emberek nem másnak köszönhették ezt a rendkívüli és majdnem isteni átszellemült, elmélyült és felfokozott állapotot, amit időnként észrevettek rajtuk, és ami sokszor örült és fenséges gondolatokhoz vezette őket, mint a gépezet időszakos zavarának.¹⁴⁹

Diderot azt sugallja, hogy az örültnek vélt teozófusok megsejtettek olyan dolgokat is, amelyeket más, higgadtabb gondolkodók nem láttak. A zagyvaságnak tűnő megérzések, képtelenségek mögött megbújhattak az eljövendő ésszerűségek.

¹⁴⁷ DIDEROT, Denis, *Beszélgetések A törvénytelen fiúról* (ford. Lőrinszky Ildikó), Máriabesenyő-Gödöllő, Attraktor, 2005, 36. o. A festő zseni és a műalkotás kapcsán lásd: LAVEZZI, Élisabeth, „Le peintre qui s’affecte”, in *«Pour décrire un Salon»: Diderot et la peinture (1759-1766)*, Bordeaux, Presses Universitaires, 2007, 165-184. o.

¹⁴⁸ DIECKMANN, Herbert, „Diderot’s Conception of Genius”, *i. m.*, 165. o.

¹⁴⁹ DIDEROT, „Théosophes”, *i. m.* « Les théosophes ont passé pour des fous [...] Je conjecture que ces hommes, d’un tempérament sombre et mélancolique, ne devoient cette pénétration extraordinaire et presque divine qu’on leur remarquoit par intervalles, et qui les conduisoit à des idées tantôt si folles, tantôt si sublimes, qu’à quelque dérangement périodique de la machine. »

Igen, *képtelenségről*; mert nevezhetnénk-e másképp a legtávolibb, alig felismerhető hasonlóságokra vagy ellentétességekre alapított feltevések láncolatát? Hiszen ezeknél a betegek lázálmai sem bizarrabbak és összefüggéstelenebbek. Van úgy, hogy minden egyes tételükbe beleköthetünk, akár külön-külön, akár az előző vagy a következő tétellel való kapcsolat miatt. Ezen a területen minden feltevés és következtetés oly ingatag, hogy sokszor még a belőlük levezethető megfigyeléseket és kísérleteket sem tartották érdemesnek gyakorlatilag megvalósítani.¹⁵⁰

A zseni kapcsán felmerülő lelkesedéshez és érzékenységhez kapcsolódik még a „szenvedély” (passion) és a „nagyság” (grandeur) fogalma is. Az energiával, vitalitással teli génusz szenvedélye szükséges az alkotáshoz. Diderot számára a szenvedély az élettel egyenlő, olyan hatalmas energiamennyiség, amely ugyanúgy szükséges erényes, mint bűnös tettek véghezviteléhez. Így ír erről Sophie Volland-nak címzett levelében:

Ha a gonoszok bűneiket nem ekkora energiával követnék el, a jókban sem lehetne meg hasonló mennyiségű energia erényes tetteik elkövetéséhez. Ha a meggyöngyült embert a rossz nem tudná magával sodorni, a nagy bűnök és erények sem ragadnák magukkal.¹⁵¹

Diderot-nak ezt a gondolatát a nagyság és a szenvedély kapcsolatát illetően már egy korábban írott művében, jelesül a *Filozófiai gondolatokban* (1745) is megtalálhatjuk:

Unos-untalan ócsárolják a szenvedélyeket; rájuk fogják, hogy minden emberi bajért ők a hibásak, de elfelejtik, hogy összes örömeinket is nekik köszönhetjük. Olyan elem a szenvedély az ember alkotásában, amelyről sem elegendő jót, sem elegendő rosszat nem mondhatunk. Azonban az a legbosszantóbb, hogy az emberek mindig csak a rossz oldalát hajlandók észrevenni. Az ész meggyalázásának tekintenek, ha valaki egyetlen szót is szólna ellenlábasainak érdekében, pedig csak a szenvedélyek, a nagy szenvedélyek érlelhetik meg a lelket nagy dolgok véghezvitelére. Nélkülük vége az emelkedettségnek az emberi erkölcsben és alkotásban; a művészetek visszafejlődnek, s az erény elveszti nagyvonalúságát.¹⁵²

Nagyszerű tettek és alkotások nem jöhetnek létre szenvedély és hatalmas energiamennyiség nélkül. Ez utóbbi elengedhetetlen, de mégsem elegendő. A megmozgatott energiákat jó utakra kell terelni, mert az energiatöbblet kártékonyan is

¹⁵⁰ *Gondolatok a természet értelmezéséről*, 85. o. *A természet értelmezéséről* c. mű utolsó gondolata után Diderot a *Példák* c. részben feltevés csoportokat sorol fel, amelyeket korábban *álmodásnak*, *ábrándozásnak* (rêverie) nevezett.

¹⁵¹ DIDEROT, Denis, *Lettre à Sophie Volland (le 30 septembre 1760)*, in *Œ*, t. V. Correspondance, 1997, 230. o. « Si les méchants n'avaient pas cette énergie dans le crime, les bons n'auraient pas la même énergie dans la vertu. Si l'homme affaiblit ne peut plus se porter aux grands maux, il ne pourra plus se porter aux grands crimes et aux grands vertus. »

¹⁵² DIDEROT, Denis, *Filozófiai gondolatok*, in *VFM*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983, 1. o.

hathat. A túlzott érzékenység megbéníthatja a zsenit alkotói tevékenységében, tehát jó, ha megfelelő önuralommal és józan ésszel rendelkezik. Még ha Diderot nagyon fontosnak is tartja az érzékenység, a lelkesedés, a szenvedély, tehát az érzelmi faktorok szerepét a természet értelmezése és utánpótlása során, az irracionális mellett a racionális tényezőket is számításba veszi. Eric-Emmanuel Schmitt szavaival élve „az irracionalitást a racionalitás középpontjába helyezi”.¹⁵³

Különböző szövegeket összevetve láthatjuk, hogy az idők során Diderot álláspontjának változásával más és más megvilágításba kerülnek az értelmi és érzelmi képességek. 1762-ben azt írja Sophie Volland-nak, hogy mindig is „az erős szenvedélyek védelmezője volt”.¹⁵⁴ A *D'Alembert álmanak* (1769) Bordeu doktora már szembeállítja az érzékenységet a józansággal és a nyugalommal. Nem feltétlenül előnyös tulajdonság a túlzott érzékenység, mert ha valaki nagyon érzékeny,

... rekeszizma korlátlanul uralkodik fölötte. Elég egyetlen szó, egyetlen különös eset, s máris háborogni kezd egész lelki világa, megvonaglanak a köteg rostjai, borzongás fut végig rajtuk, könnyek gördülnek le az arcon, a mellkasból elfojtott sóhaj tör elő, elcsuklik a hang, a köteg kiindulópontja elveszti önuralmát: a nyugalom, józan ész és ítélet megsemmisül, az ösztön és találékonyság elveszti hatalmát.¹⁵⁵

Bordeu úgy gondolja, Lespinasse kisasszony „túlbecsüli az érzékenységet, pedig ez a legfőbb akadály a nagyság felé vezető úton”.¹⁵⁶ Bordeu szerint „aki helyesen akarja megítélni, mi az igaz, a jó és a szép, az ne legyen olyan érzékeny”, hanem legyen inkább „nyugodt és hideg”.¹⁵⁷

A *Színészparadoxonban* (1769-1783) már azt állítja Diderot, hogy a hevesesség, indulatosság és érzékenység nem fér össze a lángelmével:

A heves, indulatos, érzékeny emberek a színpadon ágálnak; szereplői a nagy színjátéknak, de nem élvezői. Róluk vesznek mintát a lángeszű alkotók. A nagy költőt, színészt, s úgy lehet, a természet minden nagy utánpótlóját, korlátlan képzelőerő, biztos ítélet, tapintat s tévedhetetlen ízlés jellemzi, de ők maguk a legkevésbé sem érzelmes lények. Oly sok mindenhez kell érteniök, s olyannyira igénybe veszi őket a természet tanulmányozása, megértése és másolása, hogy lelkük

¹⁵³ SCHMITT, i. m., 187. o.

¹⁵⁴ DIDEROT, Denis, *Lettre à Sophie Volland (le 31 juillet 1762)*, in *Œ*, t. V. Correspondance, 1997, 397. o. « ... j'ai de tout temps été l'apologiste des passions fortes. »

¹⁵⁵ *D'Alembert álma*, 271. o.

¹⁵⁶ *Uo.* A nagy emberek közé sorolja Diderot a királyt, a minisztert, a politikust, a művészt, a színészt, a filozófust, a költőt, a zenészt, az orvost stb.

¹⁵⁷ *Uo.*, 272. o.

mélyén nem is lehet sok közük hozzá. [...] Mi érzünk, ők figyelnek, tanulmányoznak, és lefesztenek bennünket. Mondjam-e, ne mondjam? Ám legyen! Az érzékenység nem fér össze a lángelmével. Szeretheti az igazságot a lángelme is, gyakorolhatja ezt az igazságtevést, de nem érezheti jótéteménye örömét: őt nem a szíve irányítja, hanem az agya.¹⁵⁸

A *Színészparadoxon*nal változás következik be Diderot zsenikoncepciójában, de ettől függetlenül nem vonja vissza mindazt, amit az érzelmi képességek, a lelkesedés, az érzékenység és a szenvedély kapcsán korábban mondott. Az olvasó tanácsalanná válhat, és jogosan teheti fel a kérdést: Diderot számára a zsenialitás a lázban, hévben, tombolásban, remegésben, az élénk képzeletben, érzékenységben vagy a higgadtságban, önuralomban, józan észben keresendő? Több Diderot-kutató hangsúlyozza, hogy nincs értelme a szenvedély és lelkesedés apológiáját az önuralom és a higgadtság védelmével szembeállítani.¹⁵⁹ Ez az ellentmondás valójában még árnyaltabbá teszi Diderot-nak a zseniről kialakított elképzeléseit. Diderot önmagát vizsgálja felül, s ezzel igazából ahelyett, hogy korábbi gondolatait elvetné, még inkább elmélyíti azokat. Gondolatainak mozgását, alakulását érdemes megfigyelni.

A zsenialitás kialakulásához természetesen több képesség szükséges, s ezeknek a képességeknek az átlagemberekénél sokkal fejlettebbnek, kifinomultabbnak kell lenniük. A lángelmék kitartóbb megfigyelők, elmélyültebb gondolkodók, többet érzékelnek a természet jelenségeiből. Különböző képességek csodálatos kombinációi, de egyik képességre sem lehet korlátozni rendkívüliségüket. A zseni kérdése kapcsán Diderot elismeri, hogy a megismerés vonatkozásában fontos szerepet játszanak az értelmi képességek, ugyanakkor a képzelet és az érzések szerepét is nagyon meghatározónak tartja.

¹⁵⁸ DIDEROT, Denis, *Színészparadoxon* (ford. Görög Livia), in *Színészparadoxon. A drámaköltészetéről*, Budapest, Magyar Helikon, 1966, 16-17. o. A *Színészparadoxon*ról Ernest Dupuy, azt feltételezte, hogy nem is lehet Diderot írása, mert teljesen ellentmond azoknak a gondolatoknak, amit a lelkesedésről a *Beszélgések A törvénytelen fiúról* c. művében találhatunk. A későbbi kutatások bebizonyították, hogy a szöveg valóban Diderot tollából származik. Vö: VERSINI, Laurent, „Introduction”, *Paradoxe sur le comédien*, in *CE*, t. IV. Esthétique-Théâtre, 1966, 1375. o.

¹⁵⁹ Vö: BECQ, „Génie” (Zseni), in *DD*, Paris, Champion, 1999, 205. o. Annie Becq Jacques Chouillet-t idézi, aki először jelezte a probléma felvetésének szükségletét. Maga Annie Becq is ezen a véleményen van.

3. Az érzékelés és a gondolkodás problémája: a két lábon járó ingaóra, az érző-gondolkodó csembaló és a sípláda képe

3.1. Érzékelés és gondolkodás

Az érzőképeség Diderot szerint az élőlénynek az a tulajdonsága, mely „tájékoztatja a közte és minden körülötte lévő közötti kapcsolatáról”.¹⁶⁰ Az ember és a külvilág kapcsolatánál maradva azt kívánjuk tanulmányozni, hogyan értelmezi a filozófus az érzékelés és a gondolkodás működését. Mielőtt részletesen elemeznénk azokat a képeket, amelyeket ezen folyamatok jellemzésére használ, tisztáznunk kell néhány releváns fogalmat.

A fejezetünk szempontjából alapvető fontosságú „érzet” (sensation) fogalma Diderot több művében is előfordul. A *D’Alembert álmának* meghatározása szerint az érzet külső vagy belső inger, más szóval „benyomás” (impression) hatására keletkezik az élő szervezetben. A benyomások és érzetek egymást követik: „a benyomást egy érzet követi [...] Ezt az érzetet újabb benyomás követi, s ennek oka az előzőhöz hasonlóan szintén vagy az élő szervezeten belül, vagy rajta kívül van.”¹⁶¹ A *fiziológia elemeiben* Diderot az érzékelést az étellel teszi egyenlővé, s szintén szól külső és belső benyomásról. Külső benyomás esetében az érzetnek több fajtáját különbözteti meg attól függően, hogy melyik szervet éri az inger:

Érzetnek hívjuk a lélek minden olyan állapotát, melynek ő maga is tudatában van, és amely vagy saját műveleteinek, vagy az idegrendszerben bekövetkezett változás eredményeként jön létre. Érezni annyit jelent, mint élni.

Amikor az idegrendszerben bekövetkezett változás a környezetünkben lévő és szerveinkre ható testek okán jön létre, a benyomás az érintett szerv szerint vagy ízlelés, vagy szaglás, vagy látás, vagy hallás, vagy tapintás.¹⁶²

¹⁶⁰ DIDEROT, Denis, *A fiziológia elemeiből* (ford. Györy János), in *VFM*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983, 289. o. (A továbbiakban: *A fiziológia elemeiből*.) Györy János részleteket fordított csak le az *Éléments de physiologie* c. műből *A fiziológia elemeiből* címmel. Az általa le nem fordított részeket saját fordításunkban közöljük.

¹⁶¹ *D’Alembert és Diderot beszélgetése*, 218-219. o.

¹⁶² *Éléments de physiologie*, 447. o. « Toute manière d’être de l’âme qui en a la conscience, produite en elle-même par ses propres opérations, ou par un changement dans le système nerveux, s’appelle sensation. Sentir c’est vivre./Lorsque le changement dans le système nerveux vient des corps qui nous entourent, et qui opèrent sur nos organes, l’impression est suivant l’organe affecté, ou goût, ou odorat, ou vision, ou son, ou toucher. »

A *D'Alembert álma*ban is hangsúlyos szerepet kap az a megállapítás, hogy az érzetek minőségileg nagyon különbözőek. Diderot szerint minden szerv saját, csak rá jellemző érzettel rendelkezik.

Lespinasse kisasszony: Komolyan azt gondolja, hogy a kéznek, a lábnak, a combnak, a hasnak, a gyomornak, a mellkasnak, a tüdőnek, a szívnek mindnek megvannak a maguk külön érzetei?
Bordeu: Azt. Sőt, ha merném, azt is megkérdezném, vajon azok közt az érzetek közt, amelyekről nem beszélünk...¹⁶³

A szervezetnek, az „érző hálózathoz”¹⁶⁴ (réseau sensible) egyszerre több pontját is éri benyomás, tehát érzetek „kötegéről”¹⁶⁵ (faisceau de sensations) beszélhetünk, hiszen a korabeli felfogás szerint érző rostok, más szóval fonalak alkotják a testet, melyek kötegekbe rendeződve szerveket hoznak létre, s építik fel az élő szervezetet.¹⁶⁶ A *fiziológia elemeiben* részletesebben olvashatunk az érzékelés és a gondolkodás folyamatáról: érzékszerveinkkel fogjuk fel a külvilágból érkező benyomásokat, az így keletkezett érzetek a rosthálózat kiindulópontjába, az agyba jutnak, majd az élőlény válaszol a környezetéből jövő ingerekre. Az ember az érzeteket összehasonlítja, azaz gondolkodik, érvel, ítél, s gondolatait szavakba öntve formálja meg.

A tárgyak az érzékekre hatnak; az érzékelésnek a szervben tartama van; az érzékek hatnak az agyra, ennek a hatásnak tartama van. Egyetlen érzékelés sem egyszerű, nem pillanatnyi, azaz ha szabad így kifejeznem magamat: mindenik egy-egy köteg. Ebből születik a gondolat és az ítélet.¹⁶⁷

A gondolkodás – Csatlós János fordításában érvelés – „szervezeti adottság”,¹⁶⁸ helyszíne pedig a „hálózat kiindulópontja” (origine du réseau),¹⁶⁹ vagyis az agy. „Összehasonlító tevékenység hozza létre a gondolkozást”¹⁷⁰ – írja Diderot – a gondolkodás során az ember összehasonlítja felidézett érzeteit.

¹⁶³ *D'Alembert álma*, 247. o.

¹⁶⁴ *Uo.*, 252. o.

¹⁶⁵ *Uo.*, 246. o.

¹⁶⁶ Vö: IBRAHIM, Annie, „Fibre” (Rost)” és „Fil, filet (Szál)”, in *ERA*, Paris, CNRS, 2006, 177-180. o.

¹⁶⁷ *A fiziológia elemeiből* (ford. Györy János), 295. o.

¹⁶⁸ *D'Alembert és Diderot beszélgetése*, 218. o.

¹⁶⁹ *D'Alembert álma*, 253. o.

¹⁷⁰ *Uo.*

A *Levél a vakokról* című művében a filozófus kifejti, hogy az „önmagában oszthatatlan”¹⁷¹ érzékelés összetett fiziológiai folyamat. A két filozófiai levél egyik legjelentősebb hozadéka – azon felül, hogy ismeretelméleti kérdések terén tisztelettel adóznak olyan gondolkodóknak, mint Shaftesbury, Locke és Condillac – az, hogy mindkettő megvilágítja az „elme egységének” (unité de l’esprit)¹⁷² diderot-i értelmezését. Az egyszerre végbemenő, más és más időtartammal rendelkező, különböző érzékszerveinkből származó érzeteket, majd az ezekből születő gondolatokat az emberi elmének rendeznie és szintetizálnia kell, meg kell találnia a köztük lévő összefüggéseket. Diderot értelmezésében az elme műveletei az egyes gondolatok közötti viszonyokról szólnak:

Az ítélőképesség elkülöníti egymástól a gondolatokat, a zsenialitás a gondolatok egymáshoz közelítéséért felelős, az érvelés pedig a gondolatok egymáshoz kapcsolását jelenti. Ítélőképesség, érvelés, nyelv kialakulása. Igyekezünk megmagyarázni az értelem ezen műveleteit!¹⁷³

A felvázolt gondolatmenet összegzésének tekinthetjük azt a megfogalmazást, amelyben az elme műveleteit, az érzékeléstől a gondolkodásig vezető utat mutatja be Diderot: „Az érzékelésből jön létre az észlelés; az észlelésből a gondolkodás, az elmélkedés és az ítélőképesség.”¹⁷⁴ Ennél a tömör, stílusát tekintve szárazabb és fogalmi leírásnál sokkal szemléletesebben ír Diderot, amikor az emberi szervezetben lejátszódó folyamatokat képek formájában festi le. Az érzetek kötegét, a gondolatok forgatagát a *Levél a süketnémákról* című műben a két lábon járó ingaóra (horloge ambulante) képének segítségével ábrázolja először, majd a *D’Alembert álmában* az érző csembaló (clavecin sensible) és a sípláda (serinette) modelljének képével még színesebben festi meg a fent említett kérdéseket.

¹⁷¹ *Levél a vakokról*, 24. o.

¹⁷² Az „elme egységének elmélete” alapvető fontosságú kérdés a Diderot-szakirodalom számára. Jacques Chouillet egy teljes fejezetet szán ennek a témának a *Levél a süketnémákról* c. mű elemzése kapcsán. CHOUILLET, Jacques, „L’Unité de l’esprit”, in *La formation*, 193-257. o. Paolo Quintili Chouillet kutatási eredményire támaszkodva szintén említi ezt az elméletet. QUINTILI, Paolo, „La théorie de l’unité de l’esprit: l’ordre du spectacle invisible”, in *La pensée critique de Diderot. Matérialisme, science et poésie à l’âge de l’Encyclopédie (1742-1782)*, Paris, Honoré Champion, 2001, 231-234. o.

¹⁷³ *Éléments de physiologie*, 462. o. « Le jugement distingue les idées, le génie les rapproche, le raisonnement les lie. Jugement, raisonnement, formation des langues. Tâchons d’expliquer ces opérations de l’entendement. »

¹⁷⁴ *Uo.*, 335. o. « ... la perception naît de la sensation. De la perception la réflexion, la méditation, le jugement. »

3.2. A két lábon járó ingaóra képében rejlő ellentmondások

Az óraszerkezet-metaphora – a mechanisztikus világkép egyik alapvető modellje – Descartes, Shaftesbury, Condillac és La Mettrie műveiben is megtalálható.¹⁷⁵ Diderot filozófiai levelében többek között az érzékelés és a gondolkodás folyamatának leírására alkalmazza: „Ha olyasvalakihez lenne szerencsém” – mondja Diderot – „akinek még nem állt módjában elvont gondolatokat megértenie, a következő rendszerrel ábrázolnám számára az emberi elme működését: »Uram, tekintsen az ember-automatára úgy, mint egy két lábon járó ingaórára.«”¹⁷⁶ Diderot részletesen kifejti, hogy az óraszerkezet egyes darabjai az emberi test mely részeinek feleltethetőek meg: a test az óra védőtökje, a szív a rugója, a „mellkasi szervek az óraszerkezet más főbb alkatrészei”.¹⁷⁷ A fejben tételezendő „kis kalapácsokkal felszerelt ütőszerkezetből”¹⁷⁸ húrok futnak ki, amelyek körülbelül az idegeknek feleltethetőek meg, az óra által adott hangjelzések pedig az érzeteknek. „Ha egy időben több hűrt húznak meg”, azaz több inger érkezik, „a kis kalapácsok egyszerre több ütést mérnek az ütőszerkezetre”,¹⁷⁹ s több hang keletkezik. Bizonyos hangok hosszabb ideig szólnak és más hangokkal akkordokat alkotnak. A keletkezett hangokat az óra felső részén található „kis hallgatózó figura hasonlítja össze és ítélkezik konszonanciájukról vagy disszonanciájukról”, ezért „fülének úgy kell állnia, mint a zenészének, aki azt hallgatja, hogy hangszerét jól hangolta-e be”.¹⁸⁰ Az ember-automata emlékezete – melynek köszönhetően a dolgokról ítéletet alkotni és beszélni tud – olyan, mint az ütőszerkezet által keltett rezonancia.¹⁸¹ A „kis hallgatózó figura” Diderot szerint nem más, mint a szerkezet „lelke”.¹⁸² A figura-lélek léte azonban

¹⁷⁵ A mechanisztikus felfogás szerint a világ és annak minden teremtménye óraműként képzelhető el, az óramű képe az élettelen és az élővilág testeire is alkalmazható. Vö: ROPOLYI, László, „A mechanisztikus világkép kiteljesedése a XVIII. században”, in *Előadások a természetfilozófia történetéből*, szerk. Kampis György, Budapest, ELTE Természettudományi Kar, 1997, 190-191. o.

¹⁷⁶ *Lettre sur les sourds et muets*, 28-29. o. « Si j'avais affaire à quelqu'un qui n'eût pas encore la facilité de saisir des idées abstraites, je lui mettrais ce système de l'entendement humain en relief: Monsieur, considérez l'homme automate comme une horloge ambulante... » (E gondolatát Batteux-höz intézi Diderot.)

¹⁷⁷ *Uo.* « ... que les parties contenues dans la poitrine soient les autres pièces principales du mouvement. »

¹⁷⁸ *Uo.* « Imaginez dans la tête un timbre garni de petits marteaux... »

¹⁷⁹ *Uo.* « Si plusieurs des petits cordons sont tirés dans le même instant, le timbre sera frappé de plusieurs coups... »

¹⁸⁰ *Uo.*, 29. o. « ... la petite figure attentive les [les sons] compare et les juge consonants ou dissonants... », és *Uo.*, 28. o. « qu'elle [la petite figure] ait l'oreille penchée comme un musicien qui écouterait si son instrument est bien accordé. »

¹⁸¹ *Uo.* « ...que la mémoire actuelle, celle dont nous avons besoin pour juger et pour discourir, consiste dans la résonance du timbre. »

¹⁸² *Uo.* « cette petite figure sera l'âme »

problémákat vet fel, megtévesztésig hasonlít a descartes-i „eszes lélekre”,¹⁸³ olyan, mintha kívülről helyezték volna rá az óraszerkezetre, és nem is annak szerves részét képeznék.

Az „ember-automata”, az „ember mint gép” fogalma azonban korántsem egyértelmű Diderot felfogásában. Több tanulmányban, így például Jacques Roger könyvében is azt olvashatjuk, hogy Diderot – ahogyan Bordeu, Buffon vagy Maupertuis is – alapvetően elutasítja az élet mechanisztikus értelmezését,¹⁸⁴ és nem fogadja el a testetlen lélek gondolatát sem. Azonban – ahogyan Véronique Le Ru is rávilágít erre a problémára – a karteziánus mechanisztikus felfogást célzó diderot-i kritika nagyon is ambivalens: Diderot úgy bírálja Descartes elképzeléseit, hogy mechanisztikus értelmezési kereteken belül maradva karteziánus eszközöket alkalmaz antikarteziánus módon.¹⁸⁵ A probléma összetettségét maga Diderot is jelzi a *D'Alembert álma*nak abban a dialógusában, amelyben önmagát szerepelteti beszélgetőtársként.

D'Alembert: Lehet, hogy amit mond, nem igaz, de mindenesetre nagyon ötletes. Mégis, szinte kedvem volna azt hinni, hogy ön önkéntelenül épp abba a hibába esik, amit ki akart kerülni.

Diderot: Éspedig?

D'Alembert: Ön mindig ellenezte, hogy két különálló szubsztanciáról beszéljenek.

Diderot: Tagadhatatlanul.

D'Alembert: Márpedig, ha jól szemügyre veszi a dolgot, láthatja, hogy a filozófus értelmét és a zenélő berendezkedést különálló létezőknek tekinti [...]

Diderot: Bizonyára magam adtam módot erre az ellenvetésre, de ha...¹⁸⁶

A *Levél a süketnémákról* című írás óra-modelljével Diderot még nem oldja meg a „két különálló szubsztancia” problémáját. Erre a kérdésre a *D'Alembert álma*ban tér vissza, melyben a mechanikus modelleket továbbgondolva és megelevenítve értelmezi az érzékelés és a gondolkodás folyamatát. A *D'Alembert álma* dialógusaiban felmerülő gépezetek mind az élőlények és a természet jelenségeinek leírására hivatottak. Diderot

¹⁸³ DESCARTES, René, *Értekezés a módszerről*, Szemere Samu fordítását átdolgozta, a kötetet szerkesztette és a jegyzeteket összeállította Boros Gábor, Matúra-sorozat, Budapest, Ikon Kiadó, 1993, 66. o.

¹⁸⁴ ROGER, Jacques, *Les sciences de la vie dans la pensée française du XVIIIe siècle. La génération des animaux de Descartes à l'Encyclopédie*, Paris, Armand Colin, 1963, 619. o.

¹⁸⁵ LE RU, Véronique, „De la serinette à la tournette: l'ambivalence de la critique du mécanisme cartésien”, *RDE*, „Le Rêve de d'Alembert”, n°34 (2003), 106. o.

¹⁸⁶ *D'Alembert és Diderot beszélgetése*, 218. o.

jelzi a mechanisztikus paradigma válságát, és annak az új szemléletnek a beköszöntét, amely a biológia tudományának fejlődésével a XIX. században teljesebbé majd ki.¹⁸⁷

3.3. Az érző csembaló: az ellentmondások feloldásának kísérlete

A test és lélek oppozíciójának feloldása alapvető fontosságú Diderot számára. Ahogyan láttuk, a *D'Alembert álmának* már a legelején felmerül az a kérdés, amelyet a filozófus a „két zongora”,¹⁸⁸ az érző-gondolkodó csembaló és a sípláda modelljével szemléltet. Az „érző-gondolkodó csembalónak” nevezett „zenélő berendezés” képe – bár nem saját találmány¹⁸⁹ – Diderot több művében is előfordul, ám a *D'Alembert álmában* fejti ki a legalaposabban. A két lábon járó ingaóra képéhez hasonlóan szintén az érzékelés és a gondolkodás működésének ábrázolására alkalmazza.

A csembaló húrjainak pendítése a benyomás, melynek következtében a húr (a szervezet élő rostja) rezegni kezd. Mivel egyszerre több inger éri az embert, több érzet keletkezik, így az érvelés hatalmas láncolata „ezer meg ezer gondolatot ölel fel”.¹⁹⁰ A csembaló húrjai megpendítés után önmaguk is rezegnek, de rezgésükkel más húrokra is hatással vannak: az első gondolat a következőt kelti fel, majd ez egy harmadikat és így tovább.

Ezért szoktam szerveink rostjait érzékeny rezgő húrokhoz hasonlítani. Az érzékeny rezgő húr sokáig rezeg és rezonál a megpendítés után is. Ez a szükségszerű rezgés, ez a rezonanciaféle rögzíti a vizsgált tárgyat, míg az értelem a reá jellemző tulajdonságokkal foglalkozik. A rezgő húroknak azonban még más sajátosságuk is van: rezgésük hatással van egyéb húrokra is; így kelti fel az első gondolat a következő gondolatot, majd ezek egy harmadikat, mindhárman egy negyediket és így tovább, úgyhogy határt sem lehet szabni a csendben és homályban elmélkedő filozófus egymásba kapcsolódó, egymást kergető gondolatainak.¹⁹¹

¹⁸⁷ LE RU, i. m., 100.

¹⁸⁸ *D'Alembert és Diderot beszélgetése*, 221. o.

¹⁸⁹ Shaftesbury, La Mettrie és Charles Bonnet is alkalmazza ezt a képet az emberi elme működésének leírására. Erről a témáról lásd BELAVAL, Yvon, *Études sur Diderot*, Paris, PUF, 2003, 248. o. és STENGER, *Nature et liberté*, 225-226. o. Csatlós János *érző zongorának* fordítja a *clavecin sensible* kifejezést.

¹⁹⁰ *D'Alembert és Diderot beszélgetése*, 217. o.

¹⁹¹ *Uo.*, 217-218. o. Az idézetben lévő *harmónia*, franciául *harmonique*, helyesebben *harmonikus felhangnak* fordítható. A gondolkodás képességének bemutatására, a gondolatok forgatagának érzékeltetésére alkalmazza Diderot a harmonikus felhangok elméletét. A csembalón keletkezett harmonikus felhangok az alaphanggal egy időben szólnak meg, de külön-külön nem hallhatóak. Az egy időben zengő hangok az egyszerre élő, sokszor egymástól távoli gondolatokra utalnak. A gondolatok egymásba kapcsolódva kergetőznek, hiszen az emberi értelem egyszerre érzetek, majd gondolatok tumultusát kell, hogy feldolgozza.

Az érző csembaló képe jól összeilleszthető a fent említett óraszerkezet képével, s a két modellt összehasonlítva ki is rajzolódik a kis figura, a gondolkodó-hallgatózó lélek problémájára adott megoldás. Mint láttuk, az óraszerkezet kis figurája a zenész szerepét játszotta, aki azt füleli, hogy a zeneszerszám megfelelően van-e hangolva. Ehhez képest a *D'Alembert álmában* Diderot pontosítja elképzeléseit. A csembalót „filozófus-zeneszerszámnak” nevezi, s ezzel olyan emberi szervezetre utal, amely egyszerre a hangszer és a rajta játszó zenész, aki képes önmagát hallgatni, öntudattal rendelkezik és emlékszik az általa adott hangokra. A lélek tehát nem más, mint a filozófus zeneszerszám öntudata: „A filozófus-zeneszerszám érző lény, ő a zenész és egyben ő a hangszer. Érző lény, tehát ha hangot ad, abban a pillanatban tudatában is van ennek a hangnak.”¹⁹²

3.4. A sípláda modellje: a testetlen lélek gondolatának elutasítása

A csembaló képét követő sípláda modellje – kisebb méretű kintorna, amellyel a XVIII. században kanári madaraknak tanítottak be különböző dallamokat¹⁹³ – szintén Descartes elképzeléseinek bírálatát szemlélteti. Descartes szerint az emberi létezésnek van egy olyan „aspektusa”, amely „nincs alávétve a testi létezés kényszereinek”, s amelynek révén az ember „kiemelkedik a természet egységes világából”; ezt az aspektust hívja az *Értekezésben* „eszes léleknek”.¹⁹⁴ Az embert eszes lelke különbözteti meg a mechanikus szerkezetként felfogott állatgéptől:

Ellenben ha tudjuk, mennyire különbözik egymástól az emberi és az állati lélek, akkor sokkal jobban értjük meg azokat az érveket, amelyek azt bizonyítják, hogy lelkünk egészen független a testtől, s ennél fogva nem is hal meg vele együtt. Minthogy pedig nem látunk más okokat, amelyek a lelket megsemmisíthetnék, ezért természetesen jutunk ahhoz a belátáshoz, hogy a lélek halhatatlan.¹⁹⁵

Diderot elutasítja a testetlen lélek gondolatát. A *D'Alembert álmában* használja magát a „gépezet” szót (machine), ám inkább a test működésére utal vele.¹⁹⁶ Elképzelései szerint

¹⁹² *Uo.*, 218. o. Az emlékezet és az öntudat közötti összefüggést egy későbbi fejezetben tárgyaljuk majd.

¹⁹³ Ismeretlen szerző, „Serinette” (Sípláda), in *Encyclopédie*. « ...petit orgue de Barbarie, aujourd'hui en usage pour apprendre aux serins à chanter plusieurs airs. »

¹⁹⁴ BOROS, Gábor, *Descartes és a korai felvilágosodás*, Budapest, Áron Kiadó – Brozsek Kiadó, 2010, 219.o.

¹⁹⁵ DESCARTES, *i. m.*, 66. o.

¹⁹⁶ THOMSON, Ann, „Machine” (Gép), in *ERA*, Paris, CNRS, 2006, 251. o.

az ember ugyanabból a materiából vétetett, mint a világmindenség bármely más teremtménye. A szervezet alapvető felépítését és működését tekintve nem tesz különbséget állat és ember között: a cinke, a csalogány, a zenész vagy az ember egyetlen szubsztanciából vannak.

Diderot: (...) Vagy talán véleménye szerint más-e egy cinke, csalogány, zenész vagy ember? És talál-e más különbséget a kanári és a sípláda között? [...] Akkor csak egy szubsztanciát láthat a mindenségben, az emberben, az állatban. A sípláda fa, az ember hús. A kanári hús, de eredetük közös, azonos módon jöttek létre, tevékenységük és céljuk is egyezik.¹⁹⁷

„Akkor csak egy szubsztanciát láthat a mindenségben, az emberben, az állatban”¹⁹⁸ – hangsúlyozza tehát Diderot. Szembetűnő a spinozai „egységes szubsztancia” gondolatának hatása (substance unique). Diderot az *Enciklopédia* „Spinosiste” (Spinozista) című szócikkében maga is jelzi, hogy a XVII. századi gondolkodó jelentős szerepet játszott materialista eszméinek kialakításában.¹⁹⁹

A molekulák érzőkéességének²⁰⁰ köszönhető, hogy a világmindiséget alkotó anyag heterogenitása ellenére egységet képez. Különböző szerveződési fázisokon halad át, s egyre komplexebbé válik. Az élettelen anyag, amely látenszen „szunnyadó erővel” és „tevékeny érzőkéességgel” rendelkezik, érző és élő anyaggá alakul át.²⁰¹ D’Alembert és Diderot beszélgetése alapján így lehetséges, hogy Falconet ösztörtört márványszobrából ember lesz: „a márvány humusszá, a humusz a növényvilág elemévé

¹⁹⁷ D’Alembert és Diderot beszélgetése, 219. o. és 221. o.

¹⁹⁸ Uo., 221. o.

¹⁹⁹ Vö: DIDEROT, Denis, „Spinosiste” (Spinozista), in *Encyclopédie*. „... csak az anyag van, amelynek léte elegendő minden jelenség magyarázatához.” (« il n’y a que de la matière et [...] elle suffit pour tout expliquer. ») Egyes kutatók – Karl Rosenkranz és Paul Janet – elutasítják vagy figyelmen kívül hagyják, hogy Spinoza eszméi nagy hatással lettek volna Diderot-ra. Velük ellentétben Paul Vernière szerint Diderot a neospinozista gondolkodók egyik jeles képviselője volt, aki filozófiájában össze tudta hangolni az anyag egységességének és heterogenitásának gondolatát. Erről részletesebben lásd: VERNIERE, Paul, „Le néo-spinozisme de Diderot”, in *Spinoza et la pensée française avant la Révolution*, Genève, Slatkine Reprints, 1979, 595-611. o. Paul Vernière-hez hasonlóan Jonathan I. Israel is egyértelműen Diderot-nak tulajdonítja a „Spinosiste”-szócikket, ezzel szemben a „Spinoza” c. szócikk szerzőségéről nincs bizonyítékuk. Vö: ISRAEL, Jonathan I., *Les Lumières radicales. La philosophie, Spinoza et la naissance de la modernité (1650-1750)*, Paris, Éditions Amsterdam, 2005, 788. o.

²⁰⁰ Az „érzőkéesség” (sensibilité) – amelyre a későbbiekben is kitérünk majd – a D’Alembert álmának egyik kulcsfogalma. Az anyag általános tulajdonsága, aktív vagy passzív formában minden molekula rendelkezik vele. Az „érzőkéesség” fogalma valójában az „élet”, az „élő” fogalmával rokonítható Diderot filozófiájában. Az élettelen anyagban passzívnak kell feltételeznünk az érzőkéességet, míg az élőben aktívnek. A molekulák belső mozgásuknak köszönhetően átadják egymásnak érzőkéességüket, ezzel biztosítva az anyag folytonosságát. Az „anyag érzőkéességének” elmélete (sensibilité de la matière) Diderot materialista filozófiájának alaphipotézisét képezi. Vö: DUFLO, Colas, „Sensibilité” (Érzőkéesség), in *ERA*, Paris, CNRS, 2006, 347-352. o. Továbbá lásd az értekezés „5.5. Az emberi szervezet felépítése és a személyiség kialakulása: a méhraj képe” c. alfejezetét.

²⁰¹ D’Alembert és Diderot beszélgetése, 211. o.

alakul, a növényi elemek pedig állati elemekké, testté változnak.”²⁰² Az ember pedig abban különbözik az állattól, hogy nála „összetettebb élőlény”,²⁰³ akinek „megkülönböztető jegye az agyában van”,²⁰⁴ hiszen gondolkodásra képes és öntudattal rendelkezik.

Diderot Spinozához hasonlóan a testet és a lelket ugyanabba a rendbe sorolja, s a *D'Alembert álmában* nyíltan neospinozista álláspontot képvisel e kérdés tekintetében.²⁰⁵ A lelket a test szerves részeként képzei el: „Ezzel a testből, vagy ahogy a lányom mondaná, a lélekből, tevékeny érzőképeségű anyagot alkotok, s ha nem is oldom meg az ön által felvetett problémát, mindenesetre nem járok messze tőle.”²⁰⁶ A *fiziológia elemeiben*, alkotói tevékenységének érett korszakában Diderot már kategorikusan elutasítja a testetlen lélek gondolatát, sőt a lelket „a test egy részének”, „mozgó, kiterjedéssel rendelkező, érző és összetett lénynek” felelteti meg, amely „ugyanúgy elfárad, mint a test és ugyanúgy pihennie kell, mint a testnek”.²⁰⁷ A lélek anyagi természetét hangsúlyozza, s az orvostudomány szókincséből merített terminusokkal írja körül. Későbbi írásaiban, mint például *Megfigyelések Hemsterhuisről* című művében „a rosthálózat kiindulópontja”, sőt „az ember” kifejezésekkel helyettesíti.²⁰⁸ A *fiziológia elemeiben*, mint láttuk, élőlénynek, a test részének tekinti, illetve a „szervezet”, és az „élet” szavakkal jelöli.²⁰⁹

Az emberi test, avagy lélek állapotát nem könnyű jellemezni. A két lábon járó ingaóra képének leírása is a szüntelenül változó hatásoknak kitett lélek állapotát jellemzi. Az érzet egységét a nyelv megbontja, a lelkünket érő hatások egyáltalán nem olyan sorrendben történnek, ahogyan beszédünkben beszámolunk róla. A beszédben külön kell választani az emberben egyébként párhuzamosan zajló folyamatokat:

²⁰² *Uo.*, 213. o.

²⁰³ *D'Alembert álma*, 261. o. Az eredeti francia szövegben *animal composé* szerepel. Érdemes megjegyezni, hogy Diderot sokszor használja az *animal* szót (élőlény, állat) az ember megnevezésére. Az *animal* szó lehetséges fordításai: állat, élőlény, állati lény. Többnyire *élőlénynek* fordítjuk, vagy Csatlós János megoldásait hagyjuk meg. Jean-Pierre Seguin az *animal* szó ötféle használatot különbözteti meg a *D'Alembert álmában*: 1. élőlény, 2. az embertől különböző élőlény, tehát állat, 3. ember, mint élőlény, 4. szörnyeteg, állat és ember keveréke, 5. szerv, mint élőlény. *Diderot, le discours et les choses*, Paris, Librairie Klincksieck, 1978, 51-59. o.

²⁰⁴ *Éléments de physiologie*, 326. o. « La caractéristique de l'homme est dans son cerveau. »

²⁰⁵ ISRAEL, i. m., 786. o.

²⁰⁶ *D'Alembert és Diderot beszélgetése*, 213. o. D'Alembert arra kíváncsi, hogy milyen különbséget lát Diderot az ember és a szobor, a márvány és az élő test között.

²⁰⁷ *Éléments de physiologie*, 326. o. « une portion du corps. », « ... un être mobile, étendu, sensible et composé. Il se fatigue comme le corps, il se repose comme le corps. »

²⁰⁸ *Observations sur Hemsterhuis*, 334. o. « Au lieu de l'âme, je dis l'origine du faisceau, ou l'homme. »

²⁰⁹ *Éléments de physiologie*, 514. o. « L'organisation et la vie, voilà l'âme. »

A pontos nyelvhasználat igénye okán igen sok szóval kellett leírunk a lélek pillanatnyi állapotát, így a szavak az érzet egységét részekre bontották: és mivel ezeket a szavakat egymás után kellett kiejteni, s csak akkor váltak hallhatóvá, amikor hanggal meg is formáztuk őket, elhittük, hogy a lelket érő hatások ugyanilyen sorrendben követik egymást; bár ez egyáltalán nem így van. Más a lelkiállapotunk és más a beszámoló, amelyet magunknak vagy másoknak róla elmondunk; más ennek az állapotnak a teljes és a pillanatnyi érzete, és más a törekvés, amelynek során részletekben, egymást követő szavakkal próbáljuk elemezni, megjeleníteni és érthetővé tenni ezt az állapotot. Lelkünk mozgásban lévő kép, szüntelenül ennek alapján festünk: sok időt fordítunk arra, hogy hűen adjuk vissza.²¹⁰

Képzeteink nyelvi jelekkel történő megfogalmazásának gondolata, illetve annak lehetetlensége a *D'Alembert álmában* is megjelenik. A csembaló-modell leírásának vége jól illusztrálja, hogyan jutunk el az érző embertől a gondolkodó emberig: „ezután ismét újabb érzet keletkezik, ebből meg hangok születnek, melyek természetes hangokká, vagy megállapodás szerint beszédhangokká alakulva fejezik ki az érzeteket.”²¹¹ Az előbbiekhöz hasonlóan Diderot itt is kiemeli, hogy az érzetek és a gondolatok nyelvi jelekkel történő reprezentációja viszont komoly problémát vet fel, hiszen a gondolat nyilván nem egyenlő az elmondással, a beszéd pedig nem tudja az érzetet híven kifejezni.

Bordeu: Majdnem minden beszélgetés csupán beszámoló [...] Sose gondoljuk el pontosan, amit mondani akarunk [...] És már csak azért is, mert nincs két teljesen egyforma ember, sose értjük meg egymást tökéletesen, és minket sem értenek meg a többiek; minden csak hozzávetőleges: ha beszélünk, hol az érzeten belül maradunk, hol túllépünk rajta ...²¹²

A szavakra tagolódo nyelv nem a legalkalmasabb kifejezőeszköz ahhoz, hogy az emberek megértsék egymást. Léteznek azonban olyan kifejezősmódok, amelyek színesítik a kommunikáció eszközeinek palettáját, ilyenek például a vakok metaforikus kifejezései és a süketnémák szintén metaforikus és energikus gesztusnyelve.

²¹⁰ *Lettre sur les sourds et muets*, 29-30. o. « L'état de l'âme dans un instant indivisible fut représenté par une foule de termes que la précision du langage exigea, et qui distribuèrent une impression totale en parties : et parce que ces termes prononçaient successivement, et ne s'entendaient qu'à mesure qu'ils se prononçaient, on fut porté à croire que les affections de l'âme qu'ils représentaient avaient la même succession ; mais il n'en est rien. Autre chose est l'état de notre âme, autre chose le compte que nous en rendons soit à nous-mêmes, soit aux autres ; autre chose la sensation totale et instantanée de cet état, autre chose l'attention successive et détaillée que nous sommes forcés d'y donner pour l'analyser, la manifester et nous faire entendre. Notre âme est un tableau mouvant d'après lequel nous peignons sans cesse : nous employons bien du temps à le rendre avec fidélité. »

²¹¹ *D'Alembert és Diderot beszélgetése*, 219. o.

²¹² *D'Alembert álma*, 280. o.

4. Az érzékelés és a kifejezés problémája a vakok és a süketnémák esetének tükrében: bőrrel látni, színekkel hallani, testtel beszélni

4.1. Ismeretelméleti kérdések: az érzékek kölcsönhatása

A dolgokról alkotott ideák nyelvi jelekkel történő megjelenítését két filozófiai levélben fejti ki Diderot. A vakok és a süketnémák kifejezőmódja tanulmányozásának tükrében vizsgálja a nyelv kérdését. Gondolkodásmódjának egyik meghatározó jellemzője, hogy a szokásostól eltérő, „szörnyszerű” jelenségek és lények tanulmányozásával igyekszik az általánosan elfogadott dolgokat jobban megérteni.²¹³ Első filozófiai levelének szereplőjét „éles látású vakjaként”²¹⁴ említi Castel jezsuita atyához írott levelében. Diderot úgy véli, csakis a látó és a vak ember összehasonlításával világítható meg a látás képessége. Szörnyszerű esetek segítségével – ahogyan sokszor a vakokra és a süketnémákra utalnak ebben a korban – szeretné demonstrálni többek között az érzékelés, a gondolkodás és a beszéd folyamatát is.

Míg a XVIII. századi szótáraknak a vakokról, süketekről és némákról szóló cikkei nagyon sok negatív konnotációjú kifejezést tartalmaznak (*hiba, hiány, nehézség, akadály* vagy *alkalmatlanság*),²¹⁵ addig Diderot számára a *vak*, a *süket* és a *néma* sokkal pozitívabb színezettel bíró fogalom. A *Levél a vakokról* és a *Levél a süketnémákról* című műveiben saját megfigyeléseire és tapasztalataira támaszkodva mutatja be, hogyan élnek a vakok, a süketnémák a látók és hallók világában. Diderot számára az egyes érzékek hiánya tudományelméleti kérdés tárgyát képezi, melynek tanulmányozásával arra szeretne választ kapni, hogy mennyire érzékelik másképpen a vakok és a süketnémák a valóságot látó és halló társaikhoz képest, mennyiben mások képzeik és ezek kifejezésére használt eszközeik.

²¹³ Erre az eljárásról a monstrozitásról szóló fejezetünkben térünk majd ki.

²¹⁴ DIDEROT, Denis, *Lettre à Père Castel (mars 1751)*, in *Œ*, t. V. Correspondance, 1997, 28. o. « mon aveugle clairvoyant »

²¹⁵ Vö: „Aveugle” (Vak), in *Dictionnaire de l'Académie Française*, t. I, A-K, Paris, Chez la Veuve de B. Brunet, 1762, 70. o.; „Aveugle”, in *Dictionnaire universel françois et latin, vulgairement appelé Dictionnaire de Trévoux*, t. I, A-B, Paris, Compagnie des libraires associés, 1752, 1136-1137. o.; „Muet, ette” (Néma), in *Dictionnaire de l'Académie française*, i. m., t. II, 185. o.; „Muet, ette”, in *Dictionnaire universel, contenant generalement tous les mots françois, tant vieux que modernes, et les termes des sciences et des arts*, éd. par Antoine Furetière, t. III, L-P, La Haye, Chez Pierre Husson, 1727, nincs oldalszámozás; „Sourd, sourde” (Süket), in *Dictionnaire de l'Académie Française*, i. m., 752. o.

Ahogy D'Alembert „Aveugle” (Vak) című *Enciklopédia*-cikkében is olvashatjuk, a „vak” fogalma még Diderot számára is talány marad, még akkor is, ha minden erejével a kérdést övező rejtély eloszlatására törekszik. Ez a szócikk valójában a *Levél a vakokról* című mű bemutatása, és azé az „ismeretlen szerzőé”, aki a „vakon születettek csodáiról”²¹⁶ mesél, így a paiseaux-i vak ember történetéről is. A paiseaux-i vakot – akit Diderot személyesen is meglátogatott – valójában nem is zavarja, hogy nem lát. „Annyira becsüli magát, s talán többre is, mint bennünket, akik látunk”,²¹⁷ hogy megelégszik azzal, ahogyan más érzékszerveit tudja használni, s a látás szinte lényegtelené válik számára. Sőt még szerencsésebbnek is gondolja magát a látóknál: szemek helyett inkább hosszabb karokat szeretne, hiszen „a kez[e] jobban felvilágosítan[á] arról, ami a holdban történik, mint a [látók] szeme vagy messzelátója, és különben is a szem hamarabb szűnik meg látni, mint a kéz tapintani”.²¹⁸

Melyik érzékszervi terület birtokolja az igazságot? A látás vagy a tapintás? Az érzékek hierarchiája és sajátosságai, a vakság kapcsán felmerülő kérdések a korszak több filozófusát is foglalkoztatták. A látás viszonya a többi érzékhez a XVIII. századi filozófia egyik leglényegesebb problémája. Vajon a látás volna a legalapvetőbb érzékünk, mely lehetővé teszi a külvilág dolgainak kimerítő észlelését? Előnyben részesíthetünk bizonyos érzékeket más érzékekkel szemben? Az érzékek hierarchiájának elmélete olyan paradigmaváltás része, mely a francia gondolkodóknak a karteziánus metafizikától való eltávolodásáról és az angol empirizmushoz való közeledéséről tanúskodik. Az emberi értelem fogalma új jelentést kap: többé már nem „az isteni értelem evilági megtestesülése”, hanem egyfajta „kritikai erő, képesség”, amelynek meg kell ismerni határait és működését; „a tudás fogalmát az ismeretek nyitott rendszerének gondolata váltja fel”.²¹⁹

John Locke szerint minden tudásunk a tapasztalatból származik, és nincsenek velünk született ideáink. Ismereteinkkel kapcsolatban felmerülő kérdéseinknél csakis a személyes élményt vehetjük alapul. Viszont ha kizárólag a személyes tapasztalatból indulunk ki, mennyire lesz megismerhető a külvilág, és mennyire lesz megbízható az így szerzett tudás? Elengedhetetlen az angol filozófus néhány gondolatának rövid

²¹⁶ D'ALEMBERT, Jean Le Rond, „Aveugle” (Vak), in *Encyclopédie*. Diderot-t ismeretlen szerzőként említi D'Alembert. Valószínűleg azért, mert nagy botrányt kavart a *Levél a vakokról* c. mű. Diderot-t száz napra be is zárták írása miatt a vincennes-i erődbe.

²¹⁷ *Levél a vakokról*, 18. o.

²¹⁸ *Uo.*

²¹⁹ CHÂTELET, François, „Avant-propos”, in *Les Lumières. XVIIIe siècle. Histoire de la Philosophie*, t. IV, Paris, Hachette Littératures, 1999, 15-16. o.

bemutatása, hiszen a *Levél a vakokról* című írást többek között az ő ismeretelméletének tanulmányozása inspirálta.

Diderot bibliaként tekint az *Értekezés az emberi értelemről* (1694) című munkára, amelyet angol eredetiben és francia fordításban is olvasott. Ennek a műnek „A szavakról” című fejezetében dolgozza ki Locke a jelek tudományáról alkotott elméletét, amelynek az a feladata, hogy megvizsgálja „azoknak a jeleknek a természetét, amelyeket az elme a dolgok megértésére vagy tudásának másokkal való közlésére használ”.²²⁰ Az elme által szemlélt dolgok ideák formájában jelennek meg tudatunkban. A nyelv kialakulása kapcsán világítja meg Locke a dolgok – ideák – jelek relációját. Mivel az embernek fel kellett idéznie és át kellett adnia ideáit, jelekre volt szüksége, hogy rögzíteni tudja azokat, s ezek a jelek a tagolt hangok lettek.

Mert, mivel ama dolgok közül, amelyeket az elme szemlél, magát az elmét kivéve egyik sincs jelen az értelemben, szükséges, hogy valami más, a vizsgált dolognak valami jele vagy ábrázolata legyen ott, és ezek az ideák. És minthogy az ideáknak az a színtere, amely az ember gondolatait alkotja, nem tehető egy másik elme közvetlen látása elé, sem el nem tehető másutt, mint az emlékezetben, ebben a nem nagyon biztonságos raktárban, tehát mind gondolataink egymással való közlése, mind a magunk használatára való rögzítése kedvéért ideáinknak jelekre is van szüksége. Az emberek a tagolt hangokat találták a legkényelmesebbnek, és erre a célra ezeket használják a legáltalánosabban.²²¹

Locke elképzelései nagy hatással voltak a XVIII. századi francia gondolkodókra. Diderot Condillac abbéval folytatott beszélgetései során többször is hivatkozik az angol filozófusra. Az abbé a locke-i elemzés elveit használja *Esszé az emberi ismeretek eredetéről* (1746) című művében, melyben Locke-hoz hasonlóan a valóság észlelését, az elme működését és a nyelv kérdését tanulmányozza. Azonban néhány pont tisztázatlan marad, s ezeket Diderot a *Levél a vakokról* (1749) című ismeretelméleti munkájában újra felveti, különös tekintettel az érzékelés és az elme működésének folyamatára.

A vakság kérdésének mindhárom filozófus – Locke, Diderot és Condillac is – kivételes figyelmet szentel. Az érzékek kölcsönhatásáról alkotott nézetkülönbségeik a híres Molyneux-probléma kifejtésében mutatkoznak meg. Ez a vita egyike azoknak a kérdéseknek, melyekkel a XVIII. századi ismeretelmélet a legtöbbet foglalkozott. A

²²⁰ LOCKE, John, *Értekezés az emberi értelemről* (ford. Dienes Valéria), t. II, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979, 340. o.

²²¹ *Uo.*, 340-341. o.

problémát Diderot is említi filozófiai levelében, s a kérdés kifejtéséből kiderül, hogyan ütközteti és rokonítja Locke, Condillac és Berkeley nézeteit, illetve hogy egyes részkérdésekben melyik filozófussal ért egyet, és kinek mond ellent.²²²

Molyneux heves filozófiai érdeklődést kiváltó kérdése a következő volt: Vajon a születése óta vak ember, aki hályogműtete után visszanyeri látását, meg tudja-e egymástól különböztetni a tapintás segítségével a körülbelül azonos nagyságú kockát és gömböt? Ezen kívül számos más kérdés is megfogalmazódik:

Vajon azok a tapasztalataink, amelyekre az egyik érzékünk területén tettünk szert, elegendőek-e egy minőségileg más tartalommal és sajátosan más struktúrával rendelkező terület felépítéséhez is? Létezik-e valamiféle belső összeköttetés, amely lehetővé teszi a közvetlen átjárást az egyik területről a másikra, mondjuk a tapintás világából a látás világába?²²³

Diderot a problémákat logikai láncba állítja:

1. Vajon a vakon született azonnal látni fog-e a hályog operálása után? 2. Vajon abban az esetben, ha lát, kellőképpen fog-e látni ahhoz, hogy az alakokat megkülönböztesse; vajon képes lesz-e alkalmazni rájuk ugyanazokat a neveket, melyekkel tapintás közben illette őket, s vajon meg fog-e bizonyosodni afelől, hogy ezek a nevek rájuk illenek.²²⁴

A Molyneux által megfogalmazott elméleti kérdés gyakorlati megválaszolásaként Cheselden műtétje szolgált.²²⁵ Ő volt az, aki meggyógyított egy születésétől fogva vak fiút. A fiúnak azután sem sikerült a formákat megkülönböztetnie egymástól, hogy látását visszanyerte, és csak hosszas tanulást követően, a gyakorlat során tudta összekapcsolni a különböző érzékekből szerzett percepcióit. Franciaországban Réaumur végzett hasonló kísérletet, amelyet meg is lehetett volna figyelni, ha a tudós nem tiltotta volna ezt meg Diderot-nak. Diderot ezért „filozofálni kezd[ett] barátai[val] a kísérlet fontos tárgyáról”.²²⁶

²²² Erről részletesebben lásd: STENGER, Gerhardt, „La théorie de la connaissance dans la *Lettre sur les aveugles*”, *RDE*, n°26 (1999), 99-111. o. Valamint PARMENTIER, Marc, „Le problème de Molyneux de Locke à Diderot”, *RDE*, n°28 (2000), 13-23. o.

²²³ CASSIRER, Ernst, *A felvilágosodás filozófiája* (ford. Scheer Katalin), Mesteriskola sorozat, Budapest, Atlantisz Könyvkiadó, 2007, 147-148. o.

²²⁴ *Levél a vakokról*, 46. o.

²²⁵ Érdemes megjegyezni, hogy 2011 áprilisában amerikai kutatók véglegesen nemmel válaszolták meg az észlelésnek ezt a több évszázados kérdését. „Megválaszták az észlelés több évszázados kérdését”, MTI. [http://index.hu/tudomany/2011/04/11/megvalaszoltak_az_eszleles_tobb_evszazados_kerdeset/] Elérhető on-line. Megtekintés dátuma: 2012-03-29.

²²⁶ *Levél a vakokról*, 13. o.

Locke nemmel válaszol Molyneux kérdésére, Diderot viszont azon kevesek közé tartozik, akik a kérdést igennel válaszolják meg. Igenlő válaszána alapja az, hogy „megkülönbözteti az igazi látást attól a közvetlenül a műtetet követő állapottól, amikor rendezetlen benyomások tömege rohanja meg hirtelen az újonnan látót”.²²⁷ Úgy véli, a szem csak a későbbiekben, tapasztalatszerzés útján, a többi érzékszerv segítségével lesz képes látni.

Más jellegű problémák is felmerülhetnek. A vakon született ember dolgokról alkotott ideái nem egyeznek meg a látók ideáival. Az ideák és a szavak jelentése között nincs egyenes megfeleltethetőség, a szó jelentése nem egyenlő a hozzá kapcsolódó ideával. Bár a szavak hidalják át a látók és a vakok közötti különbséget, ezekhez a szavakhoz más és más ideát kapcsolnak a vakok és a látók. Sőt két vak, de ugyanúgy két látó ember képzetei is különbözőek lehetnek.

Az egyéni tapasztalat és megfigyelés során a dolgokról alkotott érzeteink nem a körülöttünk lévő tárgyak hű másolatai. A dolgokat azokból a jelekből építjük fel, amelyeket érzeteink közvetítenek felénk, ismereteink jelek értelmezéséből származnak, s ezek a „többé vagy kevésbé elvont jelek a vakoknál tapintható, a látóknál viszont színes, látható pontok”.²²⁸ Mindez az objektivitás és az igazság fogalmának újragondolását vonja maga után.

Nem abszolút, csupán relatív jelentősége van tehát annak, hogy mit nevezünk objektivitásnak, igazságnak vagy szükségszerűségnek. Minden érzéknek megvan a maga *saját* világa: nincs más dolgunk, mint empirikusan megragadni és elemezni az összes ilyen világot anélkül, hogy megpróbálnánk közös nevezőre hozni őket. A felvilágosodás filozófiája fáradhatatlanul hangsúlyozza ezt a relativitást. [...] Diderot is örömet lelte e gondolat variálásában és színes ábrázolásában, amint ez a vakokról és a süketnémákról szóló leveleiből kiderül.²²⁹

Diderot szerint meg lehet ugyan ismerni a természetet, a bennünket körülvevő világot, viszont az általunk megismert természet nem abszolút, hanem csak relatív jelleggel bír.²³⁰ Nem hiányosabbak, rosszabbak, hanem egyszerűen csak az egészséges

²²⁷ BOROS, Gábor, „Diderot és az *Enciklopédia*”, in *Filozófia*, szerk. Boros Gábor, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2007, 788. o.

²²⁸ CASSIRER, i. m., 156. o.

²²⁹ *Uo.*

²³⁰ A Molyneux-kérdés tekintetében Diderot-ra Locke-on és Condillac-on kívül Berkeley is jelentős hatással volt. Diderot filozófiájában keveredik materialista filozófiája és Berkeley idealizmusa. Vö: NIKLAUS, Robert, „*Lettre sur les aveugles à l'usage de ceux qui voient*”, in *DD*, Paris, Champion, 1999, 285. o. Berkeley látáselmélete a tér ideájának kialakítására irányult. Maga után vonta ugyanakkor az értelmünk formáinak tulajdonított állandóság, „objektivitás” fogalmának vizsgálatát. Érzeteink magukról

emberekéitől különbözők azoknak az ismeretei, akik nem tudják használni valamelyik érzéküket. A nyelvük sincs távolabb az általuk leírt világtól a minden érzékével rendelkező ember nyelvéhez képest, csupán más jelekkel adják vissza ideáikat. Diderot számára a vakok más érzékeinek kifinomultsága „nem kompenzálás a természet részéről, hanem a szenzoriális lehetőségek felszabadítása”.²³¹

4.2. Bőrrel látni: a vakok metaforikus kifejezései és a tapintásnyelv

Diderot számára a vakok nyelve megbízhatóbb, mert fogalmaik helyesebbek és világosabbak a látókénál.

... fogalmaik vannak a szépről, igaz, hogy kevésbé kiterjedt fogalmaik, de világosabb fogalmaik, mint azoké a tisztánlátó filozófusoké, akik erről igen hosszasan értekeztek [...] igaz ugyan, hogy nem tölti meg semmiféle fogalommal az általa használt kifejezéseket, de sohasem használja helytelenül, s legalább ennyiben felülmúlja a legtöbb embert. Oly jól és helyesen beszélget annyi mindenről, ami előtte teljességgel ismeretlen, hogy a vele való társalgás sokat elvenne annak az induciónak az erejéből, amelyet mindnyájan használunk anélkül, hogy tudnók miért, amidőn a bennünk történő dolgokból a mások belsejében történőkre következtetünk.²³²

A vakok ismeretei – még ha általában behatároltnak is tekintik azokat – Diderot szerint azért megbízhatóbbak, mert a valóságról kialakított képzeleteiket illetően többnyire konkrét, tapintható támpontokra hagyatkozhatnak. Sokkal kifinomultabb az az érzékük, amely a többihez képest közelebb áll a konkrét valósághoz, „az egyetlen érzék, amely egymagában külső tárgyakról ítél”²³³: a tapintás. Ahogyan az *Enciklopédia* „Aveugle” (Vak) című cikkében is olvashatjuk:

Először is egyértelmű, hogy a látás érzéke túlságosan el tudja vonni a figyelmünket, mivel egyszerre túl sok tárgy látványa tárul elénk: s azoknak, akik nem rendelkeznek ezzel az érzékkel, általában sokkal több figyelmet kell fordítaniuk azokra a tárgyakra, amelyeket a többi érzékükkel

a dolgokról árulnak el valamit vagy csupán saját természetünkre vonatkoznak? Berkeley szerint a tér percepciója az érzékek együttes működésének, összjátékának eredménye, a különböző érzéki benyomások kölcsönhatásából jön létre, és nem egy adott érzékhez köthető. A tapintás és látás érzéke által szerzett térpercepciók nem egyeznek meg, csupán a gyakorlat kapcsolja őket össze, ugyanannyi minőségileg különböző tér létezik, mint amennyi érzékszervi terület. Tehát nincs értelme annak a kérdésnek sem, hogy vajon melyik érzékszervi tér birtokolja a valódi igazságot. Vö: CASSIRER, *i. m.*, 155. o.

²³¹ AUDIDIÈRE, Sophie, „La Lettre sur les aveugles et l'éducation des sens”, *RDE*, n°28 (2000), 75. o.

²³² *Levél a vakokról*, 15. o.

²³³ CONDILLAC, Étienne Bonnot de, *Értekezés az érzetekről* (ford. Erdélyi Ágnes Jancsovcics Ferenc fordításának felhasználásával), Budapest, Magyar Helikon, 1976, 107. o.

észlelnék. Ennek okán lesz kifinomultabb a tapintásuk és a hallásuk, ahogyan néhány vak esetében ez meg is figyelhető [...] Ez oly annyira igaz, hogy ha valaki valamilyen baleset folytán megvakul, megmaradó érzékei olyan nagy segítségére lesznek, mint azt korábban nem is sejtette volna. Ez kizárólag azért van, mert az illető figyelmét nem vonja el annyi minden, és sokkal jobban oda tud figyelni: azonban főleg a vakon született embereknél tapasztalhatóak, ha szabad úgy fogalmaznom, a vakság csodái.²³⁴

A XVIII. században a tapintás felülkerekedik a látáson az érzékek hierarchiájában. A *Levél a vakokról* című írásban Diderot is utal a tapintás más érzékekkel szembeni fölényére. A tapintás – „a három kapu egyike, amelyen át az ismeretek a lelkünkbe léphetnek”²³⁵ – a többi érzék tanítómestere is lehetne, mert belőle származnak legfőbb érzeteink és ismereteink. Megítélése szerint a vakon és süketen született filozófus, aki Descartes példájára az emberről értekezést írna, az ujjak végére helyezné a lelket:

Ha valaha is egy filozófus, aki vakon és süketen született, a Descartes emberének mintájára embert fog csinálni, úgy merem állítani, asszonyom, hogy a lelket az ujjak hegyén fogja elhelyezni, mert innen erednek legfőbb érzékelései és valamennyi ismerete.²³⁶

Diderot a kéz, az ujjak, a bőr „tapintásnyelvének” jelentőségét hangsúlyozza, olyan nyelvi jelrendszer kialakítását, amely a tapintás világos és pontos nyelvét pótolni tudná. A tapintásnyelv segíthetné a minden érzéküket birtokló és az egyes érzékek hiányával élő emberek közötti kommunikációt. Látók, hallók, beszélők, vakok, süketek és némák egyaránt élvezhetnék ennek a nyelvnek az előnyeit:

... egy érzékünknek hiányoznia kell ahhoz, hogy megismerjük a fennmaradó érzékek számára rendelt jelképek előnyeit. És akik szerencsétlenségükre süketek, vakok és némák lennének, vagy akik balesetből kifolyólag vesztenék el ezt a három érzéket, el lennének ragadtatva a tapintást pótló világos és szabatos nyelvtől.²³⁷

²³⁴ D’ALEMBERT, Jean le Rond, „Aveugle” (Vak), in *Encyclopédie*. « Il est d’abord évident que le sens de la vue étant fort propre à nous distraire par la quantité d’objets qu’il nous présente à la fois, ceux qui sont privés de ce sens doivent naturellement, & en général, avoir plus d’attention aux objets qui tombent sous leurs autres sens. C’est principalement à cette cause qu’on doit attribuer la finesse du toucher & de l’ouïe, qu’on observe dans certains aveugles [...]. Cela est si vrai, qu’une personne devenue aveugle par accident, trouve souvent dans le secours des sens qui lui restent, des ressources dont elle ne se doutait pas auparavant. Ce qui vient uniquement de ce que cette personne étant moins distraite, est devenue plus capable d’attention : mais c’est principalement dans les aveugles nés qu’on peut remarquer, s’il est permis de s’exprimer ainsi, les miracles de la cécité. »

²³⁵ *Levél a vakokról*, 27. o.

²³⁶ *Uo.*, 25. o.

²³⁷ *Uo.*

Természetesen többféle jellel kommunikálhatunk, hiszen a szemnek ott vannak a betűk, a fülnek a tagolt hangok, viszont „egyetlen [jel] sincs a tapintás számára”.²³⁸ Éppen ezért veti fel Diderot, hogy fel kell találni egy a tapintást pótló világos és pontos nyelvet, be kell vezetni nyelvtanát, és „szótárakat [kell] szerkeszteni belőle”.²³⁹ Még azokra a módszerekre is kitér, amelyeket a vakok oktatásánál használna, hogy el tudják sajátítani ezt a nyelvet:

Talán szert tennének eszmékre, ha gyermekkoruktól fogva határozott, állandó, változatlan és egyértelmű módon értetnők meg magunkat velük, egyszóval ha kezükre ugyanazokat a betűket rónánk, melyeket mi a papírra rovunk, és ha e betűkhöz változatlanul ugyanaz a jelentés fűződne.²⁴⁰

A tapintás fontossága mindvégig központi kérdés a *Levél a vakokról* című írásban. Diderot Descartes *Dioptrikájának* ábráját elemzi, amely a látást a tapintás fajtájaként értelmezi. Ezenkívül a „bőrével látó”²⁴¹ cambridge-i matematikaprofesszor Saunderson „tapintható matematikájáról”²⁴² is elmélkedik. Saunderson számológépjára – amelyet maga a híres vak professzor dolgozott ki – kisebb-nagyobb gombostűkkel bármilyen számot fel lehetett írni, és segítségével bármilyen számtani műveletet, alapvető geometriai szerkesztést el lehetett végezni.²⁴³

Egy másik eset, a paiseaux-i vak kapcsán meséli el Diderot, hogy a vakon születettek emlékezete „tapintható pontokból”²⁴⁴ áll, s ezeknek a pontoknak az érzetét idézik fel, amikor a tárgyak már nincsenek jelen. A látók által észlelt világot csak a tapintással szerzett érzeteikre támaszkodva tudják elképzelni:

²³⁸ Uo.

²³⁹ Uo.

²⁴⁰ Uo., 26. o. Diderot azokat a módszereket említi meg itt, melyeket később Épée abbé rendszerez *Institution des sourds-muets par la voie des signes méthodiques* (1774) c. művében. Diderot kétségkívül nagy hatással volt Épée, majd Sicard abbéra is. Vö: BONNAL, Françoise, *Prolégomènes à la conception d'un dictionnaire historique de la langue des signes française*, CD-rom, Toulouse, 2000. A vakokra vonatkozó diderot-i elképzelésnek ez a gyakorlati és pedagógiai vetülete nagy mértékben járult hozzá ahhoz, hogy a vakok oktathatóságának gondolata elfogadottá váljon.

²⁴¹ *Levél a vakokról*, 36. o.

²⁴² Uo., 27. o.

²⁴³ Diderot a számológéptábla működését képekkel és példákkal illusztrálva részletesen jellemzi *Levél a vakokról* c. művében. A Saunderson-féle segédeszköz lehetővé tette a vakok közötti kommunikációt, és előkészítette az Épée abbé, Valentin Haüy és Braille által kifejlesztett rendszereket. Vö: NIKLAUS, Robert, „Lettre sur les aveugles à l'usage de ceux qui voient”, in *DD*, Paris, Champion, 1999, 284. o.

²⁴⁴ *Levél a vakokról*, 23. o.

A mi vakunknak csak a tapintás révén van ismerete a tárgyakról. Mások felvilágosításából tudja, hogy látás útján ismerjük meg a tárgyakat, melyek az ő számára tapintás révén ismeretesek [...] Ebből azt kell következtetnie, hogy a látás egyfajta tapintás.²⁴⁵

A vak bőrével lát, számára a látás a tapintás. Ahogyan azt a Molyneux-probléma kapcsán említettük, az érzékek hierarchiájának problémája számos kérdést vet fel. Melyik vajon a legalapvetőbb érzékünk? Van-e átjárás a különböző érzéki területek között? Egyes érzékek hiánya mennyiben befolyásolhatja a dolgokról alkotott képzeleteink kialakulását?

Hajlamosak vagyunk azt hinni, hogy a látás segítségével tudunk meg a legtöbbet egy adott tárgyról. A vakok talán nehezebben tanulnak meg beszélni a látóknál, „hiszen a nem érzékelhető tárgyak száma sokkal nagyobb az ő számukra, és így az összehasonlításhoz és a kapcsoláshoz jóval kevesebb tér kínálkozik nekik”.²⁴⁶ Erre kitűnő példa az *arc kifejezés* fogalma. Még ha a tapintás révén fogalma is van a vaknak arról, hogy milyen egy adott arc, nehéz számára képzetet társítani olyan kifejezésekhez, mint „élénk szem [vagy] okos szem”.²⁴⁷ A vakoknak eltérőek a dolgokról kialakított képzeiteik, testi állapotuk befolyással van erkölcsükre, másképpen ítélik meg az erény és a bűn fogalmát, mint látó társaik. „Sohasem kételkedtem benne, hogy szerveink és érzékeink állapota nagy befolyással van metafizikánkra és erkölcsünkre, sem abban, hogy a legtisztábban intellektuális fogalmaink, ha szabad így mondanom, szorosan tapadnak testi alkatunkhoz”²⁴⁸ – írja Diderot filozófiai levelében. A vakoknak a lopásról, a szánakozásról vagy a szemérmességről a látó emberekétől eltérő fogalmaik vannak. Nagyobb ellenszenvvel vannak például a lopás ellen, mert nem veszik észre, ha meglopják őket. Nehezebben alakítják ki képzeiteiket, viszont beszédük arról tanúskodik, hogy a világról szerzett ismereteik sokkal elmélyültebbek és megbízhatóbbak. Összehasonlításaik, mint azt már korábban megállapítottuk, sokkal szabatosabbak és világosabbak a látókénál.

Diderot a vakok nyelvét „a nyelvükben még nem otthonosan mozgó” idegenek beszédjéhez hasonlítja, akik „igen kis mennyiségű kifejezéssel kénytelenek mindent mondani, ami rábírja őket arra, hogy egyes kifejezéseket igen szerencsésen alkalmazzanak”.²⁴⁹ Paradox módon a vakok nyelve nemcsak világosabb, de

²⁴⁵ *Uo.*, 15. o.

²⁴⁶ *Uo.*, 20. o.

²⁴⁷ *Uo.*

²⁴⁸ *Uo.*, 20-21. o. Diderot fiziológiai moráljára hetedik fejezetünkben térünk ki részletesen.

²⁴⁹ *Uo.*, 31. o.

metaforikusabb is, mint látó embertársaiké. Csak közvetetten tudnak a látható dolgokról beszélni, azaz egy adott érzékből származó percepcióikat más érzéki területre kell illeszteniük. Nem véletlen, hogy a vakokról szóló filozófiai levelében Saunderson professzor nyelvhasználata kapcsán fogalmazza meg először Diderot, hogy, mit is ért a metafora „szerencsés kifejezésén”: „azok a kifejezések, amelyek sajátosan illenek egy érzékre, például a tapintásra, és átvitt értelemben illenek ugyanakkor egy másikra, amilyen például a látás.”²⁵⁰

Egyszerűen úgy is fogalmazhatnánk, hogy az illesztési folyamat során a vakok analógiákat állítanak fel a hiányzó látás és az azt pótló érzék között. A látás hiánya arra készteti őket, hogy a beszédtanulás során a nyelvet átdolgozzák, kreatívabbak legyenek és korábban akár ismeretlen összefüggéseket, újabb kifejezéseket hozzanak létre. Ezért is hangsúlyozza Diderot, hogy nem feltétlenül kellene negatívumnak tartanunk, ha hiányzik valamelyik érzékünk, és pozitívumnak, ha mindegyik érzékünknek birtokában vagyunk.²⁵¹

Az érzékek segítik egymást, viszont – ahogyan azt Diderot több ízben megjegyzi, és a *Levél a vakokról* című írásában is megfogalmazza – „a segítség, melyet érzékeink egymásnak nyújtanak, akadályozza őket a tökéletesedésben”.²⁵² A minden érzékszervével rendelkező embert is összezavarhatja képzeleti kialakításában és azok nyelvi megfogalmazásában az, ha egyszerre kell megbirkóznia az öt érzékből származó érzetek hadával. Ezt a gondolatát is szemléletesen, az érzékek ötös fogatának képével ábrázolja Diderot:

Érzékeink és szerveink együttműködése kétségtől nagy szolgálatunkra van. Ám akkor is másként állna a dolog, ha külön-külön működtetnénk őket, s ha sohasem használnánk kettőt együtt olyan alkalmakkor, amikor egynek a segítsége is elegendő lenne. Kapcsold a tapintást a látáshoz, amikor a szem is untig elég, annyi ez, mint hozzákötni két amúgy is élénk lóhoz egy harmadikat előfogatnak, amely ellenkező irányba húzna, mint a másik kettő.²⁵³

²⁵⁰ Uo., Vö: „A természet értelmezésében szerepet játszó képességek...” c. fejezetünk metaforáról szóló része.

²⁵¹ Erre utal a *Levél a vakokról* c. írás mottója is, amelyet Diderot Vergilius *Aeneis* c. művéből kölcsönöz, azonban átfőmálja azt. Az eredeti Vergilius-idézetben: „Possunt, quia posse videntur.” („Képesek valamire, mert úgy tűnik, megvan a képességük.”) A Diderot-féle változat jelentése: „Possunt, nec posse videntur.” („Képesek rá, noha úgy látszik, nincs meg a képességük.”) Lásd a fordító, Győry János jegyzeteit.

²⁵² Uo., 17. o.

²⁵³ Uo., 20. o.

Az érzékek közötti kapcsolatot, együttes és egymástól független működésüket a *Levél a süketnémákról* című művében is tanulmányozza Diderot, és ugyanúgy képes formában fejezi ki erre vonatkozó elképzeléseit. A „metafizikai anatómiaként”²⁵⁴ emlegetett, tudományos-fantasztikus leírásba illő gondolat kíséretben mind az öt érzéket megszemélyesíti. Merész javaslattal indít Diderot: „Ötletem lényegében abban áll, hogy szedjük darabjaira az embert, és vizsgáljuk meg, mi marad meg számára abból, ami az általa birtokolt érzékekből származik!”²⁵⁵ Majd a képzeletbeli feldarabolás után megállapítja, hogy „az összes érzékszerv közül a szem volt a legfelszínebb, a fül a leggőgösebb, a szaglás a legkéjsóvárabb, az ízelelés a legbabonásabb és a legszeszélyesebb, a tapintás a legelmélyültebb és a legbölcsebb”.²⁵⁶ A metafizikai anatómia leírásának folytatásában Diderot olyan öttagú vidám kompániát képzel el, amelyben mindenki csak egy bizonyos érzékével rendelkezik, és a közöttük lévő kommunikáció lehetőségéről elmélkedik.

A metafizikai anatómia mintha csak egy beékelt anekdota lenne a *Levél a süketnémákról* című mű legelején. Azonban ennek a kis kitérőnek sokkal fontosabb szerepe van, mint gondolnánk. Diderot ezzel a képes formában megfogalmazott érveléssel igazolja vállalkozásának létjogosultságát. Szeretné más érzékekre is kiterjeszteni azt a fajta vizsgálódást, amelyet *Levél a vakokról* című művében a látás érzéke, illetve annak hiánya kapcsán elkezdett. Diderot elutasítja a süketnémákat illető általában elfogadott szenzualista elméleteket, azoknak a filozófus elődöknek a nézeteit, akik gyakran még a vakoknál is zordabban vélekednek a süketnémákról. Míg Condillac és La Mettrie a süketnémák korlátozott értelmi képességére helyezi a hangsúlyt, Diderot nagy meggyőződéssel hangoztatja, hogy „a természet a süketnémáknak köszönhetően olyan helyzetet teremtett, amely lehetővé tette a filozófusok számára, hogy a nyelv

²⁵⁴ *Lettre sur les sourds et muets*, 15. o. « anatomie métaphysique »

²⁵⁵ *Uo.* « Mon idée serait donc de décomposer pour ainsi dire un homme, et de considérer ce qu'il tient de chacun des sens qu'il possède. » A metafizikai anatómiával összefüggésbe hozható Condillac híres szoborkísérlete, amelyet az 1754-es *Értekezés az érzetekről* c. művében fejt ki részletesen, bár vázlatos formában már az 1746-ban megjelent *Esszé az emberi ismeretek eredetéről* c. művében is közli. Boros Gábor összefoglalását idézzük Condillac elképzeléséről: „Az érzetekről szóló értekezés váza egy genetikus gondolat kísérlet: gondoljuk el, hogy mi magunk építjük fel legegyszerűbb kezdeményeiből a gondolkodó embert, éspedig úgy, hogy kezdetben csak egy márványszobrot veszünk tekintetbe minden érzőképeség nélkül, majd fokozatosan az egyszerűbbtől indulva adjuk hozzá a különböző érzékeket. Az első érzék a szaglás, ezt követi a hallás, az ízelelés, a látás és a tapintás.” BOROS, Gábor, „Étienne Bonnot de Condillac (1714-1780)”, in *Filozófia*, i. m., 785. o. Diderot azzal vádolta Condillacot, hogy *Értekezés az érzetekről* c. művének főbb érveit a *Levél a süketnémákról* c. írásból vette át, többek között az életre keltett szobor gondolatát is. Emiatt barátságuk el is hidegült.

²⁵⁶ *Uo.* « ... de tous les sens l'œil était le plus superficiel, l'oreille le plus orgueilleux, l'odorat le plus voluptueux, le goût le plus superstitieux et le plus inconstant, le toucher le plus profond et le plus philosophe. »

kialakulását élőben is tanulmányozni tudják”.²⁵⁷ Egyértelműen kitűnik a filozófiai levél soraiból, hogy Diderot mennyire lelkesen, érdeklődéssel fordul ahhoz a születésétől fogva süketnéma emberhez, akit írásában szerepeltet. Sőt néha még bölcsőbbnek is tünteti fel, mint a filozófusokat: „kevesebb bölcsességet tanúsítottak, és sokkal távolabb voltak az igazságtól, mint a süketnéma, akiről beszélek Önnek.”²⁵⁸

A metafizikai anatómia az érzékek ekvivalenciájának törvényét ábrázolja.²⁵⁹ A társaság öt tagja nem tudna egymással kommunikálni, ha nem rendelkeznének mindannyian az elvonatkoztatás képességével, mely lehetővé teszi számukra, hogy megfelelően rendezzék el az érzékek által begyűjtött információt. Diderot úgy véli, hogy egyetlen érzék is elegendő ahhoz, hogy az ember eljusson az elvonatkoztatás szintjéig és érzéki tapasztalatai alapján létrehozza a dolgokról alkotott fogalmait.²⁶⁰

4.3. Színekkel hallani: az okuláris csembaló

A metafizikai anatómiát követően további, szintén érzékletes képek formájában megfogalmazott problémák sorakoznak a *Levél a süketnémákról* című műben. Az okuláris csembaló, amely „a színekkel kifejezett beszéd”²⁶¹ megszólaltatója, éppen olyan megdöbbentő és erőteljes hatást válthat ki, mint a vakok esetében említett „tapintásnyelv”, melynek ötletét a „bőrrel látás képességével”²⁶² összefüggésben veti fel Diderot. A színek nyelvét Louis-Bertrand Castel okuláris csembalója kapcsán említi. A jezsuita szerzetes a *Mercure de France*-ban megjelent cikkében fogalmazza meg először, hogy mire hivatott az általa alkotott színezongora:

... láthatóvá kell tenni a hangot, [...] megfesteni ezt a hangot és a zenét, amelyet létre tud hozni; valójában megfesteni a hangokat, vagyis színekkel megfesteni, mindegyiket a saját színével; röviden összefoglalva: ahogyan a fül számára hallhatóak a hangok, a szem számára is

²⁵⁷ CHOUILLET, *La formation*, 186. o.

²⁵⁸ *Lettre sur les sourds et muets*, 20. o. « ... ils [les philosophes] ont montré moins de sagacité et se sont trouvés plus loin de la vérité que le sourd et muet dont je vous entretiens. »

²⁵⁹ Az érzékek ekvivalenciájáról és a metafizikai anatómia képéről lásd részletesebben CHOUILLET, *La formation*, 188-189. o.

²⁶⁰ Elvonatkoztatás alatt az *Enciklopédia* szerint a következőket értjük: „Értelmünk azon képessége, melynek segítségével a külvilág tárgyainak vagy valamilyen belső hatás érzékelése folyamán, gondolkodásunkkal olyan fogalmat hozunk létre, amelyet leválasztunk arról a tárgyról, melynek létrejöttét köszönheti; a fogalmat tehát külön szemléljük, mintha lenne egy valós tárgy, amely magától értetődően ehhez a fogalomhoz kapcsolódna gondolkodásmódunktól függetlenül. Lásd: DUMARSAIS, César Chesneau, „Abstraction” (Elvonatkoztatás), in *Encyclopédie*.

²⁶¹ *Lettre sur les sourds et muets*, 20. o. « discours en couleurs »

²⁶² *Levél a vakokról*, 36. o.

érzékelhetővé, láthatóvá kell tenni őket, hogy egy süket ember is úgy tudja élvezni és úgy tudjon ítéletet alkotni a zene szépségéről, mint aki hallja.²⁶³

Castel atya a hangokat színekkel szerette volna láttatni. Newton színfelosztásából kiindulva, annak módosításával hozta létre saját hang-szín megjelenítését. A csembalóból végül több verziót is megépítettek, s ezek színes szalagokkal, papírokkal vagy üvegekkel működtek.²⁶⁴

A színzongora Európa-szerte ismertté vált és vegyes fogadtatásban részesült. A híres német zeneszerző Telemann is látta és be is számolt róla. Az angol William Hogarth-ot annyira fellelkesítette Castel atya ötlete, hogy olyan csembaló elkészítését javasolta, amely az ízlelés érzékét célozta volna meg.²⁶⁵ Diderot is nagy érdeklődéssel fogadta a különös elképzelést, több művében is megnevezi Castel találmányát. Ő maga írta az *Enciklopédia* „Clavecin oculaire” (Okuláris csembaló) szócikkét, mely szerint „a hangszer célja, hogy szemünkkel ugyanazt a kellemes érzetet érzékeljük, mint amit a csembaló hangjának melódiája és harmóniája fülünkben kelt”.²⁶⁶

Az okuláris csembaló kiemelkedő szerepet kap a *Levél a süketnémákról* című filozófiai levelében, amelyben Diderot azt állítja, hogy egy személyes élményéről számol be.²⁶⁷ Elmondása szerint elvitte egy születésétől fogva süketnéma ismerősét a Saint-Jacques utcának abba az iskolájába, ahol Castel tanított. Kíváncsi volt, milyen hatást gyakorol a szem számára alkotott zene a süketnémára, milyen gondolatai támadnak egy olyan embernek, aki születésétől fogva nem rendelkezik

²⁶³ CASTEL, Louis-Bertrand, „Clavecin pour les yeux, avec l’art de peindre les sons et toutes sortes de pièces de musique”, *Mercure de France* (novembre 1725), 2552-2577. o. Ez volt az első írás, amely az okuláris csembalóról megjelent. « ...rendre visible le son [...] peindre ce son et toute la musique dont il est capable ; de les peindre réellement, ce qui s’appelle peindre, avec des couleurs et avec leurs propres couleurs ; en un mot, de les rendre sensibles et présents aux yeux, comme ils le sont aux oreilles, de manière qu’un sourd puisse jouir et juger de la beauté d’une musique, aussi bien que celui qui l’entend. »

²⁶⁴ CHOUILLET-ROCHE, Anne-Marie, „Le Clavecin oculaire de P. Castel”, *DHS*, n°8 (1976), 141-166. o.

²⁶⁵ HOBSON, Marian – HARVEY, Simon, „Père Castel (1688-1757) et son clavecin oculaire”, in *Dossier. Lettre sur les aveugles. Lettre sur les sourds et muets*, Paris, Flammarion, 2000, 223. o. (A *Levél a vakokról* és a *Levél a süketnémákról* Flammarion-féle kiadásában található jegyzetek tartalmazzák ezt a fejezetet.)

²⁶⁶ DIDEROT, Denis, „Clavecin oculaire” (Okuláris csembaló), in *Encyclopédie*. « ... destiné à donner à l’âme par les yeux les mêmes sensations agréables de mélodie et d’harmonie de couleurs, que celles de mélodie et d’harmonie de sons que le clavecin ordinaire lui communique par l’oreille. »

²⁶⁷ Diderot személyesen is meglátogatott vak embereket, de annyi bizonyos, hogy a süketnémákkal kevesebb kontaktusa volt. Egyes források szerint mindig is szeretett volna a Pereire alapította süketnémák iskolájába elmenni, de végül nem tette meg. Más források szerint Mademoiselle de La Chaux-nak írott levelezéséből kiderül, hogy személyesen is ismerte Pereire egyik tanítványát, Saboreux de Fontenay-t. Vö: Laurent Versini bevezetője a *Lettre sur les sourds et muets* c. műhöz, in *Œ*, t. IV. Esthétique-Théâtre, 1996, 6. o. és „L’Enseignement des sourds-muets aux XVIIe et XVIIIe siècles”, in *Dossier pour la Lettre sur les sourds et muets*, i. m., 208. o.

hangfogalommal. Ahogyan a vakokról szóló filozófiai levelében is javaslatot tett Diderot egy újabb, a tapintást pótló nyelv kialakítására, hasonló gondolattal áll elő a süketnéma reakciója kapcsán, amikor a színek nyelvét tárgyalja:

Az én süketem azt képzelte, hogy ez a feltaláló génusz szintén süketnéma volt; hogy hangszerével másokkal tudott beszélgetni; s hogy a klaviatúrán lévő minden színárnyalat az ábécé egy betűjével volt egyenlő értékű, és hogy a billentyűkkel és fűrges ujjával ezeket a betűket összekapcsolta, majd szavakat, mondatokat formázott belőle, s végül színekkel fejezte ki beszédét.²⁶⁸

Az okuláris csembaló és a metafizikai anatómia példája is jól bizonyítja, hogy az érzékelés, a gondolkodás és a nyelv kérdését Diderot két évvel később írt filozófiai levelében újratárgyalja és jobban el is mélyíti, s a korábbiakhoz hasonlóan ezúttal is érzékletes képek formájában szemlélteti elképzeléseit. *Levél a süketnémákról* című írásában maga utal a két filozófiai levél rokonságára:

A vak, aki *Levél azok használatára, akik látnak* című írásomban szerepel, bizonyosan bölcsen ítélte a teleszkópról és a távcsőről megfogalmazott ítéletében; a tükörről adott meghatározása pedig bámulatba ejtő. Ám több mélységet és igazságot találok abban, amit az én süketem Castel atya okuláris csembalójáról, hangszereinkről és zenénkről elképzelt.²⁶⁹

A süketnéma esete kapcsán a színek nyelve mellett a kifejezés más módjairól is ír Diderot. Írásaiban „testeket beszéltet”,²⁷⁰ a gesztusok metaforikus és energikus nyelvének jelentőségét emeli ki.

²⁶⁸ *Lettre sur les sourds et muets*, 19-20. o. « Mon sourd s’imagina que ce génie inventeur était sourd et muet aussi ; que son clavecin lui servait à converser avec les autres hommes ; que chaque nuance avait sur le clavier la valeur d’une des lettres de l’alphabet, et qu’à l’aide des touches et de l’agilité des doigts, il combinait ces lettres, en formait des mots, des phrases, enfin tout un discours en couleurs. »

²⁶⁹ *Uo.*, 20. o. « L’aveugle dont il est question dans la *Lettre à l’usage de ceux qui voient*, marqua assurément de la pénétration, dans le jugement qu’il porta du télescope et des lunettes ; sa définition de miroir est surprenante. Mais je trouve plus de profondeur et de vérité dans ce que mon sourd imagina du clavecin oculaire du père Castel, de nos instruments et de notre musique. »

²⁷⁰ A „beszélő test” (le corps qui parle) kifejezést Anthony Wall használja Diderot szövegeinek bahtyini olvasatára vállalkozó könyvében. Wall azokat a testeket szólaltatja meg, amelyek a filozófus helyett beszélnek. WALL, Anthony, *Ce corps qui parle. Pour une lecture dialogique de Denis Diderot*, Montréal, XYZ, 2005.

4.4. Testtel beszélni: a süketnémák energikus és metaforikus gesztusnyelve

Diderot a látás hiányához hasonlóan a hallás és a beszéd hiányát is olyan fogyatékoságként fogja fel, amelyből nagyon sok előny is származhat. Megítélésében a vakok nyelvéhez hasonlóan a süketnémák gesztusnyelve is alkalmas újabb metaforák megalkotására.²⁷¹ A test nyelvének metaforikus jellegére hívja fel a figyelmet, amikor a némával való találkozásának történetét említi:

Egy nap épp' sakkoztam, és a néma nézett engem, miközben játszottam; ellenfelem kínos állásba kényszerített, a néma ezt csodásan észre is vette, és mivel úgy gondolta, hogy a játszmat elvesztettem, szemét becsukta, fejét oldalra billentette, és karját leengedve jelezte, hogy úgy gondolja, végem van, mert mattot kaptam. Gondoljon csak bele, mennyire metaforikus a gesztusok nyelve!²⁷²

A gesztusok metaforikus nyelve ugyan „nem túl egyértelmű”,²⁷³ ám emiatt (vagy ennek ellenére) sokkal erőteljesebb és energikusabb nyelv, mint az artikulált hangokból álló beszéd. A gesztusok nyelve és az „energia” fogalmának kapcsán feltétlenül szólnunk kell Condillac munkásságáról és annak Diderot-ra gyakorolt hatásáról.

Az „energia”, amely kiemelkedően fontos fogalom a XVIII. századi irodalmi és filozófiai szövegekben egyaránt, szorosan kapcsolódik a nyelv, a kifejezés hatékonyságának problémájához. Diderot elképzeléseire a gesztusnyelv, s általában a nyelvet érintő kérdések terén nagy hatással voltak Condillac gondolatai. *Esszé az emberi ismeretek eredetéről* című művében²⁷⁴ az abbé többek között a nyelv eredetéről, annak fejlődéséről, a cselekvésnyelv és az artikulált hangok közötti különbségről és a gesztusművészetéről is ír. Ahogyan Condillac, úgy Diderot is a gondolatok és belső tartalmak kifejezőeszközeként tanulmányozza a gesztusokat. Azonban e kérdés kapcsán

²⁷¹ Vö: DELON, i. m., 79. o.

²⁷² *Lettre sur les sourds et muets*, 18. o. « Je jouais un jour aux échecs, et le muet me regardait jouer ; mon adversaire me réduisit dans une position embarrassante ; le muet s'en aperçu à merveille, et croyant la partie perdue, il ferma les yeux, inclina la tête, et laissa tomber ses bras, signes par lesquels il m'annonçait qu'il me tenait pour mat et mort. Remarquez en passant combien la langue des gestes est métaphorique. »

²⁷³ *Uo.*, 16. o.

²⁷⁴ Ebből a műből magyarul részletek jelentek meg Bakcsi Botond fordításában. CONDILLAC, Étienne Bonnot de, *Esszé az emberi ismeretek eredetéről* (részletek) (ford. Bakcsi Botond), Máriabesenyő-Gödöllő, 2007. Condillac művének részleteit Bakcsi Botond Jean-Jacques Rousseau *Esszé a nyelvek eredetéről* c. műve fordításának függelékében közli.

igen sajátos módon tekint a süketek és a némák esetére. Előnyként értelmezi fogyatékoságukat, mely a dolgok közötti újabb összefüggések megállapítását és a nyelv gazdagítását teszi lehetővé.

Condillac a nyelv fejlődését vizsgálva kétfajta nyelvet különít el: a „cselekvésnyelvet” (*langage d'action*) és az „artikulált hangok nyelvét” (*langage des sons articulés*). A cselekvésnyelvvel olyan „kiáltásokra, gesztusokra és mozdulatokra utal, melyek értelmünkben különböző ideákat ébreszthetnek”;²⁷⁵ majd ezzel állítja szembe az artikulált hangok nyelvét, amely a gesztusok, mozdulatok energiájából táplálkozva alakult ki. Bár Condillac szerint is sokkal „nagyobb hatást gyakorol [a képzeletre] a cselekvésekből álló nyelv”,²⁷⁶ de maga a „cselekvésnyelv” és az „energia” nem válnak számára annyira központi fogalmakká, mint Diderot filozófiájában.²⁷⁷

Diderot számára a kifejezett gondolat olyan, mint a felszabadított energia, amely annál nagyobb erővel tör elő, minél több akadályt gördít a természet a gondolat kifejeződése elé. A kifejezés energikusságának kérdése Diderot filozófiai szövegein kívül festésetelméleti és drámaelméleti műveiben is megjelenik. Értekezésünkben leginkább arra az aspektusra szeretnénk koncentrálni, hogy az emberi test, illetve a test nyelvének szövegbeli megjelenítésével hogyan teszi Diderot a lehető legergikusabbá írásait, miként próbál tehát a legerőteljesebben hatni olvasójára.

A nyelv energiája és a nyelvi megnyilatkozások hosszúsága között fordított arányosságot állapít meg Diderot. A kiáltást, az artikulálatlan hangokat és hangutánzó szavakat erőteljesebb kifejezőeszközöknek tartja a tagolt beszédnél. E gondolatmenetet követve a hangnélküliség, a csend bizonyul szövegei legergikusabb kifejezőmódjának.²⁷⁸ Több írásában is kifejti a csend iránti rajongását.²⁷⁹ Voltaire *Tankréd* című darabjának bemutatója után a következőket írta a „mesternek” Clairon színésznő gesztusjátékáról:

Ó, kedves mesterem, ha látná Clairont, amint a színpadon áthalad, s ahogyan majdnem az őt körülvevő hőhérokra esik, s szinte kicsúszik lába alól a talaj, lehuny szem, lógó kar, mintha halott lenne! Ha hallaná, hogyan sikolt, amikor meglátja Tankrédot, biztosan jobban meggyőződne arról, mint korábban soha, hogy a csend és a pantomim néha oly pátosszal bír, melyet a szónoki művészet más eszközökkel képtelen megvalósítani. Képzeletemben néma

²⁷⁵ *Uo.*, 120. o.

²⁷⁶ *Uo.*, 104. o.

²⁷⁷ Vö: DELON, *i. m.*, 78. o.

²⁷⁸ CHOUILLET, *Diderot, poète de l'énergie*, 32. o.

²⁷⁹ A csendről lásd: BARTHA-KOVÁCS, Katalin, *A csend alakzatai a festészetben. Francia festésetelmélet a XVII-XVIII. században*, Budapest, L'Harmattan, 2010.

színpadi képet őriztem meg erről a jelenetről, amelynek láttán a néző a legszörnyűbb riadalomban izgatottan várja, mi fog történni.²⁸⁰

Bár a színészek gesztusnyelvéről, a mozdulatok kifejezőerejéről drámaelméleti műveiben szól Diderot, hasonló gondolatokat találunk *Levél a süketnémákról* című írásában is:

Vannak olyan fenséges gesztusok, melyeket az ékes beszéd soha nem tudna visszaadni. Ilyenek például Lady Macbeth mozdulatai Shakespeare tragédiájában. Az alvajáró Lady szemét lehunyva, csendben halad a színpadon; mintha kezét mosná tisztára királya véréből, akit már több, mint húsz éve megfojtott. Nem hiszem, hogy szavakkal ki lehetne fejezni azt a pátoszt, amelyet kézmozdulatának csendje elmond.²⁸¹

A test mozdulatai a szavaknál sokkal kifejezőbbek, a csend fenséges „gesztusok által történő ábrázolásnak az energiáját meg sem közelíti a beszéd”.²⁸² Az írás során ezt az elgondolást alkalmazva Diderot a test nyelvét szólaltatja meg szövegeiben. S előszeretettel beszéltet olyan testeket, amelyeknek hiányzik valamelyik érzékük.

A süketnémák metaforikus gesztusnyelve erőteljesebben hat az olvasóra, mert elliptikus és szintetizáló jellegének köszönhetően egyszerre láttatja azt, amit a beszéd részekre bont. Mindez összhangban van azzal, amit korábban a metafora, a hieroglifa és az elme egységének kérdése kapcsán mondtunk. A test mozdulatai az érzékelés egységét juttatják kifejezésre, a szavaknál kifejezőbben közvetítik a feldolgozott érzetektől származó gondolatok forrágát. Claude Labrosse szerint Diderot szövegeiben a test „hieroglifa-szövetként” jelenik meg, s mivel a „hieroglifa-test” olyan markánsan van jelen Diderot műveiben, több kutató veti fel azt a gondolatot, hogy szövegei összességét hieroglifikus írásnak is lehetne tekinteni.²⁸³

²⁸⁰ DIDEROT, Denis, *Lettre à Voltaire (le 28 novembre 1760)*, in *Œ*, t. V. Correspondance, 1997, 331. o. « Ah ! mon cher maître, si vous voyiez la Clairon traversant la scène, à demi renversée sur ses bourreaux qui l'environnent, ses genoux se dérobant sous elle, les yeux fermés, les bras tombants, comme morte ; si vous entendiez le cri qu'elle pousse en apercevant Tancrède, vous resteriez plus convaincu que jamais que le silence et la pantomime ont quelquefois un pathétique que toutes les ressources de l'art oratoire n'atteignent pas. J'ai dans la tête un moment de théâtre où tout est muet, et où le spectateur reste suspendu dans les plus terribles alarmes. »

²⁸¹ *Lettre sur les sourds et muets*, 17. o. « Il y a des gestes sublimes que toute l'éloquence oratoire ne rendra jamais. Tel est celui de Macbeth dans la tragédie de Shakespeare. La somnambule Macbeth s'avance en silence et les yeux fermés sur la scène ; imitant l'action d'une personne qui se lave les mains, comme si les siennes eussent encore été teintes du sang de son roi qu'elle avait égorgé il y avait plus de vingt ans. Je ne sais rien de si pathétique en discours que le silence et le mouvement des mains de cette femme. »

²⁸² *Uo.* « ... représentations [gestuelles] dont l'énergie du langage oral n'approche pas. »

²⁸³ LABROSSE, Claude, „Diderot ou le corps-hiéroglphe”, in *Journées Diderot*, Tunis, Faculté des Lettres de la Manouba, 1990, 151. o. és 153. o. és BERRI, i. m., 75. o.

5. Az emlékezet és a személyiség kialakulásának kapcsolata

Diderot filozófiájában: az emlékező csembaló, a méhraj, a kolostor és a pókháló képe

5.1. A személyiség kialakulásának rejtélyes kérdése

Diderot szerint kizárólag az emlékezetnek köszönhető, hogy az érzőképesseggel rendelkező lényből gondolkodó lény lesz, továbbá az emlékezet felelős az ember személyiségének kialakulásáért is. Gondolatai a személyiség kérdéséről jól illeszkednek materialista természetfelfogásába. Az én létrejöttét fiziológiai megközelítésből értelmezi, a testet érintő folyamatokat és jelenségeket veszi számba e probléma kapcsán. „Ki merem jelenteni, hogy mindent a testtel magyarázhatunk”²⁸⁴ – állapítja meg *A fiziológia elemei* című írásában. Annak ellenére, hogy Diderot nem dolgozott ki saját személyiségelméletet és nem adott végleges definíciókat, eredetinek tekinthetők az identitás kialakulásáról alkotott elképzelései, mert igen sajátosan ötvözi és rendezi el írásaiban a korabeli gondolatokat és a szemléltetésükre használt képeket. Költői képekben bontakoznak ki a személyiségről alkotott gondolatai is.

Fejezetünkben arra vállalkozunk, hogy feltérképezzük a személyiség kialakulásának fogalmi hálóját, és megvizsgáljuk azokat a képeket, amelyeket e témával kapcsolatos összefüggések szemléltetésére Diderot alkalmaz. Az emlékezet működésének, a megismerésben betöltött szerepének kifejtése után, az emlékezet és az öntudat kapcsolatát, majd az én egységének és egyediségének kérdését tanulmányozzuk. Vizsgálandó korpuszunkat a következő írások alkotják: *A drámaköltészetéről* (1758), *D'Alembert álma* (1769), *Megfigyelések Hemsterhuistról* (1773-1774), *A fiziológia elemei* (1774-1781) és néhány szócikk az *Enciklopédiából*.

A XVII. és XVIII. század filozófusai közül többen is újabb megvilágításba helyezték a személyiség kialakulásának kérdéskörét. „Közülük a legkitartóbbak a lélek tanulmányozása helyett az érzékelés folyamatának vizsgálatával szeretnék jobban megérteni a személyiség kialakulását”²⁸⁵ – állapítja meg Jean Mayer. Diderot-ra több

²⁸⁴ *Éléments de physiologie*, 334. o. « Je défie qu'on explique rien sans le corps. »

²⁸⁵ MAYER, Jean, *Diderot homme de science*, Rennes, Imprimerie Bretonne, 1959, 309. o.

gondolkodó is nagy hatással volt, így például Leibniz, Locke és Hume.²⁸⁶ Az *Enciklopédia* „Personnalité” (Személyiség) című szócikkében is olvashatjuk, hogy a személyiség problémájának rejtelmek számos gondolkodót érdekeltek, és sok vitát gerjesztettek:

A személyiség problémája egyike azoknak a nehezen megválaszolható, sőt rejtélyes kérdéseknek, amelyek vita tárgyát alkotják, amíg csak ember él a földön. Semmi sem áll közelebb hozzánk, mint mi magunk. Hogyan lehet hát, hogy *énünk*, mely személyünk lényegét alkotja, ennyire ismeretlen számunkra?²⁸⁷

A probléma összetettségéről természetesen más szócikkek is tanúskodnak, s a rejtélyes kérdések közül olyanokat tárgyalnak, mint például az én egységének és változásának egyidejű jelenléte. A testünkben és körülményeinkben bekövetkező változások ellenére hogyan őrzi meg az ember identitását? Az ismeretlen szerző tollából származó „Identité” (Identitás) című szócikk szerint „az értelemmel rendelkező szubsztancia önazonossága egységéből, oszthatatlanságából ered, bármilyen változás következzen is be gondolatait vagy érzelmeit illetően”.²⁸⁸ Énünk egysége megmarad, még ha a gondolatok és az érzelmek változnak is. Diderot is elmélkedik hasonló kérdéseken Hemsterhuis művéhez írt megjegyzéseiben. Mi állandó a személyiségben?

Vizsgálja meg az embert, az élőlényt; távolítsa el egyenként minden módosulását, míg végül csak hosszal, szélességgel, mélységgel és érzékelésséggel rendelkező molekula marad belőle. Semmisítse meg e három dimenziót, és az érzékelésségnek nem marad több *szubsztántuma*. Az

²⁸⁶ Ezeknek a szerzőknek a műveit minden bizonnyal ismerte Diderot. Az *Enciklopédia* Leibnizről szóló szócikkét ő maga írta. Vö: Barber, William H., „Leibnizianisme”, in *DD*, Paris, Champion, 1999, 272-274. o. Hume-ot személyesen is ismerte, és már találkozásuk előtt olvasta műveit. Érdemes megemlíteni, hogy bizonyára olvasta Hume *Értekezés az emberi természetről* c. művét (ford. Bence György), és ennek „A személyiség azonosságáról” szóló fejezetét. (Budapest, Gondolat Kiadó, 1976, 338-353. o.) A Hume-ra is nagy hatással lévő Locke írásait is tanulmányozta Diderot. Locke elképzelései kapcsán sokat vitázott Condillac abbával. Diderot és az angol filozófusok kapcsolatáról lásd részletesebben: NIKLAUS, Robert, „Angleterre” (Anglia), in *DD*, Paris, Champion, 1999, 28-35. o.

²⁸⁷ Ismeretlen szerző, „Personnalité” (Személyiség), in *Encyclopédie*. « La question de la personnalité est une de ces matières difficiles et même mystérieuses sur lesquelles on disputera tant qu’il y aura des hommes. Rien n’est plus près de nous que nous-mêmes ; comment donc arrive-t-il que ce *moi*, ce qui constitue mon essence personnelle, me soit si peu connu? »

²⁸⁸ Ismeretlen szerző, „Identité” (Identitás), in *Encyclopédie*. « ... nous trouvons une substance intelligente, toujours précisément la même, à raison de son unité ou indivisibilité, quelques modifications qu’il y survienne, telles que ses pensées ou ses sentiments. » Érdemes megemlítenünk Herbert Dieckmann megjegyzését a fogalmak meghatározását illetően. Dieckmann szerint a korszakra jellemző, hogy sokszor magát a leíró jellegű fogalmat kezelik értelmezésként, magyarázatként. Vö: „Diderot’s Conception of Genius”, *i. m.*, 162. o.

érzőképesség megszűnik. Mert ha meg is kérdem Öntől, mi az a szubsztrátum, nem fogja rá tudni a választ.²⁸⁹

Hasonló gondolatok jelennek meg a *D'Alembert álmában* is e hozzánk oly közelálló, ám nehezen megválaszolható kérdésben. Lespinasse kisasszony időpocsékolásnak tartja, ha énünkről elmélkedünk, mert úgy gondolja, teljesen világos tényekről van szó. Bordeu doktor szerint Lespinasse kisasszony igenis megfogalmazhat „fontos” és nem „teljesen haszontalan” kérdéseket, hiszen annak ellenére, hogy a kijelentés egyértelműnek tűnhet, az oka cseppet sem az.

Bordeu: Szóval ezek a kérdések mégsem teljesen haszontalanok?

Lespinasse kisasszony: Lehet, hogy csakugyan fontosak, de úgysem tudok rájuk válaszolni.

Bordeu: Miért is tudna, mikor nem is foglalkozik velük. Azonban megmondhatná legalább, melyiket találja olyan világosnak közöttük, hogy időt sem érdemes tölteni vele?

Lespinasse kisasszony: Például saját egységem, az én kérdését. Szavamra nem tudom, mire jó annyi időt pocsékolni arra, hogy én én vagyok, mindig is én voltam és nem is leszek soha más.

Bordeu: A tény maga világos, ez kétségtelen, de a tény oka cseppet sem az.²⁹⁰

Hogyan értelmezhető az identitás és az „én egységének” gondolata (*unité du moi*) egy olyan természetfelfogásban, amely szerint a világmindenséget alkotó anyag folyamatosan átalakul? Hogyan képzelhető el az, hogy a „szakadatlan változásban lévő ember” „mégis megmarad annak, aki, önnönmaga és a többiek szemében”?²⁹¹ „Pusztán az emlékezetnek köszönhetjük mindezt”²⁹² – fogalmazza meg Diderot egyszerűen a választ a probléma rendkívüli összetettsége ellenére. Folyamatosan változunk, és mégis abban az illúzióban ringatjuk magunkat, amelyet Lespinasse kisasszony is megfogalmaz a *D'Alembert álmában*: „én én vagyok, mindig is én voltam, és nem is leszek soha más.”²⁹³ Identitásunk kialakulásához viszont szükséges ez az illúzió, amely valójában az emlékezet működésének eredménye.²⁹⁴

²⁸⁹ *Observations sur Hemsterhuis*, 400. o. « Prenez l'homme, l'animal, analysez-le ; ôtez-lui toutes ses modifications l'une après l'autre ; et vous réduirez enfin à une molécule qui aura longueur, largeur, profondeur et sensibilité. Anéantissez ces trois dimensions, et il ne restera plus de *substratum* à la sensibilité. Elle disparaît. Car si je vous demande 'qu'est-ce que ce substratum', vous l'ignorez. » A Hermann-féle kritikai kiadás jegyzeteiben található utalás a *szubsztrátum* szó jelentésére: A szubsztrátum az, „ami más, módként vagy akcidentsként tekinthető létezés alapjaként szolgál”. (« ... ce qui sert de support à une autre existence considérée comme un mode ou un accident. »)

²⁹⁰ *Uo.*

²⁹¹ *A drámaköltészetéről*, 231. o.

²⁹² *Uo.*

²⁹³ *D'Alembert álma*, 238. o.

²⁹⁴ DUFLO, Colas, *Diderot philosophe*, Paris, Honoré Champion, 2003, 428. o.

A „Personnalité” (Személyiség) című *Enciklopédia*-szócikkből is kiderül, hogy a legtöbb gondolkodó a személyiség kérdését az emlékezetre vezeti vissza.²⁹⁵ A folyamatosan változó ember énjének egységét az emlékezet biztosítja: „az élőlény *egységes* egész, és talán ez az egység alkotja a lelket, az ént és a tudatot az emlékezetnek köszönhetően.”²⁹⁶ A *fiziológia elemeiben* még inkább kiemeli az emlékezetnek a személyiség kialakulásában játszott szerepét, amikor úgy fogalmaz, hogy maga „az emlékezet alkotja az ént”.²⁹⁷

5.2. Az emlékezet szervezeti adottsága, fajtái és jellemzői

Ahhoz tehát, hogy az ember énjének egységét jobban megvilágítsuk, az emlékezetre vonatkozó kérdéseket kell megvizsgálnunk. Diderot az emlékezet kérdését több művében is összetett módon közelíti meg, viszont nem foglalja rendszerbe gondolatait. A korabeli gondolkodók megállapításait gazdagítja saját elképzeléseivel. E téma tanulmányozásakor több szöveget kell egymás mellé helyoznünk, és természetesen még így is maradnak megválaszolatlan kérdések. Az emlékezet működésének megértésében nagyon sokat segíthet a *D'Alembert álmának* és *A fiziológia elemeinek* párhuzamos olvasása. Az előbbi írásban az emlékezet az egyik legfontosabb téma, míg az utóbbiban egy egész fejezetet találhatunk róla.

A *fiziológia elemeinek* „Mémoire” (Emlékezet) című fejezete a memória altípusainak felsorolásával és jellemzésével kezdődik. A filozófus „végtelen vagy teljes emlékezetet” (*mémoire immense ou totale*) és „részleges emlékezetet” (*mémoire partielle*) különböztet meg, melyek együttesen határozzák meg identitásunkat: „A végtelen vagy teljes memória egész, a részleges memória hiányos egységállapot.”²⁹⁸ A teljes emlékezethez, amely „a természet folytonosságába illeszkedik, nem tudunk hozzáférni”, a részleges emlékezet pedig azon emlékek összessége, „amelyeket adott helyzetben felidézünk”.²⁹⁹ Az emlékezetnek egy olyan tulajdonságát is megemlíti Diderot, amelyet ma a tudatalatti fogalmával hozhatnánk összefüggésbe, s a fent

²⁹⁵ Ismeretlen szerző, „Personnalité” (Személyiség), in *Encyclopédie*. « Tout ce que l'on peut recueillir de la plupart des métaphysiciens qui ont essayé de développer la notion de la personnalité, se réduit à déduire cette notion de la mémoire. »

²⁹⁶ *Éléments de physiologie*, 335. o. « ... l'animal est un tout *un*, et c'est peut-être cette unité qui constitue l'âme, le soi, la conscience à l'aide de la mémoire. »

²⁹⁷ *Uo.*, 471. o. « la mémoire constitue le soi »

²⁹⁸ *Uo.*, 472. o. « La mémoire immense ou totale est un état d'unité complet, la mémoire partielle, état d'unité incomplet. »

²⁹⁹ SALAÜN, Franck, „L'identité personnelle selon Diderot”, *RDE*, n°26 (1999), 118. o.

említett teljes emlékezetnek feleltethetnénk meg: „Hajlandó vagyok azt hinni, hogy mindaz, amit láttunk, megismertünk, észrevettünk, hallottunk [...] mindez létezik bennünk anélkül, hogy tudnánk róla.”³⁰⁰ Potenciálisan minden érzetünk megmarad bennünk, s még ha nem is tudjuk mindig feleleveníteni őket, minden pillanatban befolyásolják cselekedeteinket.

A teljes és részleges emlékezeten kívül Diderot megkülönböztet még aktív és passzív memóriát, amelyek egyébként párhuzamba állíthatóak az előbbi két típussal. Az emlékezet önmagában passzív, ezért mindig szüksége van valamire, ami működésbe hozza. Az emlékezetünk által tárolt érzetektől külső inger hatására bizonyos érzetek aktiválódnak. Egyetlen hang is emlékek lavináját idézheti fel bennünk: „Egy hang hallatán vagy egy tárgy, hely láttán rögtön megjelenik előttem életem egy hosszabb időszaka, s öröm tölt el, vagy bánat, fájdalom.”³⁰¹ Diderot gondolata akár Proust írását is eszünkbe juttathatja: a teába mártott madeleine íze a Combray-ban töltött gyermekévek hangulatát hívja elő. A passzív-aktív, teljes-részleges memórián kívül találunk még más megkülönböztetéseket is. Az érzékszervek tekintetében például számos emlékezetfajtát sorol fel Diderot – „verbális, logikai, vizuális, auditív és ízlelő memóriát”³⁰² –, ám ezekről inkább csak felsorolásszerűen tesz említést.

A fizioológia elemeiben nemcsak az emlékezet típusairól ír, hanem annak jellemzőiről is. Mindezt vázlatos formában, nagyon tömör, szaggatott stílusban teszi. Beszél „gyors, lassú, megbízható vagy megbízhatatlan emlékezetről”.³⁰³ Megjegyzi, hogy egyeseknek olyan gyorsan és jól működik a memóriájuk, hogy szinte mindent fel tudnak idézni, ami életükben velük történt.³⁰⁴ Idős korára viszont egyre megbízhatatlanabbá válik az ember emlékezete, mert agya megkeményedik és törlődik a memóriája. Diderot érdekes képpel szemlélteti az emlékezet működését. Azt javasolja

³⁰⁰ *A fizioológia elemeiből* (ford. Győry János), 297. o.

³⁰¹ *Éléments de physiologie*, 474. o. « Un son de voix, la présence d'un objet, un certain lieu, et voilà [...] un long intervalle de ma vie [rappelée] ; me voilà plongé dans le plaisir, le regret ou l'affliction. »

³⁰² *Uo.* « ... mémoire verbale, logique, visuelle, auditive, gustative. »

³⁰³ *Uo.*, 472. o. « ... mémoires promptes, lentes, heureuses, fidèles ou infidèles »

³⁰⁴ Itt említi Diderot példaként Pascalt, aki nem felejtett el semmit abból, amit tett, olvasott vagy gondolt. Továbbá Marc-Antoine Muret leírásait olvasva utal egy fiatal korzikai joghallgató memóriafejlesztő gyakorlataira. Muret latin és görög szavakat sorolt fel a fiatal férfinak mindaddig, míg ő maga is bele nem fáradt. A szavak között nem volt semmilyen összefüggés. A fiatal férfi hiba nélkül visszamondta mindet, és biztosította Muret-t afelől, hogy akár ennél többet is gond nélkül meg tudott volna jegyezni belőle. Még különösebb eseteket is említ Diderot, amelyek betegség kapcsán következtek be. Egyike ezeknek egy színházkedvelő munkás története, aki lázálmban jelenetek szövegét mondta el kívülről, amelyekre egészségesen egyáltalán nem emlékezett. A másik egy olyan gyermek esete, aki öt éves koráig Oroszországban nevelkedett, és később ugyan elfelejtette az orosz nyelvet, de amikor önkívületi állapotba került, újra oroszul beszélt, viszont gyermeki hanglétjével. Az említett példákról lásd: *Éléments de physiologie*, 470-474. o.

olvasójának, hogy képzeljen el egy érző, élő viasztömeget, amely nem más, mint az agy lágy része, és amely mindenféle alakot képes felvenni. Ezek az alakok megmaradnak, és a viasztömeg képes új formák felöltésére is.³⁰⁵ Amikor viszont az öregedéssel keményebbé válik az agy, ezek a formák kitörölődnek. A memória természetesen nemcsak a korral változhat, rendellenességek is felmerülhetnek benne. Ha az emlékezet már nem tudja az érzeteket megfelelően összekapcsolni, akkor elbutulás, örület következhet be. Ennek szemléltetésére is több példát sorol fel Diderot. Feltűnő, hogy sok olyan gondolat, amely *A fiziológia elemeiben* példaszerűen, felsorolás jelleggel szerepel, a *D'Alembert álmában* költőibb, kifejtettebb formában jelenik meg. Ám mindkét műből kitűnik Diderot széleskörű olvasottsága az anatómia, az orvostudomány és a fiziológia terén, s ezenkívül közös vonásuk még az is, hogy az emlékezet organikus jellegét hangsúlyozzák.

Diderot filozófiájában kiemelkedő szerepet kap a memória „materiális eredete”.³⁰⁶ A *D'Alembert álmában* az emlékezet – Csatlós János fordítását követve – „szervezeti adottság”.³⁰⁷ *A fiziológia elemeiben* már „az emlékezet szervéről”³⁰⁸ beszél Diderot, mely az agyban található. Az emlékezet tulajdonságai az agy, vagyis a „hálózat kiindulópontjának”³⁰⁹ felépítésétől függenek. Lespinasse kisasszony kérdésére – „Mi hát az emlékezet?” – Bordeu válasza így hangzik: „a központ sajátossága, a hálózat kiindulópontjának sajátos érzékszerve.”³¹⁰ Ezekkel az emlékezetről alkotott elképzeléseivel igyekszik Diderot magyarázatot adni olyan „általános jelenségekre”, mint „az értelem, az ítélet”.³¹¹

Diderot tanulmányozza az emlékezet kapcsolatát az érzékeléssel, valamint a felfogóképességgel és a gondolkodással. További vizsgálódásunkhoz a már említett „érzőképesség” fogalmát (sensibilité) kell segítségül hívnunk. Az érzőképességgel rendelkező, tehát a környezetével kapcsolatban álló lény érzeteit az emlékezet köti

³⁰⁵ *Uo.*, 472. o. « Pour expliquer le mécanisme de la mémoire, il faut regarder la substance molle du cerveau comme une masse d'une cire sensible et vivante, mais susceptible de toutes sortes de formes, n'en perdant aucune de celles qu'elle a reçue, et en recevant sans cesse de nouvelles qu'elle garde. »

³⁰⁶ Vö: CHOUILLET, Jacques, „Matière et mémoire dans l'œuvre de Diderot”, *Revue de métaphysique et de morale*, Paris, vol. 89., n°2 (1984), 217. o.

³⁰⁷ *D'Alembert és Diderot beszélgetése*, 218. o.

³⁰⁸ *Éléments de physiologie*, 470. o. « l'organe de la mémoire »

³⁰⁹ *D'Alembert álma*, 269. o. A magyar fordításban a *szervezet* szó szerepel. Megfelelőbbnek tartjuk a *felépítés, szerveződés* szó használatát. A korabeli felfogás szerint az emberi szervezetet szálak, rostok alkotják. Így képzelhető el az emberi test rostok hálózataként. Erről részletesebben lásd: IBRAHIM, Annie, „Fibre” (Rost) és „Fil, filet” (Szál) c. szócikkek, in *ERA*, Paris, CNRS, 2006, 177-180. o.

³¹⁰ *D'Alembert álma*, 269. o.

³¹¹ *Uo.* Ez a feltételezés segítene annak a megértésében is, hogy míg az érzőképesség a test minden pontjára kiterjed, a gondolkodás csak egy adott helyre koncentrálódik, ez pedig a hálózat kiindulópontja. Erről bővebben lásd: AUDIDIÈRE, Sophie, „Mémoire” (Emlékezet), in *ERA*, Paris, CNRS, 2006, 267. o.

össze. A *D'Alembert álma* szerint az „érző lény, amelyben megvan az emlékezést lehetővé tevő berendezkedés, egymáshoz kapcsolja benyomásait [...] tagad, állít, következtet és gondolkodik”.³¹² Az ember énjének kialakulását tehát a külvilágból érkező érzetek határozzák meg, amelyeknek összekapcsolása az emlékezet feladata.

5.3. Az emlékező csembaló

A csembaló-modell leírásában az emlékezet szervezeti adottsága ad magyarázatot arra, hogyan lesz az érző lényből gondolkodó lény. A rostok hálózataként elképzelt embernél az ítéletalkotásért az agy, a hálózat kiindulópontja felelős: „innen hall, ítél és dönt, innen sugárzik szét mindenüvé.”³¹³ Az ítéletalkotás fogalmának meghatározását *A fiziológia elemeinek „Entendement”* (Felfogóképeség) című fejezetében találjuk:

Hogyan alkotjuk meg ítéleteinket? Íme, a jelenség, mely magyarázatra vár! A kérdésben tájékozatlanok számára első pillantásra talán sokkal egyszerűbbnek tűnhet ennek a jelenségnek a magyarázata, a tanult embereknek pedig sokkal bonyolultabbnak, mint amilyen valójában.

Azért van ez így, mert az érzékelés folyamata összetett, és több azonos időben érzett tulajdonság megítélését vagy állítását feltételezi.

Azért, mert az érzeteknek tartama van, és egyidejűleg léteznek. Az élőlény érzi ezt az egyidejű létezését. Nos, két létező együttes létét érezni annyi, mint ítéletet alkotni.³¹⁴

Az emberi felfogóképeség jellemzése az érzékelés, az emlékezés és a beszéd kapcsolatának vázlatos leírásával folytatódik:

Az érzetet érzékeljük; ideát formálunk róla; majd ennek az érzetnek a megjelenítésére vagy felidézésére hangot hozunk létre. Amikor az érzet vagy az idea megjelenik, a memória emlékezik, és a szerv ugyanazt a hangot adja ki. A tapasztalat során az érzetek és gondolatok megsokszorozódnak. Azonban hogyan kapcsolódnak egymáshoz az érzetek, az ideák és a hangok úgy, hogy ne érzetek, ideák, elszigetelt és össze nem illő hangok káoszát, hanem értelmesnek, átgondoltnak, összefüggőnek nevezhető sort alkossanak?³¹⁵

³¹² *D'Alembert és Diderot beszélgetése*, 217. o.

³¹³ *D'Alembert álma*, 253. o.

³¹⁴ *Éléments de physiologie*, 462. o. « Comment le jugement se fait-il? Voilà le phénomène à expliquer. Peut-être ce phénomène au premier coup d'œil paraît-il aux ignorants beaucoup plus facile, aux hommes instruits beaucoup plus difficile qu'il ne l'est./Par la raison seule que toute sensation est composée, elle suppose jugement ou affirmation de plusieurs qualités éprouvées à la fois./Par la raison qu'elles sont durables, il y a coexistence de sensations. L'animal sent cette coexistence. Or sentir deux êtres coexistants, c'est juger. »

³¹⁵ *Uo.*, 463. o. « On éprouve une sensation ; on a une idée ; on produit un son représentatif de cette sensation, ou commémoratif de cette idée. Si la sensation ou l'idée se représente, la mémoire rappelle, et

Majd – jellemzően néhány kitérő és példa említése után – Diderot megválaszolja az általa megfogalmazott kérdésre a választ. Az emlékezet felelős az érzetek és ideák összekapcsolásáért: „Az emlékezet tehát az érzetek hű összekapcsolása, amelyek egymást követően úgy élednek újra, mint ahogyan befogadtuk őket.”³¹⁶ A gondolkodáshoz elengedhetetlen az emlékezet, mert rögzíteni kell az érzeteket ahhoz, hogy össze lehessen őket hasonlítani, vagy meg lehessen őket különböztetni, azaz hogy ítéletet lehessen a dolgokról alkotni. Az érzőképesseggel rendelkező lény tehát emlékező képességének birtokában tud gondolkodni.³¹⁷

A fiziológia elemeinek meghatározásai megfoghatóbbá teszik az emlékező csembaló képszerű leírását. A csembaló képével Diderot elsősorban az emlékezet organikus eredetét hangsúlyozza. Az emlékezet a szervezetnek olyan adottsága, amely összekapcsolja a filozófus-zeneszerszámban a hangokat, megőrzi és fel is eleveníti az érzetet (dallamot):

Ez a szervezeti adottság egybekapcsolja benne [a filozófus-zeneszerszámban] a hangokat, s így megpendíti és egyben lerögzíti a dallamot. Ha elképzelsz egy zongorát, amely érez és emlékezik, ez a zongora azt hiszem, önként fogja elismételni az előzőleg rajta lejátszott dallamokat. Az ember érző és emlékező zenészerszám.³¹⁸

Az „emlékezést lehetővé tevő berendezkedéssel” az érző lény „egymáshoz kapcsolja benyomásait”, „tagad, állít, következtet és gondolkodik”, „megteremti élete történetét és öntudatra tesz szert”.³¹⁹

5.4. Emlékezet és létünk tudata

A *D'Alembert álmának* Bordeu doktora szerint énünk kialakulása komoly kérdés,³²⁰ mely számos további problémát vet fel. Ezek közül az egyik létünk érzékelése. Az

l'organe rend le même son. Avec l'expérience les sensations, les idées se multiplient ; mais comment la liaison s'introduit-elle entre les sensations, les idées, et les sons de manière non pas à former un chaos de sensations, d'idées et de sons isolés et disparates, mais une série que nous appelons raisonnable, sensée, ou suivie? »

³¹⁶ *Uo.*, 472. o. « Ainsi, la mémoire peut être donc regarder comme un enchaînement fidèle des sensations, qui se réveillent successivement comme elles ont été reçues. »

³¹⁷ Vö: AUDIDIÈRE, Sophie „Mémoire” (Emlékezet), in *ERA*, Paris, CNRS, 2006, 265. o.

³¹⁸ *D'Alembert és Diderot beszélgetése*, 218. o.

³¹⁹ *Uo.*, 217. o.

³²⁰ *D'Alembert álma*, 237. o.

emlékezetnek köszönhető, hogy tudatában vagyunk létezésünknek. A következőket találhatjuk erről *A fizioológia elemeiben*:

Ha az élőlényeknek nem lenne emlékezete, minden egyes érzetnél az álomból az ébrenlét állapotába kerülnének, majd az ébrenlétből vissza az álom állapotába. Még arra sem lenne idejük, hogy létezésüket felismerjék. Minden érzetnél csak pillanatnyi ámulatba esnének, a semmiből emelkednének ki, s oda is zuhannának vissza. [...] Így a teljes emlékezet összekapcsolása mindannak, amik egy adott pillanatban és a rákövetkezőben voltunk [...] Úgy gondolom, minden ember rendelkezik ezzel az emlékezettel.³²¹

Ahhoz, hogy egységes énként észleljük önmagunkat, szükség van a pillanatnyi állapotok közötti folytonosság tudatára. Az emlékezet biztosítja azon érzetek folytonosságát, amelyeket az ember élete során érzett, olyan állapotokét, amelyekben leledzett. Az emlékezet teszi lehetővé az ember számára, hogy egységes énként észlelje önmagát.

A fizioológia elemeihez hasonlóan a *D'Alembert álmában* is felmerül létünk tudatának problémája. A gondolkodó lény folyamatosan tudatában van önmagának, mert képes arra, hogy tetteire emlékezzen. Emlékezet nélkül nem lenne énje, élettörténete:

Diderot: Meg tudná-e mondani: miben áll az érző lény létezése önmagára vonatkoztatva?

D'Alembert: Abban, hogy attól a pillanattól, mióta gondolkodni képes, a jelen pillanatig, folytonosan tudatában van önmagának.

Diderot: És vajon miben gyökerezik ez a tudat?

D'Alembert: Abban, hogy visszaemlékszik tetteire.

Diderot: És ha nem volna emlékezete?

D'Alembert: Akkor az én is megsemmisülne, mert aki csak a benyomások pillanatában van létezésének tudatában, annak nincs élettörténete. Az ilyen élet csupán összefüggéstelen érzetek folyamatos sorozata.³²²

Az összefüggő érzetkből álló „élettörténethez” szorosan kapcsolódik az egyediség kérdése. Minden individuum saját, emlékezete által felhalmozott és összekapcsolt

³²¹ *Éléments de physiologie*, 471. o. « Sans la mémoire à chaque sensation l'être passerait du sommeil au réveil, et du réveil au sommeil. À peine aurait-il le temps de s'avouer qu'il existe. Il n'éprouverait qu'une surprise momentanée, à chaque sensation il sortirait du néant et il y retomberait. [...] Ainsi la mémoire immense, c'est la liaison de tout ce qu'on a été dans un instant à tout ce qu'on a été dans le moment suivant [...] Je crois que tout homme a cette mémoire. » Ezt a gondolatot már fejezetünk elején is említettük az emlékezet fajtái kapcsán. A memória az általa tárolt, szunnyadó érzetkből bizonyos érzeteket idéz fel.

³²² *D'Alembert és Diderot beszélgetése*, 216-217. o

érzetek által válik egyedivé, s így lesz énje másétól különböző. Ezt az elképzelés Diderot *Megfigyelések Hemsterhuisről* című művében fejti ki:

Az én az emlékezet szüleménye, mely érzeteinek egymásutániságát az egyénhez köti. Mint individuum, én én vagyok. Ő egy másik egyén. Viszont az én és az ő ugyanazon elv alapján jönnek létre.³²³

A Hemsterhuis művének bírálata során megfogalmazott gondolatmenetet a *D'Alembert álmának* soraival zárhatnánk le. Az én olyannyira az emlékezet szüleménye, hogy ha nem volna emlékezet, „az én is megsemmisülne”.³²⁴

5.5. Az emberi szervezet felépítése és a személyiség kialakulása: a méhraj képe

Míg a csembaló képe az ember és környezete közötti viszonyt, felfogóképességének, emlékezetének működését ábrázolja, a méhraj képe (essaim d'abeilles) az élőlény szervezetének kialakulását, illetve ezen túlmutatva az emberi szervezet komplexitását igyekszik szemléltetni.³²⁵ A méhraj képét más korabeli gondolkodók, így a matematikus-fizikus Maupertuis és Théophile Bordeu is alkalmazzák írásaikban. Bordeu munkájában olvashatunk arról az organicista elméletről, amely szerint minden szerv az érzőképeség tulajdonságával, saját akarattal és működéssel rendelkező lény.³²⁶ Az élőlény szervezetének egységét alkotórészeinek összessége és kohéziója alkotja. Az álmodó D'Alembert Lespinasse kisasszony jegyzetei alapján a következőképpen festi le a méhek fürtjéből álló, egységes élőlényként elképzelt méhraj képét:

Látta-e már, amikor a méhraj kiszáll a kasból? ... A kas maga a világ, a materiális alapanyag ... Szóval látta, ahogy ezek a szárnyas bogárkák egy-egy faágon hosszú fürtöt alkotnak, lábaikkal egymásba kapaszkodva? ... Ez a fürt élő, egyéni, állati lény.³²⁷

³²³ *Observations sur Hemsterhuis*, 329. o. « Le moi est le résultat de la mémoire qui attache à un individu la suite de ses sensations. Si je suis un individu, c'est moi. Si c'est un autre individu, c'est lui. Le lui et le moi naissent du même principe. » Diderot olvasta Hemsterhuis írásait és találkozott is vele. *Observations sur Hemsterhuis* c. írása a holland filozófus *Lettre sur l'homme et ses rapports* c. művéhez írt megjegyzéseit tartalmazza. Vö: DESNÉ, Robert „Hemsterhuis”, in *DD*, Paris, Champion, 1999, 224. o.

³²⁴ *D'Alembert és Diderot beszélgetése*, 216. o.

³²⁵ BOURY, Dominique, „Grappe d'abeilles”, in *ERA*, Paris, CNRS, 2006, 203. o.

³²⁶ *Uo.*, 201. o.

³²⁷ *D'Alembert álma*, 228. o.

A méhraj képe az élőlények szervezetének felépítését és működését illusztrálja. Maupertuis az előbbi, Théophile Bordeu pedig inkább az utóbbi leírására alkalmazza, Diderot pedig mindkettőre. A testet alkotó fonal-, illetve rostkötegekké szerveződő élő pontok egymáshoz kapcsolódásából kiindulva jut el a fűrtszerű, egymással összhangban élő „szerv-élőlények” gondolatához, majd magát a méhrajt élőlényként képzei el. Az élet keletkezéséről, az élőlények szervezetének kialakulásáról a *D’Alembert álmában* szereplőként megjelenő Bordeu doktor is beszél Lespinasse kisasszonynak.

Eredetileg ön semmi se volt. A kezdet kezdetén önből csupán egy láthatatlan pont létezett; ez a pont még kisebb molekulákból tevődött össze, amelyek apjának és anyjának vérében vagy nyiroknedveiben keringtek külön-külön; e pont először különálló fonallá, majd fonalak kötegévé alakult. [...] Felépítésénél fogva és a táplálkozás következtében a fonalköteg minden egyes rostja külön-külön szervvé alakult át ...³²⁸

A molekulákból fonalak, majd fonalkötegek keletkeznek, a fonalkötegek pedig szervekké alakulnak át. A *fiziológia elemeiben* is azt olvashatjuk, hogy „az embert olyan élőlények összességének tekinthetjük, amelyek mindegyike megtartja saját funkcióját, és akár a természet parancsára, akár megszokásból együtt működnek egymással”.³²⁹ Minden egyes szerv önálló élettel rendelkező élőlényként képzelhető el: „Minden szervnek megvan a saját öröme és fájdalma, elhelyezkedése, felépítése, húsa, funkciója [...] érzetei, akarata, mozdulatai, táplálkozása [...], születése, fejlődése.”³³⁰ Ezért történhet meg például, hogy „a csatamezőn a testről levált részek úgy mozognak, mintha mind megannyi élőlény lenne”.³³¹ S ez a magyarázat arra is, hogy ha „[megvizsgáljuk], mi megy végbe bennünk, soha nem [mi] akarunk enni vagy hányni, hanem a gyomrunk”.³³² Nemcsak a szerveknek, hanem a molekuláknak is saját életük van. Az élőlény szervezetében az életnek három szintje különböztethető meg: „Az egész élőlény élete,/ Minden egyes szervének élete,/ A molekula élete.”³³³

³²⁸ *Uo.*, 245-246. o.

³²⁹ *Éléments de physiologie*, 501. o. « L’homme peut donc être regardé comme un assemblage d’animaux où chacun garde sa fonction particulière, et sympathise soit naturellement, soit par habitude avec les autres. »

³³⁰ *Uo.*, 499. o. « Chaque organe a son plaisir et sa douleur, sa position, sa construction, sa chair, sa fonction [...] ses sensations, sa volonté, ses mouvements, sa nutrition [...] sa naissance, son développement. »

³³¹ *Uo.*, 306. o. « Sur le champ de bataille les membres séparés s’agitent comme autant d’animaux. »

³³² *Uo.*, 501. o. « Examinez ce qui se passe en vous, ce n’est jamais vous qui voulez manger ou vomir, c’est l’estomac. »

³³³ *Uo.*, 310-311. o. « La vie de l’animal entier,/ La vie de chacun de ses organes,/ La vie de la molécule. »

Az érző molekulák és szervek külön étellel rendelkeznek ugyan, ám magában az élőlényben is kapcsolatban vannak egymással. Ahogyan Diderot *A fiziológia elemeiben* meg is fogalmazza: „az érzőképesség és a folytonossági törvény”, „e két tulajdonság nélkül az élőlény nem lehet egységes.”³³⁴ Erre a megállapításra többször is utal, de soha nem ábrázolja olyan szemléletesen, mint a *D'Alembert álmában*. A lényeges különbség az orvos Théophile Bordeu és Diderot elmélete között az, hogy Diderot nemcsak az érzőképesség fiziológiai elvére támaszkodik, de a „folytonosság törvényének” (loi de continuité) jelentőségét is hangsúlyozza.

A folytonosság törvényét – melyet „két teljesen homogén molekula érintkezése [hoz] létre”³³⁵ – a higanymolekulák összeolvadásával ábrázolja Diderot. Mielőtt azonban ez utóbbi kép tanulmányozásába belefognánk, tisztáznunk kell a „molekula” fogalmának diderot-i meghatározását, hiszen ez elengedhetetlen lépés a kontinuitás törvényének megértéséhez. A *molekula* szó az atom mellett a szervezet legkisebb egységét jelenti a korabeli felfogás szerint.³³⁶ Az „ember[t] vagy talán az élőlény[t]” „nem csupán egyetlen szubsztancia[ként]”, hanem „több érző molekula sorozatos társulása[ként]” képzelhetjük el.³³⁷ Belső mozgásuknak köszönhetően a „molekulák átadják egymásnak érzőképességüket”,³³⁸ amely az élőlény egészének érzőképességében olvad fel. Az „önálló énnel rendelkező”, „érző molekulák” „beolvad[nak]”, „énjüket elveszt[ik]”, s így jön létre az élőlény, az ember.³³⁹ A higanymolekulák elemi, majd csoportos szinten érintkezve átadják tulajdonságaikat, és közös érzőképességet alakítanak ki. Ahogyan két csepp higany, úgy olvad össze egymással két élő és érző molekula is. Bár a részek az egészben továbbra is megmaradnak, de az egész folytonos lesz, egységet alkot és azonosságot hoz létre. Lespinasse kisasszony jegyzetei szerint D'Alembert így szól álmában saját magához:

D'Alembert barátom, jól vigyázzon, nehogy csupán egymásmellettiségre gondoljon ott, ahol folytonosságot kellene látnia ... De hát hogy jön létre ez a folytonosság? [...] Ahogyan egyik

³³⁴ *A fiziológia elemeiből* (ford. Győry János), 289. o.

³³⁵ *D'Alembert álma*, 227. o.

³³⁶ A szó XVIII. századi jelentéséről lásd részletesebben: THOMSON, Ann, „Molécule” (Molekula), in *ERA*, Paris, CNRS, 2006, 275-277. o. A molekulák összekapcsolódásából jön létre a „szál” (brin, fil), ennek szinonimája a „rost, fonál” (fibre). A *fibre* szó esetében szeretnénk Csatlós János *rost, fonál* fordítását megtartani.

³³⁷ *D'Alembert álma*, 238. o.

³³⁸ THOMSON, Ann, „Mouvement”, (Mozgás), in *ERA*, Paris, CNRS, 2006, 284. o. Diderot szerint a molekulákat maga a mozgás tartja össze. Erről bővebben lásd *Filozófiai elvek az anyagról és a mozgásról* (*Principes philosophiques sur la matière et le mouvement*) c. művét.

³³⁹ *D'Alembert álma*, 238. o.

csepp higany összeolvad a másikkal, úgy olvad össze egymással egy-egy érző és élő molekula ... Először két csepp volt külön-külön; ezek érintkezésbe kerültek egymással s utána egyesültek ... A hasonulás előtt két molekula volt; utána már csak egy... Az érzőképeség a közös tömeg közös tulajdonsága lesz [...] Az állati roston belül gondolatban annyi részt képzelhetek, amennyit akarok, de a rost folytonos, egységes lesz... igen, egységes... Két homogén, teljesen homogén molekula érintkezése hozza létre a folytonosságot... ennél tökéletesebb egység, kapcsolat, összetétel, egyszóval azonosság el sem képzelhető.³⁴⁰

Diderot hangsúlyozza, hogy nem elégséges egymásmellettiiségre gondolni ott, ahol folytonosságot kell látni. Filozófiájában az „egymásmelletti-folytonos” (contigu-continu) ellentétpár a szilárd-folyékony, élettelen-élő distinkcióra utal. Diderot már *Gondolatok a természet értelmezéséről* című művében is felveti a tehetetlen, áthatolhatatlan testeket jellemző egymásmellettiiség és az élő, egymással kölcsönhatásba lépő testeket jellemző kontinuitás közötti radikális különbséget,³⁴¹ de jelentős változást a *D'Alembert álmanak* gondolatai mutatnak majd. Ahogyan Gerhard Stenger is utal erre, a folytonosság elvének térhódításával igazi paradigmaváltásra került sor a XVIII. századi természetfilozófiában, ami Diderot írásában is megfigyelhető: „a mechanisztikus egymásmellettiiség törvénye helyett a folytonosság törvénye lesz meghatározó gondolkodásában.”³⁴² Stenger úgy véli, hogy a lényeges lépés Diderot részéről nem is annyira az anyag érzőképeségének feltételezése volt, mint az érzőképeség és a kontinuitás törvényének összekapcsolása. Ahogyan a *D'Alembert álmanak* sorai is szemléltetik ezt, Diderot szerint az elefánttól a molekuláig bezárólag nem létezik olyan pont a természetben, amely ne rendelkezne az érzőképeség tulajdonságával: „Az elefánttól a bolháig ... a bolhától az élő és érző molekuláig, ahonnan minden ered, nincs egyetlen pont az egész természetben, amelyre ne hatna az öröm vagy a szenvedés.”³⁴³

A folytonosság törvényének további bemutatására Diderot képzeletbeli kísérletet végeztet szereplőivel. Bordeu doktor megkéri Lespinasse kisasszonyt, hogy alakítsa át a fürtöt, tüntesse el a méhek lábát, tegye folytonossá egymásmellettiiségüket:

Bordeu: No, nézzen csak a jegyzeteibe és figyeljen! Aki egyetlen állatnak nézné a fürtöt, tévedne. [...] Tudja-e mit kell tennünk, hogy helyesen ítélje meg a dolgot? Csakugyan egyetlen

³⁴⁰ *Uo.*, 227. o.

³⁴¹ BOURY, Dominique, „Contigu, continu” (Egymásmelletti, folytonos), in *ERA*, Paris, CNRS, 2006, 105. o.

³⁴² STENGER, *Nature et liberté*, 150. o.

³⁴³ *D'Alembert álma*, 241. o.

szervesen összetartozó állattá kell a fűrt alakítanunk. Tüntessük el a lábakat, tegyük folytonossággá a méhek egymásmellettségét. Így lényeges különbség létesül a fűrt régi és új állapota között; és pedig az, hogy a fűrt immár teljes, egész, egyetlen állat, míg azelőtt csupán állatok halmaza volt... Összes szerveink...

Lepinasse kisasszony: Összes szerveink!

Bordeu: Aki jártas az orvostudományban és jó megfigyelő ...

Lepinasse kisasszony: Tovább, tovább!

Bordeu: Az látja, hogy összes szerveink tulajdonképpen önálló állatok, melyek között a folytonosság törvénye teremt általános összhangot, egységet, azonosságot.³⁴⁴

A molekulák, részek folytonossága vezet az egység kialakulásához, az élőlények „egysége, azonossága”³⁴⁵ nem a részek halmazában rejlik, hanem a részek közötti kapcsolatban. Az élőlény szervezetének egysége az érző rosthálózat kiindulópontjában, az agyban tudatosul,³⁴⁶ és az agyba befutó „összes benyomás folytonos viszonya határozza meg”.³⁴⁷ Tágabb értelemben véve tehát Diderot filozófiájában az egység nem más, mint viszonylat, amely nem eleve adott, hanem a folyamatos kialakulás állapotában van, és a részek közötti kapcsolatból jön létre.

5.6. A kolostor képe

A méhraj egy másik képet idéz fel: Lepinasse kisasszony a „kolostor szellemének” (esprit monastique) képével szemlélteti, hogyan értelmezte ő az álmodó D’Alembert méhraj-hasonlatát.

Lepinasse kisasszony: Azt mondom, hogy a kolostorok szelleme azért nem változik, mert a barátok lassankint cserélődnek és mikor új tag lép a rendbe, egy sereg vén közé kerül, akik belénevelik saját gondolkodásmódjukat és érzésvilágukat. Az egyik méh elrepül; a rajban a másik veszi át a helyét, és ez hamarosan hozzáidomul a többihez.

D’Alembert: Miféle zagyvaság ez a beszéd a barátokról, a méhekről, rajról és kolostorról?

Bordeu: Téved: ez nem zagyvaság. Tudat csak egy van az élőlényben, ez igaz; viszont az akaratnak se szeri se száma: minden szervnek megvan a maga akarata.³⁴⁸

³⁴⁴ *Uo.*, 229-230. o.

³⁴⁵ *Uo.*, 230. o.

³⁴⁶ AUDIDIÉRE, Sophie, „Unité” (Egység), in *ERA*, Paris, CNRS, 2006, 372. o.

³⁴⁷ DIDEROT, Denis, *Le Rêve de d’Alembert*, in *DPV*, t. XVII, 1987, 154. o. (A továbbiakban: *Le Rêve de d’Alembert*.) Saját fordításunk ez az idézet, mert Csatlós János kihagyja fordításából a *rapport* (viszony) szót, amely viszont jelen esetben kulcsfontosságú. « C’est le *rapport constant*, invariable de toutes les impressions à cette origine commune qui constitue l’*unité de l’animal*. »

³⁴⁸ *D’Alembert álma*, 261. o.

Az egyik méh elrepül a rajból, helyét másik veszi át, a kolostorba új szerzetesek érkeznek, de a kolostor szelleme ugyanaz marad, mint ahogyan a méhraj is megőrzi korábbi egységét. A képes beszéd megfejtésének kulcsát Diderot korábbi írásaiban találjuk. *A drámaköltészetéről* című művében ír a szakadatlanul változó emberről, akinek molekulái folyamatosan cserélődnek.

Egyazon emberben is szakadatlanul változásban van minden [...] Már nincs tán testemnek egyetlen olyan molekulája, melyet születésemkor magammal hoztam volna. Nem tudhatom, meddig élek, de mire eljő a perc, melyben testem megtér az anyaföld ölébe, nem lesz tán egyetlen molekulája sem azonos azokkal, melyekből jelenleg áll. [...] Ez a sorsom, ez mindnyájunké.³⁴⁹

Ha az ember testét különböző elemek építik fel, és minden egyes szerve, sőt molekulája saját léttel és akarattal rendelkezik, minden molekulája fokozatosan kicserélődik, vajon mi ad magyarázatot arra, hogy mégis önazonossággal és öntudattal rendelkezik? Az öntudat kialakulása kapcsán Diderot az emlékezet mellett az idő szerepét tartja fontosnak.³⁵⁰ Ahogyan előző fejezetünkben is említettük, az emlékezet teszi lehetővé, hogy egységes énként észleljük önmagunkat. Az idő és az én azonosságának kapcsolatát viszont a kolostor képének részletesebb kifejtésével tudjuk megvilágítani. Az én egysége és azonossága nemcsak az emlékezetnek köszönhető, hanem a változás lassúságának is. Erre gondol Lespinasse kisasszony is, amikor azt mondja, „lassankint cserélődnek”³⁵¹ a kolostor tagjai. Az élőlény egységének átalakulása lassan és fokozatosan zajlik, ezért tudjuk az (egy)ént ugyanannak érzékelni és felismerni.

5.7. Az „egész mindenség” és az egyedek kapcsolata: a pókháló képe

Az én egységes, ám Diderot szerint az egyedek – bár saját élettal is rendelkeznek – nem önmagukban, hanem egymáshoz viszonyítva léteznek. A világegyetemben minden mindennel összefüggésben van, sőt „[a] lények és ennek folytán a fajok is átmennek egymásba ... az egész mindenség örök áramlásban van”.³⁵²

³⁴⁹ *A drámaköltészetéről*, 231-232. o.

³⁵⁰ AUDIDIÉRE, Sophie, „Moi” (Én), in *ERA*, Paris, CNRS, 2006, 272. o.

³⁵¹ *D'Alembert álma*, 261. o.

³⁵² *Uo.*, 240-241. o.

Mit jelent a folyamatosan átalakuló „egész mindenség” gondolata, és hogyan kapcsolódik ez Diderot emberképéhez? Diderot emberkoncepciójának tanulmányozásánál materialista természetfilozófiájának legmeghatározóbb aspektusából kell kiindulnunk. A természetet olyan „egészként, mindenséggként” (tout)³⁵³ képzei el, amelyen belül „minden folytonos áramlás”,³⁵⁴ és előre nem tudható „micsoda változásokra vezetnek itt is, másutt is néhány száz millió év elmúlása és viszontagságai”.³⁵⁵ Az „egész mindenség” a részek összekapcsolódásaként képzelhető el, legyenek ezek a részek akár „molekulák, atomok, állatok” vagy „fajok, egyének”.³⁵⁶ Azonban a „tout” fogalmával Diderot nemcsak a világmindenséget jelöli, hanem az élőlényeket, az embert is, akinek molekulái, rostjai, szervei egymáshoz kapcsolódnak, és más élőlényekkel együtt az egyetlen nagy egyedként felfogható mindenség részévé válik.

Ti meg folyton egyedekről beszéltek, szegény filozófusok! Hagyjátok békén az egyedeket és erre feleljetek: Van-e a természetben két teljesen hasonló atom? ... Ugye nincs... Elismeritek-e, hogy a természetben minden összefügg, és hogy nem lehet szakadás a lánc szemei között? Mit akartok hát az egyedekkel? Ilyesmi egyszerűen nem létezik ... Egyetlen nagy egyed van csupán, és ez a nagy egész.³⁵⁷

Gerhardt Stenger szavaival élve „a nagy mindenség holisztikus, ugyanakkor végtelen egészet alkot”, és „a részei, azaz az egyének nem önmagukban, hanem egymáshoz viszonyítva léteznek, hiszen végtelen számú kapocs köti össze őket”.³⁵⁸ Az élőlények, így az ember is „relációs lény”, olyan „fonalakból és csomópontokból álló”, összetett és szétágazó rostköteg,³⁵⁹ amelyben minden mindennel összefügg.

A fej, a láb, a kéz, az összes végtagok, szervek és belsőrészek, az orr, a szem, a fül, a szív, a tüdő, a belek, az izmok, a csontok, idegek és hártyák, csupán kezdetleges részletei egy

³⁵³ Érdemes megjegyeznünk a „mindenség” fogalma kapcsán, hogy a magyar író, Bessenyei György jegyzetei és definíciós kísérletei nagyon hasonlóak Diderot-éhoz. A Csatlós János által „egész mindenséggként”, a mi fordításunkban többnyire „nagy mindenséggként”, világmindenséggként, világegyetemként említett „grand tout” fogalma Bessenyeinél a „Nagy minden” lesz. Ennek a fogalomnak a meghatározásánál beszél a vállalkozás nehézségéről *A Holmi* c. írásában: „Mivel még e dolgok Magyarba nintsenek meg határozva, tehát kéntelen vagyok őket határozni a mint tudom, hogy magamat magyarázhassam.” BESSENYEI, György, *A Holmi*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983, 217. o.

³⁵⁴ *D'Alembert álma*, 239. o.

³⁵⁵ *Uo.*

³⁵⁶ BOURDIN, Jean-Claude, „Tout” (Egész, minden), in *ERA*, Paris, CNRS, 2006, 365. o.

³⁵⁷ *D'Alembert álma*, 240. o.

³⁵⁸ STENGER, *Nature et liberté*, 214-215. o.

³⁵⁹ *Uo.*, 148. o.

hálózatnak, amely folytonosan alakul, növekszik, terjed és megszámlálhatatlan, szemmel nem látható fonalat ereszt.³⁶⁰

Az *Enciklopédia* „Organisation” (Szervezet) című szócikke szerint „amint a test felépítése kialakul, más testek felépítésének kiindulópontja lesz”.³⁶¹ Az ember szervezetét Diderot találóan „végtelen szobához”³⁶² hasonlítja, s ezzel egyszerre utal annak egységes és relációs voltára is. Ez a fajta emberkép összhangban van természetképével: a természet egyszerre mutat totalitást, de ugyanakkor végtelenséget és nyitottságot is.

Az egyénnek ezen relációs felfogása összeegyeztethető az én egységéről említettekkel. A rostok, fonalak sokasága ellenére az ember mégis egy egész, Diderot szavaival „az én bonyolult, de mégis egységes”.³⁶³ A több rezgő húrból álló érző csembaló is egységes éntudattal rendelkezik. Az „egység” (unité) és a „többséges” (multiplicité) elve megfér Diderot filozófiájában és identitás-konceptiójában.³⁶⁴ Az én egysége, amint azt már láttuk, az emlékezet segítségével magyarázható, míg többségesége, mely heterogén, relációs és határtalan természetére utal, a világmindenséget alkotó anyag állandó mozgásának tudható be.

Az egész mindenség és a relációkból álló én leírására használja Diderot a pókháló képét (toile d’araignée), mellyel jól szemlélteti a folytonosság már említett elvét. Lespinasse kisasszony, aki a D’Alembert álmában elhangzott gondolatokat olvassa fel Bordeu-nek, pókhálózathoz hasonlítja az emberi szervezetet. A pókháló-metaphora nem Diderot leleménye, hanem a XVII. századi agy- és szív kutatással kapcsolatos orvostudományi kísérletek leírásaiból származik.³⁶⁵ Ezen leírások szerint a test sejthártyái az agyból erednek: a szívből kivezető érhálózathoz hasonlóan az agyból kiinduló rostok egymást keresztezve hálózják be a szervezetet. A pókhálószerűen kapcsolódó fonálhálózat középpontjában található az agy. Minden, ami belőle eredeztethető a háló részét képezi, és bármi történik a szervezet bármely pontján, az agyhoz, a pókhoz jut el az információ:

³⁶⁰ D’Alembert álma, 242. o.

³⁶¹ Ismeretlen szerző, „Organisation” (Szervezet), in *Encyclopédie*.

³⁶² D’Alembert álma, 243. o.

³⁶³ *Uo.*, 275. o.

³⁶⁴ Erről a két elvről bővebben lásd CHOUILLET, *La formation*, 19. o.

³⁶⁵ Thomas Willis kutatásairól, akit a neurológia atyjának is neveznek, lásd bővebben: SAAD, Mariana, „Araignée” (Pók), in *ERA*, Paris, CNRS, 2006, 57. o.

Bordeu: A fonalak mindent behálózna; nincs olyan pontja a testnek, ahol ne volna végződésük; az agyhártyában pedig, amiről már beszéltem, ott lapul a pók [...].

Lespinasse kisasszony: Ha pedig egy atom érintésétől megrezdül a pókháló egyik fonala, akkor a pók készenlétben áll, figyel és odasiet, vagy elmenekül. Bármilyen történjék is a végtelen szoba valamelyik pontján, a fonalak mindenütt ott vannak, és leadják jelentésüket a háló központja felé.³⁶⁶

A pókháló és a méhraj képe szorosan kapcsolódnak egymáshoz. Ahogyan a dialógus mutatja: „Nagyon helyes elképzelés. De nem veszi észre, hogy ez lényegében ugyanaz, mint a méhek hasonlata?”³⁶⁷ – kérdezi Bordeu doktor Lespinasse kisasszonyt. Ezek a kor irodalmának és tudományos gondolkodásának jellegzetes metaforái, melyek az egyén énjének létrejöttét fiziológiai alapokon igyekeznek értelmezni kikerülve ezzel a lélek gondolatát. A pókháló az ember relációs voltát, míg a méhraj képe többszörös jellegét szemlélteti, melyet a francia nyelvű szakirodalom a „moi multiple” (többszörös én)³⁶⁸ kifejezéssel jelöl. Diderot az ember énjét megsokszorozódott egységes énként képzei el, olyan egységként, amelyet „minden adott pillanatban benyomások, ideák, okok és okozatok összességeként képzelhetünk el”.³⁶⁹

5.8. Folytonosan változó természet- és embermodell

A francia nyelvű Diderot-szakirodalom további olyan fogalmakat, modelleket is használ, amelyek az ember és a természet relációs jellegével rokoníthatóak. Ezek közül az egyik a „folyékonyság” fogalma (fluidité), illetve a „folyékony modell” (modèle liquide), amely a folytonos változásra utal. Ezek több Diderot-kutató tanulmányaiban is előfordulnak, például Gerhard Stengernél³⁷⁰ és Amor Cherninél³⁷¹. Mivel a természetet alkotó anyag folyamatos „erjedésben” van, s „a lények „átmennek egymásba”,³⁷² az

³⁶⁶ D'Alembert álma, 242. o.

³⁶⁷ Uo.

³⁶⁸ Colas Duflo *Diderot philosophe* c. könyvének „Le moi-multiple ou qu'est-ce que l'homme?” c. tanulmányában megjegyzi, hogy Locke, Hume, illetve a francia gondolkodók közül Montaigne és Rousseau számára is jelentős ez a kérdés. Azonban hozzájuk képest Diderot sokkal nagyobb hangsúlyt helyez erre az elképzelésre. Vö: *Diderot philosophe*, i. m. 254. o.

³⁶⁹ DUFLO, „Le moi-multiple. Fondements physiologiques...”, i. m., 103. o.

³⁷⁰ STENGER, *Nature et liberté*, 211. o. és 213. o.

³⁷¹ Amor Cherni egy egész fejezetet szentel a folyékony természet tanulmányozásának. CHERNI, i. m., 209-247. o. „La nature fluide: de la mobilité de l'être” c. fejezete.

³⁷² D'Alembert álma, 241. o.

(egy)ének közötti határvonal elmosódik.³⁷³ A folyékony modell szemlélteti a természet és az annak részét képező ember működését.

A nagy mindenséget alkotó anyag alakulásáról, a természet működésének törvényeiről csak bizonytalan elképzeléseink lehetnek. Az állandó, ám véletlenszerű változásban szükségszerűen benne rejlik az előre kiszámíthatatlan elemek felbukkanásának lehetősége és ígérete. Az egész mindenség részei egymással véletlenszerűen összekapcsolódva különböző formációkat hozhatnak létre. A természet sajátos véletlenek alapján szerveződő kombináció, mely egyidejűleg mutat rendezettséget, totalitást ugyanakkor véletlenszerűséget, végtelenséget, nyitottságot is.³⁷⁴ Az ember is hasonlóképpen képzelhető el: véletlenszerűen egymáshoz kapcsolódó részek összessége, „elemek kombinációja”,³⁷⁵ olyan egész, amelyet az elemek közötti állandóan változó viszony határoz meg.

Az egymással szoros összefüggésben lévő részek közül amint egyben változás következik be, az egész rendszer újrastrukturálódik, és a részek közötti viszony is átalakul. Az egységnek újabb egyensúlyba kell kerülnie, viszont a teljes és végleges egyensúly állapotát soha nem éri el, így a változás állandó.³⁷⁶ Bár végleges egyensúly nem létezik, kétségtelenül fennállnak egyensúlyi állapotok, megnyugvások és pihenők, amelyek az állandó átalakulás végtelen folyamatát tartják. Az ember szakadatlan változása Diderot felfogásában nem az állandóság hiányát jelzi. Az állandóság és az átalakulás egyszerre jellemzői a természet, így az ember működésének is. Az ember nem mozdulatlan, merev, önmagában megálló, koherens egész, különálló világ, hanem nyitott és mozgó egység. Még ha a felszín az azonosság és állandóság látszatát is kelti, a rendszer dinamikusan változik, egyszerre önmaga és önmaga ellentéte, egy(séges) és többféle, szükségszerű és véletlenszerű elemek összetétele.³⁷⁷

³⁷³ Vö: AUDIDIÉRE, „Moi” (Én), *i. m.*, 273. o.

³⁷⁴ Ezt a gondolatot Kisbali László is hangsúlyozza: „Diderot időszerűtlensége: a szépről”, in *Sapere aude! Esztétikai és művelődéstörténeti írások*, Laokoón Könyvek, sorozatszerkesztő: Szécsényi Endre, Budapest, L'Harmattan, 2009, 87. o.

³⁷⁵ *A természet értelmezéséről*, 116. o. A teljes idézet a következő: „A természeti jelenségek általános felidézéséhez szükséges különféle heterogén anyagokat elemeknek fogom nevezni, az elemek kombinációjának jelenlegi általános eredményét vagy egymást követő általános eredményeit pedig természetnek.”

³⁷⁶ Vö: CLARK, *i. m.*, 29. o.

³⁷⁷ *Uo.*

5.9. Szükségszerű, esetleges és véletlenszerű

A nagy mindenség működését a szükségszerűség és a véletlenszerűség egyszerre határozza meg. Diderot folyékony természetmodellje eltér a XVIII. század természettudósai által általában elfogadott mechanisztikus világképtől.³⁷⁸ A mechanisztikus világfelfogás szerint „a világban az okság, a szükségszerűség uralkodik, a folyamatok, történések teljesen determináltak, változhatatlan törvények szerint mennek végbe. A véletlen csupán ismereteink hiányosságából fakad.”³⁷⁹ A newtoni szintézisben megvalósuló mechanikai program Voltaire-nek köszönhetően átkerül a kontinensre is és a felvilágosodás természettudományos alapját alkotja. A newtoni mechanika hatásáról Ropolyi Lászlótól szeretnénk hosszabban idézni:

Lényegében azt mondhatjuk, hogy a XVIII. század végére a newtoni mechanika elvei, összekapcsolva a matematikai analízis fejlettebb változataival, lehetővé tették az egész fizikai világ egységes, kvantitatív leírását. Ebben a világban minden érthető, kiszámítható. A gondolkodás előtt nem maradhat semmi rejtve; a jövő, akár csak a múlt, a világ pillanatnyi állapota és az ismert mechanikai törvények által egyértelműen determinált. Semmi sem vonhatja ki magát az univerzális determináció hatálya alól, minden szükségszerűen történik úgy, ahogy történik, a valóságban véletlen nincsen, ha mégis véletlennek tűnik valami, akkor ott tudatlanságunk mutatkozik meg.³⁸⁰

A mechanikai szemléletet filozófiai szinten legátfogóbban talán Holbach fejtette ki.³⁸¹ A fent említett kiszámítható, érthető és determinált világ gondolatát fogalmazza meg Holbach is filozófiai nyelven:

...a világegyetemben minden összefügg: ez a hatalmas láncolata az okoknak és az okozatoknak, melyek szüntelenül egymásból következnek. Ha csak kicsit is gondolkozunk, fel kell ismernünk, hogy minden, amit csak látunk, szükségszerű és nem létezhet másképpen. Minden, ami látható vagy láthatatlan, meghatározott törvények szerint működik.³⁸²

³⁷⁸ STENGER, Gerhardt, „Diderot philosophe de la complexité”, *La Lettre Clandestine*, n°14 (2005-2006), 142. o. Lásd még: STENGER, *Nature et liberté*, 212. o.

³⁷⁹ SZEGEDI, Péter, „A mechanisztikus világmagyarázat születése”, in *Előadások a természetfilozófia történetéből*, szerk. Kampis György, Budapest, ELTE Természettudományi Kar, 1997, 168. o.

³⁸⁰ ROPOLYI, i. m., 196. o. Ropolyi is utal a szükségszerűség tárgyalása kapcsán sokszor említett Laplace-démonra. A Pierre Simon Laplace által elképzelt körülmekintő, figyelmes és jól számoló lény előtt múlt és jövő egyaránt feltárul, számára minden teljesen és egyértelműen megismerhető.

³⁸¹ HOLBACH, Paul-Henri, *A természet rendszere*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1978.

³⁸² *Uo.*, 44-45. o

Diderot a világ értelmezését másképpen közelíti meg, mint filozófus társa. Folyékony modelljét sokszor állítják szembe Holbach mechanisztikus természetmodelljével. Filozófiájában ezzel a modellel együtt jelenik meg az „esetlegesség és a véletlenszerűség” fogalma (l'aléatoire et le hasard).³⁸³ Megállapítása szerint leírhatjuk törvényekkel a természet működését, találhatunk törvényszerűségeket az okok és okozatok kapcsolatában, de meglehet, hogy ezek csupán „a mi szegényes szabályaink” lesznek, és „a természet szerint a dolog másképp van”.³⁸⁴ Az okok és okozatok komplexitásában nem láthatunk meg minden összefüggést. A nagy mindenség állandó átalakulása előre nem látható mintákat is követhet. A természet, és ugyanúgy az ember működése teljességgel megismerhetetlen. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy Diderot Holbach művét nagyra értékelte, sőt a kutatók szerint az sem kizárt, hogy esetleg még a mű írásában is közreműködött.³⁸⁵

Diderot nem magának az okságnak, hanem a lineáris és determinisztikus okságnak a gondolatát kérdőjelezi meg.³⁸⁶ Az ő felfogásában az okok és okozatok közötti összefüggés komplex, adott okozatnak több előzménye lehet, és minden ok végtelen sok okozat forrása. Ezt a gondolatát *A fízológia elemeiben* fogalmazza meg:

Ha csupán egyetlen ok és egyetlen okozat közötti összefüggés alapján értelmezzük a jelenségek működését, semmit nem tudunk elmondani róla; mert a jelenség csak végtelen sok, más ok eredménye lehet, és oka végtelen sok, más okozatnak.

Minden jelenség az egész mindenség pillanatnyi állapotától függ.³⁸⁷

Gerhardt Stenger Diderot-t a „komplexitás filozófusának”³⁸⁸ nevezi. A komplex ok-okozati összefüggés gondolatának stengeri meghatározása egybeesik azzal, amit a személyiség kialakulásáról elmondtunk, még inkább érthetővé teszi az én szemléltetésére használt folyékony, dinamikus modellt. A komplex okság kialakításában a viszonyok és azok nem lineáris összekapcsolódása játszik kiemelkedő

³⁸³ STENGER, „Diderot philosophe de la complexité”, *i. m.*, 146. o.

³⁸⁴ DIDEROT, Denis, *Értekezés a festőművészetről* (ford. Alexander Bernát), in *Diderot válogatott filozófiai művei*, t. II, Budapest, Franklin Társulat, 1915, 138. o. A kauzalitás szerepét Diderot filozófiájában Gerhardt Stenger részletesen elemzi „Diderot philosophe de la complexité” c. tanulmányában, *i. m.*, 143. o.

³⁸⁵ NAUMANN, Manfred, „Holbach, Paul Thiry d' ”, in *DD*, Paris, Champion, 1999, 232-233. o.

³⁸⁶ Vö: STENGER, „Diderot philosophe de la complexité”, *i. m.*, 143-144. o.

³⁸⁷ DIDEROT, *Inventaire du fonds Vandeul et inédits de Diderot*, éd. par Herbert Dieckmann, Genève, Droz et Lille, Giard, 1955, 256. o. « On ne peut rien prononcer sur la marche d'un phénomène compris entre une seule cause et un seul effet ; parce qu'il ne peut être que le résultat d'une infinité de causes, et la cause d'une infinité d'effets. Tout phénomène dépend de l'état actuel du tout. »

³⁸⁸ Lásd Gerhardt Stenger „Diderot philosophe de la complexité” című tanulmányát. *i. m.*

szerepet. Nem lehet egyetlen okként tekinteni egy adott elemet és okozatként egy másikat, minden elem jelentősége és ereje a struktúra egészében elfoglalt helyétől függ. Az egész tehát folyékony, változó és komplex, alakulása pedig nem feltétlenül kiszámítható és törvényekkel leírható.³⁸⁹

³⁸⁹ A „komplex okság” fogalmának meghatározásáról lásd *Uo.*, 144-145. o. 50. lábjegyzet. Ebben a bekezdésben Stenger gondolatmenetét követtük.

6. A „szörny” fogalma Diderot emberképében és természetfilozófiájában: az édesvízi polip képe és a *D’Alembert álmanak* képzeletbeli szörnylaboratóriuma

6.1. Általános korabeli meghatározások és Diderot elképzelései a „szörny” fogalmáról

A természet szakadatlan változásában szükségszerűen benne rejlik az előre kiszámíthatatlan elemek felbukkanásának lehetősége. Hogyan tudja az ember feltételezéseire támaszkodva, pusztán meglévő ismereteire építve elképzelni a természet dolgainak lehetséges későbbi alakulását? „Tegye azt a gondolattal, amit a természet tesz néha”³⁹⁰ – mondja Bordeu doktor. A gondolkodás menetének a természet működését kell követnie: a gondolatnak elevennek kell lennie. Jean-Claude Bourdin szerint Diderot filozófiája a jelenlegi ismereteink alapján való gondolkodás „határait” épül.³⁹¹ A természet (lehetséges) jelenségeiről elmélkedő két diderot-i szereplő, a haldokló, vak Saunderson és a lázas, álmodó D’Alembert is határterületeken mozognak. Azon az alapon vonhatunk közöttük párhuzamot, hogy a szokásostól eltérő test- és tudatállapot mindkettő számára lehetőséget biztosít „a dolgok szilárdságának és állandóságának szétzúzására”.³⁹² Diderot szerint ha a természet dolgainak lehetséges alakulásáról szeretnénk gondolkodni, meg kell, hogy változzon a természet időbeliségével és térbeliségével való viszonyunk. Szörnyszerű, patológikus esetek tanulmányozásával emeli ki a gondolkodást a megszokott helyéről, s így teremt meg egy „olyan világot, mely más, de mégis igazabb, mint amelyben élünk”.³⁹³ A természet értelmezése során az állandó erjedésben lévő, végtelen és időtlen nagy mindenséget, egyetemes rendet

³⁹⁰ *Le Rêve de d’Alembert*, in *DPV*, t. XVII, 1987, 149. o. « Faites par la pensée ce que nature fait quelquefois. » Ennél a mondatnál saját fordításunkat közöljük, mert úgy véljük, hogy Csatlós fordítása nem emeli ki eléggé azt a gondolatot, amelyet itt hangsúlyozni szeretnénk. Csatlós János fordítása a következő: „Képzeld el azt, ami a természetben néha valóra válik.” *D’Alembert álma*, 249. o.

³⁹¹ BOURDIN, Jean-Claude, „Diderot métaphysicien. Le possible, le nécessaire et l’aléatoire”, *Archives de philosophie*, t. 71, n°1 (2008), 27. o. (A továbbiakban: „Diderot métaphysicien”). Elérhető on-line: [http://www.cairn.info/resume.php?ID_ARTICLE=APHI_711_0013]. Megtekintés dátuma: 2011-11-27.

³⁹² Vö: CHERNI, *i. m.*, 212-213. o.

³⁹³ BOURDIN, „Diderot métaphysicien”, *i. m.*, 22. o. („L’altération du sujet et son excentration: le dépassement de la finitude” c. rész.)

tekinti át.³⁹⁴ Diderot felfogása szerint a torzszülöttek a dolgok érzékeinkkel felfogható, átmeneti rendje mögött húzódó egyetemes rendet leplezik le, és több lehetséges összefüggést láttatnak az okok és okozatok komplex hálójában. A haldokló vak vagy a lázas álmodó más kapcsolódási pontokat lát meg, más feltevéseket képes megfogalmazni, mint a normális ideg-, tudat- és testállapotban lévő ember. Többek között ezekkel a gondolatokkal jellemezhetjük Diderot szörnykoncepcióját, amely nagyon egyedi a kor általános elképzeléseihez képest.

Természetesen nagy hatással vannak rá más gondolkodók: Formey, aki az *Enciklopédia* „Monstre” (Szörny) című szócikkét írta, vagy Jaucourt, a „Jeux de la nature” (A természet játéka) című szócikk szerzője, vagy azok a XVIII. századi tudósok, akik Winslow, illetve Lémery oldalán részt vettek a „szörnyekről szóló vitában” (*querelle des monstres*).³⁹⁵ Valóban Isten áll a torzszülöttek létezése mögött? A szörny a romlottság jele, a bűn gyümölcse vagy csupán a véletlen műve? Felelősségre vonható-e az anyák képzelete a torz utódok megszületéséért? Ehhez hasonló kérdéseken vitatkoztak a korabeli gondolkodók.

A felvilágosodás korában a népi hiedelmek, misztikus magyarázatok elutasításával egy időben kezdődik meg a torzszülöttek tudományos vizsgálata. Már nem tekintik őket démoni lényeknek, isteni üzenetek közvetítőinek. A szörnyszülöttek nem csupán a tudomány tárgyává, hanem a tudományos kutatás eszközeivé is válnak. May Spangler álláspontja szerint a szörnyek tanulmányozása olyan kísérleteket helyettesít, amelyeket akkoriban még nem lehetett volna kivitelezni.³⁹⁶ A XVIII. századi közmegegyezés szerint a szörnyszülöttek a világ rendjét megzavaró lények. Formey „Monstre” (Szörny) című szócikkében olvashatjuk, hogy a szörny „olyan élőlény, amelynek formája ellentmond a természet rendjének, azaz felépítését tekintve olyan

³⁹⁴ Az „egyetemes és általános rend” fogalma a „nagy mindenség, egész mindenség” fogalmának szinonimája Diderot filozófiájában.

³⁹⁵ COURTINE, Jean-Jacques, „Le corps inhumain”, in *Histoire du corps*, vol. 1.: *De la Renaissance aux Lumières*, éd. par Alain Corbin et al., Paris, Seuil, 2005, 377. o. A szörnyek vitájáról lásd még részletesebben Dr. Berndorfer Alfréd „A veleszületett rendellenesség pathogenesise történelmi szemléletben” c. tanulmányát, *Ponticulus Hungaricus*, n°10 (2008): „A XVIII. században a fejlődéstan kialakulását és a kóros embriológia fejlődését nagyban elősegítette Lémery és Winslow 19 éven át tartó vitája. A vita alapja az volt, hogy a rendellenességet valamilyen véletlen, »accident« okozza. A vita lényegében a preformáció és az evolúció kérdése körül forgott. Ahogyan a két kutató a kérdést megfogta, nem volt helyes, mert sem a véletlen, sem a baleset úgy, ahogyan azt Winslow elképzelte, rendellenességet nem okoz. Hiányoztak még az embriológiai alapismeretek, amelyekkel Caspar Friedrich Wolff gazdagította ezt a tudományt.” Elérhető on-line: [http://members.iif.hu/visontay/ponticulus/rovatok/hidverok/patogenesis.html]. Megtekintés dátuma: 2012-07-04.

³⁹⁶ SPANGLER, May, „Les monstres textuels dans le transformisme de Diderot”, *RDE*, n°29 (2003), 140. o. (A továbbiakban: „Monstres textuels”).

részekből áll, amelyek különböznek attól az élőlénytől, amelyből származik”.³⁹⁷ Még a szörnyek megnevezésére használt kifejezések – így a latin *lusus naturae* és a francia *désordre, vice, écarts de la nature* – is jól tükrözik az akkori felfogást. A torzszülötteket a természet félresikeredett próbálkozásainak vélték. Diderot maga is alkalmazza a korabeli tudományos diskurzus terminusait, de elutasítja a természet (szörnyszerű) jelenségeinek sokak által üdvözölt osztályozását. Írásaiban több ízben is megfogalmazza, hogy milyen értelemben használja a „szörny” fogalmát, de nem alkot végleges és pontos definíciókat. Sőt szörnykonceptiója jelentős változáson megy keresztül az idő folyamán.

Diderot értelmezésében a latin *monstro* (mutat) szóból eredő *monstrum* azt a lényt jelöli, amely megmutatja, demonstrálja a természet és az ember működését, és olyan kérdések iránt kelti fel az érdeklődést, mint az élet keletkezése, a nemek közötti különbség stb.³⁹⁸ Filozófiájában a *monstre* az emberről és a természetről való gondolkodás eszközévé válik: a rendkívüli, az átlagostól eltérő esetek tanulmányozásának útján szeretné jobban megérteni a természet dolgainak általános alakulását.³⁹⁹

A vakokról írt korai filozófiai levele is tartalmazza e kérdéssel kapcsolatos meglátásait. A vak matematikus Saunderson megosztja Holmes úrral a világ keletkezéséről szóló nézeteit: *a világegyetem nem tudatos teremtmény műve*, a kezdetben alaktalan lények sokaságából álló kaotikus anyagtömeg idővel folyamatosan tisztult, a nem megfelelően sikerült világok fokozatosan szertefoszlottak, s csak életképes lények maradtak fenn.

... és ha leszállnánk a dolgok és az idő születéséig, és éreznénk az anyagot mozdulni, meg a káoszt tisztulni, alaktalan lények sokaságával találkozoznánk néhány jól felépített lény helyett. Ha nincs is mit ellenvetnem önnek a dolgok jelen állapotára vonatkozólag, múltbeli állapotuk felől már kérdést intézhetek önhez. Megkérdezhetem például, hogy ki mondta önnek, Leibniznek, Clarke-nak és Newtonnak, hogy az állatok kialakulásának első pillanataiban egyesek nem voltak fej nélküliek, mások pedig láb nélküliek. Állíthatom önnek, hogy emezeknek nem volt gyomruk, amazoknak pedig beleik nem voltak, hogy olyan állatok, amelyeknek gyomor, szájpadrólás és fogak mintha hosszú életet ígértek volna, megszűntek a szív vagy a tüdő valamiféle hibájából,

³⁹⁷ FORMEY, Jean Henri Samuel, „Monstre” (Szörny), in *Encyclopédie*. « ... l’animal qui naît avec une conformation contraire à l’ordre de la nature, c’est-à-dire avec une structure de parties très différentes de celles qui caractérisent l’espèce des animaux dont il sort. »

³⁹⁸ A *monstrum* szó etimológiájáról lásd SPANGLER, „Monstres textuels”, 137-38. o. Továbbá: BARROUX, Gilles, „Monstre” (Szörny), in *ERA*, Paris, CNRS, 2006, 279. o.

³⁹⁹ Lásd: 10. jegyzet.

hogy a szörnyek fokozatosan semmisítették meg egymást, hogy az anyag minden káros kombinációja eltűnt, s csak olyan kombinációk maradtak, melyekben a gépezet nem tartalmazott semmiféle jelentős ellentmondást, s amelyek önmaguktól fennmaradhattak és magukat megörökíthették.⁴⁰⁰

A *Levél a vakokról* című íráshoz hasonlóan a *D'Alembert álmában* és *A fiziológia elemeiben* is számos olyan gondolatot találunk, amelyek arra utalnak, hogy a torz teremtmények a normális lényekhez képest rövidebb ideig élnek, és ritkábban fordulnak elő. Azonban ez utóbbi két művében már azt emelik ki Diderot, hogy a torzszülöttek más élőlényekhez hasonlóan ugyanúgy a természet általános rendjéhez, a nagy mindenséghez tartoznak. A szörnyeket a természet részeinek tekinti,⁴⁰¹ hiszen „ami létezik, nem lehet sem természetellenes, sem természetén kívüli”.⁴⁰²

A természetnek a szokásostól eltérő jelenségei folyamatosan foglalkoztatják filozófusunkat. A monstrozitás jelensége mint filozófust, természettudóst és művészetelmélettel foglalkozó gondolkodót egyaránt érdekli. Ez legkedvesebb témáinak egyike, de rendszerezett formában nem elmélkedik róla. Merít tudós ismerősei és barátai megfigyeléseiből, korabeli újságcikkekből, az *Académie de médecine* beszámolóiból. Olyan gondolkodók, tudósok kísérleteire és írásaira utal, mint Buffon, Linné, Réaumur, Maupertuis, Bonnet, Trembley, Needham vagy Robinet. Több írásában is említ szörnyszerű eseteket, ám legrészletesebben a *D'Alembert álmában* tér ki rájuk. Mivel a *D'Alembert álma*nak a költőisége, képisége teszi a legszemléletesebbé a szörny kérdésének kifejtését, fejezetünkben leginkább erre a műre hagyatkozunk, esetenként azonban más szövegekre – például *A fiziológia elemeire* – is támaszkodunk elemzésünkben.

A *D'Alembert álmában* számos szörnyjelenséget sorakoztat fel Diderot. Szól fejlődési rendellenességről (sziámi ikrekről és hermafroditákról), mitikus szörnylényekről (küklpszokról és kecskeemberekről), és más képzeletbeli, megdöbbentő és ijesztő teremtményekről, mint például polipemberekről. Bár Diderot

⁴⁰⁰ *Levél a vakokról*, 38. o.

⁴⁰¹ Montaigne-nél is megtaláljuk azt a gondolatot, hogy minden, ami a természetben történik, természetszerű. Buffon, Diderot kortársa is úgy véli, hogy a szörny lények is a természet rendjébe tartoznak, csupán számuk alacsonyabb. Vö: SPANGLER, „Monstres textuels”, i. m., 150. o.

⁴⁰² DIDEROT, Denis, *A párbeszéd folytatása* (ford. Zsámboki Mária), in *FFM*, szerk. Ludassy Mária, Budapest, Gondolat Kiadó, 1975, 487. o. (A továbbiakban: *A párbeszéd folytatása*.) Ez az idézet a *D'Alembert álma*nak harmadik, *A párbeszéd folytatása* c. dialógusában van. Diderot válogatott filozófiai műveinek 1983-ban megjelenő fordítás-kötete nem tartalmazza ezt a harmadik dialógust, amely többnyire morálfilozófiai kérdéseket vet fel. Ezt a szöveget már 1975-ben közölték magyar fordításban a Ludassy Mária által szerkesztett *A francia felvilágosodás morálfilozófiája* c. kötetben. Az alábbiakban ezt a fordítást közöljük.

valós testi elváltozásokról is ír, furcsa lényei sokszor inkább „szövegszörnyetegeknek” (monstres textuels)⁴⁰³ tekinthetők, amelyek a szövegből táplálkozva, a szöveg által létrehozott képekben kelnek életre. Ennek többnyire az az oka, hogy a XVIII. századi tudós, aki számára a megfelelő kísérleti feltételek nem mindig adóttak, képekben, analógiákban gondolkodva vizsgálódik és fogalmazza meg feltételezéseit. A tudományos, irodalmi és filozófiai beszédmód igen sajátosan olvad egymásba ebben a korban. Diderot szövegszörnyei továbbá azt is sugallják, hogy a tudományos eredményeket nem feltétlenül tekinthetjük biztos és végleges ismeretnek: a tudományos megállapítások megkérdőjelezhetőek és meghaladhatóak.⁴⁰⁴

A valóság elemeiből kiindulva számtalan lehetséges lény alkotható: a szövegszörnyetegek Diderot és olvasói élénk képzeletének szüleményei lesznek. A szövegszörnyetegek közé tartozik a már említett érző- emlékező csembaló, a sípláda, a méhraj vagy a pókháló is. A *D'Alembert álmában* az érző csembaló igazi szörnyeteggé nővi ki magát, aki enni és szaporodni is képes, hiszen ha megelevenedne, „önmagától vagy nősténye közreműködésével élő és zengő kis zongorákat [csembalókat] hozna létre”.⁴⁰⁵ Nem kevésbé ijesztő és izgalmas „öt-hatszázfejű és ezer-ezerkétszáz szárnyú”⁴⁰⁶ méhrajlényeket és pókhálóteremtmenyeket elképzelni. Nem véletlen, hogy Diderot-t Cyrano de Bergerac, Fontenelle és Voltaire mellett a sci-fi atyjának is tekintik.⁴⁰⁷ Egyes kutatók úgy vélik, hogy magát a diderot-i korpuszt is „szörnyetegírásként” (écriture monstreuse) foghatjuk fel. May Spangler például azt állítja, hogy a diderot-i szöveg „a polip biológiai modelljén nyugvó szörnyetegírás”.⁴⁰⁸ Mivel a csembaló, a méhraj és a pókháló képét már korábbi fejezeteinkben tanulmányoztuk, ezt a fejezetet elsősorban a polip képének kívánjuk szentelni.

6.2. Az édesvízi polip: szövegszörnyeteg és szörnyetegszöveg

A XVIII. századi természettudósok számára az édesvízi polip a lények láncában „átmeneti lény a növények és az állatok között”, „a legkisebb állat”, „az élőlények

⁴⁰³ SPANGLER, „Monstres textuels”, *i. m.*, 138. o.

⁴⁰⁴ *Uo.*, 156. o.

⁴⁰⁵ *D'Alembert és Diderot beszélgetése*, 219. o.

⁴⁰⁶ *D'Alembert álma*, 229. o.

⁴⁰⁷ Vö: DIECKMANN, Herbert, „The Metaphoric Structure of the *Rêve de d'Alembert*”, *i. m.* 16-17. o. Valamint: SPANGLER, „Monstres textuels”, *i. m.*, 138. o. 4. lábjegyzet és 160. o.

⁴⁰⁸ SPANGLER, May, „Science, philosophie et littérature: le polype de Diderot”, *RDE*, n°23 (1997), 89-107. o. (A továbbiakban: „Le polype de Diderot”).

archetípusa”.⁴⁰⁹ Benedek István frappáns megállapítását idézve „[f]urcsán hangzik, de így van: a társadalombölcseleti felvilágosodás Montesquieu-vel kezdődött, a természetbölcseleti ellenben az édesvízi polippal”.⁴¹⁰ Benedek igen találóan ír az édesvízi hidra, magyar nevén habarnica körüli izgalomról:

Roppant izgalmat keltett a biológusok és filozófusok közt ez a szabad szemmel alig látható kis lény; sokáig haboztak, hogy a növények vagy az állatok közé sorolják-e, aztán benne látták a legfrappánsabb bizonyosságát annak, hogy az élők világa fokozatos láncolatot alkot, s a növények és állatok birodalmát olyan átmeneti lények kötik össze, mint a mimóza vagy az édesvízi hidra: az előbbi növény létére úgy érez, mint az állat, az utóbbi viszont állat létére sarjadzással szaporodik, mint egyes növények.⁴¹¹

A mai elnevezés szerint leginkább hidraként emlegetjük az édesvízi polipot. Valójában Réaumur ajánlotta a „polip” (polype) elnevezést, mert a kis lény apró karjaival úgy csápolt, mint a tengerek polipjai. Először a holland Leeuwenhoek figyelte meg mikroszkóp alatt az édesvízi polipot, amely azonban ekkor még nem került a figyelem középpontjába. Később, 1740 körül, Abraham Trembley fedezte fel újra. Az *Enciklopédiában* is olvashatunk az angol tudós polipkísérleteiről. Trembley bármit is tett az édesvízi hidrával – éhezettette, megtömte, más polipokat etetett vele, kifordította, mint egy kesztyűt, csonkította, darabjaira vágta – a polip, illetve annak részei életben maradtak és szaporodtak.⁴¹² Maga Trembley így ír kísérletéről, amikor is „polipokat vágott szét”, és „sikerült látn[ia] az újraképződést, amelynek során egy és ugyanazon polipnak minden egyes része újra önálló állattá vált”.⁴¹³

Meg sem fordult tehát a fejemben, hogy ez a testéről leválasztott rész sokáig tudjon élni. Álmodhatta-e bárki is, hogy ennek a résznek új feje nő? Jómagam a második felet csak azért figyeltem, hogy lássam, meddig tudja életjeleit fenntartani, de legkevésbé sem reméltem, hogy ilyen csodálatos reprodukciónak lehetek szemtanúja.⁴¹⁴

⁴⁰⁹ MARTIN-HAAG, Éliane, „Le polype, ou l’archétype du vivant”, in *Le Rêve de d’Alembert, Le Fils naturel, et les écrits annexes – Diderot*, Paris, Ellipses, 2000, 47. o. és 50. o.

⁴¹⁰ BENEDEK, István, „A habarnica”, in *Természettudomány a francia felvilágosodásban*, Budapest, Gondolat, 1965, 9. o.

⁴¹¹ *Uo.*

⁴¹² Ismeretlen szerző, „Polype, Poulpe” (Polip), in *Encyclopédie*.

⁴¹³ TREMBLEY, Abraham, „Értekezés az édesvízi polip természetéről (részletek)” (ford. Haász Kata), in *Természettudomány a francia felvilágosodásban*, szerk. Benedek István, Budapest, Gondolat, 1965, 36. o.

⁴¹⁴ *Uo.*, 46. o.

A XVIII. századi materialista természetbölcseletben az édesvízi polip azért is különösen fontos élőlény, mert a rajta végzett kísérletek alátámasztották azt az feltételezést, hogy „az élet nem a lényeket alkotó anyagon kívül létező entitás, hanem az anyag szerves tulajdonsága”.⁴¹⁵ Ez szolgált magyarázatul arra a jelenségre, hogy a polip testéről levágott részek sokáig éltek.

Diderot természetfilozófiájában is az élet keletkezésével kapcsolatos feltevések megfogalmazásánál merül fel a polip kérdése, pontosabban a szörnyszerű polipembereké. Diderot-t „a polip tulajdonságai közül leginkább az foglalkoztatja, hogy ez a kis élőlény egyetlen egy darabjából kiindulva is képes szaporodni”.⁴¹⁶ „Megkísérelném az ember szaporodását az osztódással szaporodó polipéhoz visszavezetni”⁴¹⁷ – fogalmazza meg Diderot merész elképzelését *A fiziológia elemeiben*, majd a *D'Alembert álmában* színre is viszi gondolatát.

Lespinasse kisasszony és Bordeu doktor arról beszélgetnek, hogy mennyire lehetne a polipok szaporodási elvét az emberi fajra alkalmazni. Ehhez újabb képzeletbeli kísérletet talál ki Diderot, egy földönkívüli kis „históriában” játszik el azzal a gondolattal, hogy valahol a Jupiteren vagy a Szaturnuszon talán már élnek polipemberek, egy egész társadalom, ami egyetlen ember maradványaiból keletkezett:

Lespinasse kisasszony: Polipemberek a Jupiteren vagy a Szaturnuszon! Hímekké osztódó hímek, nőstényekké osztódó nőstények: remek história [...] Az ember, amint végtelen számú atomnyi emberkékre oszlik; s ezeket a rovarok petéihez hasonlóan papírlapok közé préselik, majd az emberkék begubóznak, egy ideig báb-alakban élnek, aztán kifűrják gubóikat, és pillangóként röppennek tova ... egész társadalom keletkezik, egész tartomány népesül be egyetlen ember maradványaiból – mondhatom mulatságos elképzelés.⁴¹⁸

A *D'Alembert álmában* nem csupán képzeletbeli, hanem „valós” polipemberekkel is találkozunk. Bordeu doktor az emberi polipot példázandó említi meg a sziámi ikerlányok történetét:

Lespinasse kisasszony: Aztán így folytatta: „...Szóval, kedves filozófusom, ön szerint mindenféle, még emberi polip is elképzelhető? ... Csakhogy a természetben ilyesmi nem létezik.”

⁴¹⁵ SPANGLER, „Le polype de Diderot”, *i. m.*, 91. o.

⁴¹⁶ *Uo.*, 89. o.

⁴¹⁷ *Éléments de physiologie*, 431. o. « Je serais tenté de ramener la génération de l'homme à celle du polype qui se reproduit par division. »

⁴¹⁸ *D'Alembert álma*, 232. o.

Bordeu: Biztosan sose hallott arról az ikertestvérpárról, akiknek fejük, válluk, hátuk, ülepük és combjuk volt összenőve és ilyen állapotban éltek huszonkét éven át, majd néhány perc eltéréssel egyszerre is haltak meg.⁴¹⁹

Mindez összhangban van az előbbi fejezetünkben az identitás kialakulása kapcsán elmondottakkal. Diderot materialista filozófiájában – mely szerint minden jelenség a test, az anyag szintjén értelmezendő – a nyújtható, hajlékony, végtelen számú élő részre darabolható édesvízi polip képe az egyén, az egyed identitásának hiányát vagy éppen ellenkezőleg identitásának burjánzását szemlélteti.⁴²⁰

A méhrajról és poliplényekről való elmélkedést Diderot az angol tudós, Needham „angolnáival” zárja, akire mellesleg Abraham Trembley polipkísérletei voltak jelentős hatással. Needham „vízcseppje” – „melyben látta a világtörténetét”⁴²¹ – a világegyetem folyamatos keletkezését és átalakulását példázza. Azt feltételezte, hogy a mikroszkóp alatt megfigyelt vízcseppben ugyanazok a folyamatok működnek, mint a természetben.⁴²² Az élet spontán keletkezésének elméletében hitt, mely szerint az élőlények spontán módon primitív részecskékből alakulnak ki. A jó kísérletező hírében álló angol pap úgy vélte, hogy a légmentesen palackba zárt húslevesben mikroszkopikus lények keletkeznek anélkül, hogy apró állatok vagy azok petéi abba belekerülhettek volna, de ugyanehhez a jelenséghez jutott mandulák forrázatával is.⁴²³ Needham arra mutatott rá, hogy a fajok „egymás nyomába lépnek”, „megszületnek és kivesznek”, a „világ folytonosan újrakezdődik és folytonosan véget ér”.⁴²⁴ Vízcseppje a polip képéhez

⁴¹⁹ *Uo.* Bár Diderot nem nevezi meg ezeket a szíami ikreket, Andrew Curran kutatásaira támaszkodva elmondhatjuk, hogy a magyarországi Szönyben született testvérpárról van szó. Heléna és Judit feneküknél nőttek össze, a XVIII. században szinte Európa-szerte ismertek voltak. (CURRAN, *i. m.*, 90. o.) Bizonyára Diderot köreiben is ismert volt a magyar ikerlányok története, Buffon *Histoire naturelle* c. írásában említést is tesz róluk, illetve a műhöz készült metszetek egyikén még az ikerlányok ábrázolását is megtaláljuk. BUFFON, Georges, „Sur les Monstres,” in *Histoire naturelle, générale et particulière*, Paris, Imprimerie royale, 1749-1788, Suppléments IV, t. XXIII, 578. o. Lásd Buffon művének on-line kiadását: [http://www.buffon.cnrs.fr/]. « Dans la première qui comprend tous les monstres par excès, il n’y en a pas de plus frappants que ceux qui ont un double corps et forment deux personnes. Le 26 octobre 1701, il est né à Tzoni en Hongrie, deux filles qui tenoient ensemble par les reins [...] ; elles ont vécu vingt-un ans ; à l’âge de sept ans, on les amena en Hollande, en Angleterre, en France, en Italie, en Russie et presque dans toute l’Europe (...) » Csapó József XVIII. századi magyar orvos is ír a „kettős gyermekekről” *Kis gyermekek isputalja* c. munkájában. (Nagykároly, 1771, 28-29. o.) A forrás lelőhelye: Somogyi-könyvtár (Szeged), Alapítványi gyűjtemény, D.e. 154.

⁴²⁰ CURRAN, *i. m.*, 89. o.

⁴²¹ *D’Alembert álma*, 234. o.

⁴²² CABANE, Franck, „Anguillard, Needham” (Angolna, Needham), in *ERA*, Paris, CNRS, 2006, 51. o. Ebben az időszakban, pontosabban 1740 körül „hallatlanul divatba jött a mikroszkopizálás, különösen a férgek, rovarok, ázálékállatkák, aztán a kérészek, pillangók, levéltetvek kutatása, a metamorfózis és genezis titkának felsejtése” – írja Benedek István. BENEDEK, „A habarnica”, *i. m.*, 9. o.

⁴²³ Needham kísérleteiről lásd részletesebben: ROGER, *i. m.*, 494-520. o.

⁴²⁴ *D’Alembert álma*, 233-234. o.

haszonlón jól példázza azt, hogy Diderot konkrét kísérleti anyagokkal foglalkozik, költői leírásait korabeli tudományos kísérletek is alátámasztják.

A polipkísérleteket Diderot nemcsak az élet kialakulásával és működésével kapcsolatos elmélkedéseiben használja fel. Nem csupán szövegszörnyetegeket, polipembereket alkot,⁴²⁵ hanem szövegeiben szerkesztési elvként is alkalmazza a polip biológiai modelljét, polipszerű szörnyetegszövegeket hoz létre. A diderot-i szöveget az édesvízi hidra szervezetéhez tudjuk hasonlítani, melynek részei ugyanúgy külön-külön is élők életüket, mint ahogyan a szétdarabolt élőlény részei is: „a szöveg, akárcsak a [polipot alkotó] élő anyag, önmagát sokszorozítja.”⁴²⁶

A polipszöveg gondolata nem a szakirodalom által Diderot műveire önkényesen applikált kép. Falconet-hoz írott levelében maga Diderot említi ezt a filozófus és a költő, avagy szónok⁴²⁷ érvelése közötti különbség kapcsán: „A filozófus érvelése csontváz, míg a szónoké élőlény. Egyfajta polip. Darabolja csak szét, megannyi más élőlény születik majd belőle.”⁴²⁸ Ugyancsak ebben a levélben olvashatjuk, hogy a költő többnyire ugyanazt mondja el, mint a filozófus, csak éppen „mellékes gondolataival”⁴²⁹ feldíszíti, szemléletesebbé és kifejezőbbé teszi mondanivalóját. A szöveg testében a filozófus szava a csontváz, a költőé pedig a hús.

Terentius dicsérete című művében Diderot a szöveg stílusa és a benne rejlő gondolatok elválaszthatatlanságára hívja fel a figyelmet. A XVIII. századi írásokban egyébként általános igény és „elvárás is, hogy a nyelvezet, a hangnem összhangban legyen a tárgyalt témával”.⁴³⁰ A „merész képek” és „energikus kifejezések”⁴³¹ megelevenítik a szöveget és az olvasóban újabb és újabb gondolatok sorát idézik elő. Egyik gondolat a másikat szüli, mint ahogyan az édesvízi poliprészek osztódva sokasodnak.

A *D'Alembert álmának* szövege kitűnő példa Diderot költői vénájának és a polipmodellen nyugvó, határtalan szörnyetegírásnak a bemutatására. A szöveg saját

⁴²⁵ Nagyon érdekes, hogy a képzeletbeli kísérletben is papírlapok közé préselik az atomnyi emberkéket, és így keletkeznek majd élő emberek. Még inkább hangsúlyossá válik a gondolat, hogy ezek a teremtmények csak szövegben, papíron léteznek, a képzelet szüleményei.

⁴²⁶ SPANGLER, „Le polype de Diderot”, i. m., 98. o.

⁴²⁷ Diderot szinonimaként használja a *költő* és *szónok* szavakat, amikor a stílusról, a beszéd, írás feldíszítéséről szól.

⁴²⁸ DIDEROT, Denis, *Lettre à Falconet (août 1766?)*, in *Œ*, t. V. Correspondance, 1997, 671. o. « L'argument du philosophe n'est qu'une squelette, celui de l'orateur est un animal vivant. C'est une espèce de polype. Divisez-le et il en naîtra une quantité d'autres animaux. »

⁴²⁹ *Sur Térence*, 1361. o. « idées accessoires »

⁴³⁰ DANIEL, Georges, „Style, écriture” (Stílus, írás), in *DD*, Paris, Champion, 1999, 496. o.

⁴³¹ *Sur Térence*, 1361. o. « figures hardies », « expressions énergiques »

magát hizlalja, írja tovább, növeli és sokszorosítja. Egyes témák újabb témákat hoznak fel: az érzőképeség az emlékezet kérdését, majd az emlékezet a képzeletét, és így tovább. Mindeközben ezek a szövegrészek önmagukban is életképesek maradnak. Nem lehet megkülönböztetni, melyik gondolat melyik szereplőhöz tartozik. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy „Diderot hangja polipmódra mindig kétfelé szakad szereplőiben: Diderot és D’Alembert, D’Alembert és Lespinasse, Lespinasse és Bordeu hangjára”.⁴³² A három szereplő megszűnik individuumként létezni, és a szövegtest egészében olvadnak fel.

A szöveg megszerkesztése összhangban van az előző fejezetben kifejtett relációs én-modellel, vagyis Diderot-nak azon elképzelésével, mely szerint az egyének önmagukban nem, csak egymáshoz viszonyítva, egymással összekapcsolódva a nagy mindenségben felolvadva léteznek: „Az élőlények körforgása valósul meg.”⁴³³ A szörnyek természetes velejárói a világegyetemet alkotó, forrásban lévő, öröktől fogva létező anyagnak. Mivel minden állandó átalakulásban van, Diderot az önmagában zárt egészet alkotó egyedek helyett nyitott, egymáshoz kapcsolódó lényeket képzel el. Úgy véli, a torz lények egyszerűen csak a nagy mindenség ok-okozati hálójában jelenlevő más megnyilvánulási formák,⁴³⁴ és a szörny nem a világ rendjét zavarja meg, hanem azoknak a tudósoknak a rendszerét, akik szeretik kategóriákba sorolni a természet ezen „tévedéseit”.

6.3. Küklopszok és sziámi ikrek: képzelet vagy valóság?

A *D’Alembert álmát* olvasva az a benyomásunk támadhat, hogy Diderot genetikai kísérleteket sorakoztat fel, csak éppen a XVIII. században. Bordeu és Lespinasse kisasszony gondolati szörnykísérletekbe fognak, képzeletük szörnyszüleményei az élő szervezetet alkotó fonalak imaginárius manipulálásával jönnek létre. Mint már

⁴³² SPANGLER, „Le polype de Diderot”, *i. m.*, 99. o., 25. lábjegyzet.

⁴³³ *Le Rêve de d’Alembert*, in *DPV*, t. XVII, 1987, 138. o. « Tous les êtres circulent les uns dans les autres. » Ezt a mondatot Csatlós János kihagyta a fordításából. Vö: *D’Alembert álma*, 240. o. Érdemes megjegyezni, hogy a *D’Alembert álmának* Hermann-féle kritikai kiadása a jegyzetekben kitér a *circulation* szó jelentésére. A kifejezést kémiai terminusként használja Diderot, és azt fejezi ki vele, hogy az elemek a folytonos körforgásban átalakulnak. Vö: *Le Rêve de d’Alembert*, in *DPV*, t. XVII, 1987, 138. o., 154. jegyzet. Zsámboki Mária a *circulation* szót *körforgásnak* fordítja. Vö: *A párbeszéd folytatása*, 489. o.

⁴³⁴ Hasonló gondolatok jelennek meg az 1749-es *Levél a vakokról* c. filozófiai művében is. Ez a szöveg a diderot-i életmű bevezetőjének is tekinthető, filozófiájának olyan összegzése, amelyet későbbi műveiben fejt ki részletesebben. A gyermekkora óta vak matematikatanár, Nicholas Saunderson elmondása szerint a világegyetem állandó mozgásban lévő kaotikus egységet, anyagtömeget alkot, és az állandó mozgásban csak pillanatnyi rendek, egyensúlyok vannak, de állandó megnyugvás nincs.

említettük, a korabeli felfogás szerint a molekulákból rostok, illetve fonalak, majd fonalkötegek keletkeznek, a fonalkötegek pedig szervekké alakulva építik fel az élő szervezetet. Ha a szervezetet alkotó érző kötegben bármely fonállal, rosttal történik valami, a megszokottnál több vagy kevesebb szerv jön létre, és szörnyszerű lények látnak napvilágot. Bordeu doktor e folyamatot demonstrálandó a küklopsz példájával indítja eszmefuttatását.

A fonalak szervekké alakulását a küklopsz esete is bizonyítja. A doktor képzeletbeli kísérlet elvégzésére kéri fel Lespinasse kisasszonyt: „Képzeld el azt, ami a természetben néha valóra válik; irtsd ki a köteg valamelyik rostját, például azt, amelyik a szem kifejlődését teszi lehetővé; mit gondolsz, mi lesz az eredmény?”⁴³⁵ Az élőlény vagy „szem nélkül jön a világra”, „vagy csak egy szeme lesz a homloka közepén”.⁴³⁶ „Tehát nem biztos, hogy a küklopsz a mesék világába tartozik?”⁴³⁷ – kérdezi Lespinasse kisasszony. A szereplők továbbra is a képzelet világán belül maradnak, viszont a fiktív kísérletbe valós elemek szűrődnek be. Bordeu azt állítja, hogy küklopszok a valóságban is létezhetnek, be is számol egy ilyen teremtmény felboncolásáról: „aki felboncolta ezt a szörnyet, megállapította, hogy csak egy látófonala van.”⁴³⁸ A természet szörnyeként jelenik meg például a Diderot filozófiai levelében szereplő vak Saunderson is, akinek valószínűleg szintén látófonalai sérülhettek, és így veszítette el szeme világát.

A gondolkísérlet tovább folytatódik, a látófonal eltávolítását a fül, az orr, a fej, a kéz és a láb létrejöttéért felelős rost eliminálása követi. Majd a köteg fonalainak megkettőzése után „kétfejű, négy szemű, négyfülű, három heréjű, három lábú, négy lábú, hatujjú lények keletkeznek”.⁴³⁹ Az eltávolítás és megkettőzés gondolatát követően Bordeu azt tanácsolja Julie-nek, hogy képzeletben zilálja szét, majd olvassza össze a rostokat. Az előbbi esetben a szervek helye felcserélődik, „a fej a mell közepére kerül, a tüdők balra, a szív jobbra”; a második esetben „a szervek összenőnek. A kar a törzshöz tapad, a comb, a lábszár és a lábfej a párához nő”.⁴⁴⁰ Ezeket a lehetőségeket tovább

⁴³⁵ *D'Alembert álma*, 248-249. o.

⁴³⁶ *Uo.*, 249. o.

⁴³⁷ *Uo.*

⁴³⁸ *Uo.* A XVIII. században élő tudós nő, Marie-Catherine Bihéron is formázott viaszból küklopszgyermek figurát. Vö: GOODDEN, Angelica, *Diderot and the Body*, University of Oxford, Legenda, European Humanities Research Centre, 2001, 58. o. Leveleiben Diderot maga is említi Katalin cárnőnek Marie Bihéron nevét. Szerette volna, ha Katalin megvásárolja Bihéron kisasszony gyűjteményét, és Oroszországba viszi. Azonban nem járt sikerrel. Diderot sokat tanult Bihérontól, ismerte gyűjteményét, járt anatómiai bemutatóira. Azzal segítette a tudós hölgyet, hogy barátait is elhívta, hogy csekély kis pénzösszegért maguk is láthassák az emberi testet ábrázoló figurákat. (*Uo.*, 41. o.)

⁴³⁹ *D'Alembert álma*, 249. o.

⁴⁴⁰ *Uo.*

gondolva nincs olyan torz test, amelyet létre nem lehetne hozni Bordeu és Lespinasse szörnylaboratóriumában.

Elmosódik a határvonal a valóság és a fikció, az ébrenlét és az álom között. Az agyszülemények megelevenednek, és a küklopsz esetéhez hasonlóan más mitológiai lények hús-vér megfelelőit is felsorakoztatja Diderot. Az elválaszthatatlan testvérpár, Castor és Pollux meséjét a rabastens-i sziámi ikerpár története testesíti meg. Bordeu erről is beszámol Julie kisasszonynak:

Bordeu: [...] De ennél jobb példát is tudok.

Lespinasse kisasszony: Éspedig?

Bordeu: Castor és Pollux valóra vált történetét. Két testvérről szól: mikor egyikük életre kelt, a másik azonnal meghalt, s mikor ez utóbbi éledt föl, ez a másik életébe került.

Lespinasse kisasszony: Csinos história. És sokáig folyt ez a játék?

Bordeu: Két napig éltek így, többször cserélve életet és halált [...]

Lespinasse kisasszony: Azt hiszem, doktor úr, kissé visszaél hiszékenységgemmel [...]

Bordeu: Szokta olvasni a *Gazette de France*-ot?

Lespinasse kisasszony: Soha, bár két kiváló elme remek vállalkozása.

Bordeu: Kérje csak el valakitől a szeptember 4-i számot. Ebből megtudhatja, hogy az alby-i egyházmegyéhez tartozó Rabastens-ban két leánygyermek született, akiknek az utolsó ágyékcsigolyái, az ülepe és a regio hypogastricája össze volt növe.⁴⁴¹

Az eltávolításon, megkettőzésen és összeziláláson kívül a köteg rostjait más módosulások is érhetik. „Különleges rostok”⁴⁴² megjelenése újabb szervek kialakulásához vezethet. Ezt tanúsítja a hermafrodita lény esete is.

6.4. Hermafroditizmus: a nemek közötti határvonalak elmosódása

A hermafroditák testében a megszokottnál több rost található, így több szervük is alakul ki. Míg *A fiziológia elemeiben* konkrét testi monstruozitásokat is említ Diderot,⁴⁴³ a

⁴⁴¹ *Uo.*, 257-258. o.

⁴⁴² *Uo.*, 246. o.

⁴⁴³ A második rész „Génération” (Nemzés) és „Fœtus” (Magzat) c. fejezetében számos példát említ Diderot. Mesél arról a katonáról, akiről 1775-ben, az akkor népszerű *Deux-Ponts* c. folyóiratban olvasott. A mindössze huszonkét éves férfi hányingerre, fáradtságra panaszkodott, undorodott bizonyos szagoktól és ízekről. Mivel hasa kezdett megdagadni, vízkór gyanújával kezelték. A várt gyógyulás elmaradt, a katona hasa viszont egyre csak nőtt-nőtt, de mivel később ennek ellenére a férfi nem érezte rosszul magát, szolgálatát ugyanúgy teljesíteni tudta. Majd amikor az ágyék tájékán éles fájdalmat érzett, megcsapolták, ám furcsa módon víz egyáltalán nem távozott a hasüregből. Így érvágáshoz folyamodtak, de mindhiába, mert a fájások egyre erősödtek, s görcsökkel párosultak, és négy nap szenvedés után a férfi meghalt. Az eset rendkívülisége miatt nem tekinthettek el a boncolástól. A hasüreg felnyitásakor a boncolást végzők nagy meglepetésükre egy burkot pillantottak meg, amelyet felvágtak és egy halott, hímnemű magzatot

D'Alembert álmában inkább a nemi identitás kérdésére helyeződik a hangsúly a hermafroditizmus kapcsán, amelyet a filozófus szintén a „szörny” fogalmával összefüggésben vizsgál. Julie és Bordeu dialógusában a férfi és a nő közötti különbség nem abszolút, hanem relatív különbségként mutatkozik meg. Andrew Curran megfogalmazásával élve „Julie feloldja a férfi és női nemi identitás különbözőségét”, így a *D'Alembert álmanak* leírásából is kitűnik, hogy Diderot szerint „a két nem között egyfajta szervi egyformaság van”.⁴⁴⁴ A két nem közötti határvonal elmosódása vezet el Julie „örült gondolatához”: „a férfi csak női torzalak, vagy esetleg a nő a férfi torz változata.”⁴⁴⁵ Beszélgetésüket az ébredő *D'Alembert* summázza:

No, folytassa, kedves doktorom. Szóval azt állítja a kisasszonynak, hogy a méh tulajdonképpen befelé fordított herezacskó, amelynél a fordítás lendülete a heréket a hasüreg jobb és baloldalára röpítette; továbbá, hogy a klitoris csupán kicsinyített férfi nemi szerv, és hogy ez a női himvessző úgy satnyul el, ahogy a befordított herezacskó terebélyesedik és hogy...⁴⁴⁶

Diderot tehát olyan „ideális biológiai univerzumot hoz létre, amelyen belül minden mindenben bennefoglaltatik”, az egymás tükörképét alkotó, összeolvadó nemek komplementaritását álmodja meg.⁴⁴⁷ Elképzelése szerint nincsenek éles határvonalak az egyének és a nemek között.

emeltek ki belőle. A burok szépen kifejlett anyaméhként funkcionált, a test egyébként kívül-belül férfi szervezetre jellemző tulajdonságokat mutatott. S bár kívülről semmi szokatlan nem látszott, mindkétfajta ivarsejt előállítására képes volt a férfi szervezete. Az ondóvezeték a petefészekhez és a herékhez is csatlakozott. A medencecsont olyan méretű és alakú volt, mint amilyenek férfiaknál lennie kell. Az emlők, noha nem nagyobbodtak meg, de tej jött belőlük, és a mellbimbók környéke is dagadtabb, sötétebb volt. Egyértelművé vált, miért panaszkodott arra a férfi halála előtt, hogy valami forog a hasában. A hermafrodita katona történetén kívül Diderot mesél egy olyan nőről is, aki egy évnyi házasság után férfivá változott, s a hüvelynek hitt nyílásból kinőtt péniszze. Ebben a jegyzetben Diderot esetleírásait foglaltuk össze. Vö: *Éléments de physiologie*, 430. o. és 446. o.

⁴⁴⁴ CURRAN, i. m., 100. o.

⁴⁴⁵ *D'Alembert álma*, 251. o. Csatlós Jánosnál a *monstre* szó magyar megfelelője a *torz* lesz. A nő mint befelé fordított férfi gondolatának gyökere korábbra nyúlik vissza. A XVII. és a XVIII. században a nemi szervek elnevezései még nagyon szorosan kötődnek ahhoz „a nő felépítéséről vallott ősi elképzeléshez”, amely szerint „a nő alacsonyabb rendű, befelé fordított férfiként jelenik meg”. Vö: LAQUEUR, Thomas, „A nemek felfedezése” (ford. Szabó Valéria), in *A testet öltött nem. Test és nemiség a görögöktől Freudig*, Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 2002, 169. o.

⁴⁴⁶ *Uo.*, 252. o.

⁴⁴⁷ DENEYS-TUNNEY, Anne, *Écritures du corps*, Paris, PUF, 1992, 177. o.

6.5. Fajok keresztezése és a lények lánc: kecskeemberek és orángutánok

Bordeu és Julie képzeletbeli szörnylaboratóriumában újabb kísérletek veszik kezdetüket. A korábbiakhoz képest viszont már nem emberi embriók rostjait manipulálják, hanem teljesen új fajok létrehozásán elmélkednek. A *D'Alembert álma* harmadik dialógusának kezdetén Lespinasse kisasszony felveti a fajok keveredésének gondolatát: „Mint vélekedik ön a fajok keveredéséről?”⁴⁴⁸ „Az ön kérdése testi, erkölcsi és költői természetű”⁴⁴⁹ – válaszolja Bordeu. Noha Diderot elképzelésében a fiziológia és a morál nagyon szorosan összetartozik, a hibriditás testi és költői aspektusát jelen fejezetünkben szeretnénk tanulmányozni, míg erkölcsi természetére Diderot morálfilozófiai gondolatait tartalmazó fejezetünkben térünk majd ki.

Bordeu, aki nagyon sajnálja, hogy a keresztezési kísérletek ritkaságszámba mennek,⁴⁵⁰ azt javasolja, keresztezzék az embert a kecskével, és hozzanak létre „kecskeembereket” (*chèvre-pieds*), avagy „faunokat”,⁴⁵¹ hiszen „így erős, értelmes, fáradhatatlan, gyors fajt nyerné[nek], amelyből kitűnő szolgálókat faraghatná[nak]”.⁴⁵² Bordeu is jelzi: „nem tudjuk, hogy a faunok valóságos vagy mesebeli figurák-e.”⁴⁵³ A valóság és a fikció összemosódása a korabeli keresztezési kísérletek leírásából is kisejlik. Legalábbis erről tanúskodik Bordeu ironikus beszámolója Réaumur próbálkozásairól, aki állítólag tyúkot és nyulat párosított:

De különös, hogy igen sok művelt ember tanúskodik annak igazsága mellett, ami pedig nem igaz; azt állítják, hogy az érsek baromfiudvarában láttak egy gyalázatos nyulat; ez a kakast helyettesítette vagy húsz gyalázatos tyúknál, s a tyúkok beérték vele; hozzáteszik, hogy mutattak

⁴⁴⁸ *A párbeszéd folytatása*, 480. o. A szerkesztő, Ludassy Mária jegyzetben közli, hogy „különböző állatfajok, illetve állatok és emberek nemi érintkezéséről van szó”.

⁴⁴⁹ *Uo.*, 482. o.

⁴⁵⁰ *Uo.*, 488. o. „... kishitúságunk, irtózásunk, törvényeink, előítéleteink miatt igen kevés kísérletet végeztek.” Valóban nagyon kevés keresztezési kísérletről tudunk a XVIII. századból megemlíteni, noha a fajok keresztezésének problémáját nagy érdeklődéssel fogadták a kor gondolkodói és tudósai. Réaumur azt állította, hogy sikerült nyulat tyúkkal kereszteznie. Erre a kísérletre többen is utalnak, így La Mettrie és Maupertuis is, aki még több hasonló próbálkozást szeretett volna. Maupertuis maga is kísérletezett, többféle kutyafajt keresztezett egymással, valamint galambot kanárral. Erről *Vénus physique* c. művében is olvashatunk. Bonnet kakas és nőténykacsa keresztezésével próbálkozott. (Vö: *A D'Alembert álma* Versini-féle kiadásának jegyzetei. *Le Rêve de d'Alembert*, in *Œ*, t. I. Philosophie, 1994, 674. o., 1. lábjegyzet.)

⁴⁵¹ Csatlós János a második dialógusban a *kecskeember*, míg Zsámboki Mária a harmadik dialógusban a *faun* szót használja a *chèvre-pied* fordításaként.

⁴⁵² *A párbeszéd folytatása*, 489. o.

⁴⁵³ *Uo.*, 488. o.

nekik ebből a bestialitásból származó, szőrrel borított csirkéket is. Gondolhatja, hogy a bolondját járatják velük.⁴⁵⁴

Diderot nem rejti véka alá, hogy materialista filozófiája sokszor élénk képzeletének szüleménye, s filozófiai gondolatait költői módon fejezi ki. Ezt sugallja a Bordeu szájából elhangzó mondat is: „Bizony, azokat utánozva, akik vannak, olyan lényeket teremteni, amilyenek nincsenek: ez az igazi költészet.”⁴⁵⁵ Azonban a képzeletnek is határokat kell szabni és nem szabad túlzásokba esni. Ezért van szükség minél több kísérletre, ezért elsődleges fontosságú a természet jelenségeinek megfigyelése, az elmélet és a gyakorlat összehangolása.⁴⁵⁶ A sikeres kísérletek kapcsán Bordeu külön hangsúlyt fektet arra, hogy „az élőlények körforgása fokozatos”, és „hogyan összeolvasztásukat elő kell készíteni”.⁴⁵⁷ A keresztezésnél alkalmazott módszereknek összhangban kell lenniük a természet törvényeivel és működésével, mert ha sérül a lények láncának folytonossága, „gyalázatos nyulakhoz” és „szőrrel borított csirkékhez”⁴⁵⁸ hasonló teremtmények keletkeznek. Márpedig – ahogyan az álmodó D’Alembert szájából is elhangzik Diderot materialista természetfilozófiájának alapvető gondolata – „a természetben minden összefügg [...] és nem lehet szakadás a lánc szemei között”.⁴⁵⁹

A XVIII. századi materializmus egyik meghatározó elmélete volt a lények láncának dinamikus koncepciója.⁴⁶⁰ E félig vallási jellegű, félig természettudományos elképzelés szerint a természetet alkotó, állandó átalakulásban lévő anyag szerveződési fázisokon megy keresztül: „a kezdetleges lényektől az emberig ívelő folyamatos

⁴⁵⁴ *Uo.*, 488-489. o.

⁴⁵⁵ *Uo.*, 482. o. Diderot materialista metafizikájának fiktív jellegéről lásd: BOURDIN, Jean-Claude, „Du Rêve de d’Alembert aux Éléments de physiologie. Discours scientifique et discours spéculatif dans *Le Rêve de d’Alembert*”, *RDE*, n°34 (2003), 62. o.

⁴⁵⁶ Vö: „A természet értelmezésében szerepet játszó képességek, eszközök és eljárások” c. fejezetünk, amelyben Diderot *A természet értelmezéséről* c. művének XV. gondolatát elemezzük: „Három fontos eszköz van a kezünkben: a természet megfigyelése, az elmélkedés és a kísérlet...”

⁴⁵⁷ *A párbeszéd folytatása*, 489. o.

⁴⁵⁸ *Uo.*, 488-489. o.

⁴⁵⁹ *D’Alembert álma*, 240. o.

⁴⁶⁰ A „lények lánc” értelmezéséhez lásd: LOVEJOY, Arthur O., *The Great Chain of Being*, New York, Harper Torchbooks, 1965, 183. o., (VI. fejezet: „The Chain of Being in Eighteenth-century Thought, and Man’s Place and Role in Nature”). A lények megszakítatlan láncával, a folytonosság törvényével helyezkednek szembe „a fajok változatlanóságát” valló elméletek (*fixité des espèces*). E kétfajta nézetből eredő vita meghatározó a XVIII. századi gondolkodásban. Robinet például az előbbi védelmezője, Buffon az utóbbié. Hiába is volt Buffon a fajok változatlanóságának legnevesebb hirdetője, az 1770-es években ő is kezd ettől a felfogástól eltávolodni. Vö: VÖRÖS, Imre, *Természetszemlélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1991, 206. o. Vörös Imre „Ember és természet” c. fejezetében a francia elméletek magyar fogadtatásáról, így például Bessenyei és Csokonai írásaiban felfedezhető hatásáról olvashatunk.

láncolatot hoz létre.”⁴⁶¹ Diderot szavaival a „lények átmennek egymásba”, „[m]inden állat többé-kevésbé ember is; minden ásvány többé-kevésbé növény és minden növény többé-kevésbé állat”.⁴⁶² A világmindenség lények láncaként történő értelmezése a felvilágosodás korában élte virágkorát, de maga a gondolat Leibnizig, sőt Arisztotelészig nyúlik vissza. Michel Foucault *A szavak és a dolgok* című könyvének „Szörnyek és kövületek” című fejezetében a „folytonosság elvének” népszerűsítésében jeleskedő filozófusok között említi Diderot nevét:

Bonnet, Maupertuis, Diderot, Robinet és Benoît de Maillet nagyon világosan megfogalmazták azt a gondolatot, hogy az élő formák átalakulhatnak egymásba, hogy az élő fajok valószínűleg a régiek átalakulásából származnak, és az egész élővilág talán egy eljövendő időpont felé tart, ekképp egyetlen élő forma esetében sem lehetünk meggyőződve arról, hogy végérvényes, egyszer s mindenkorra kialakult formájában látjuk.⁴⁶³

A folytonosság feltételezésével átmeneti lényeket, „szörnyeket kell közbeiktatni, melyek mintegy háttérzörej gyanánt a természet szakadatlan moráját hallatják”.⁴⁶⁴

A párbeszéd folytatásában Bordeu és Lespinasse kisasszony a faunok esetének folytatásaként említi az orángután példáját. Mindkét teremtmény szörnyszerű lényként, egyfajta vademberként jelenik meg. Ugyancsak a folytonosságot, „a lények megszakítatlan láncolatában az állat és az ember közötti láncszemet”, „a fajok közötti határvonalak megszűnését” testesíti meg az orángután,⁴⁶⁵ amelyről nagyon röviden esik

⁴⁶¹ BENEDEK, István, „A lények létrája,” in *Természettudomány a francia felvilágosodásban, i. m.*, 12. o.

⁴⁶² *D'Alembert alma*, 241. o.

⁴⁶³ FOUCAULT, *i. m.*, 177. o. Foucault külön felhívja a figyelmet arra, hogy a Lamarck előtti evolucionista típusú gondolkodás – „az a gondolat, amelyet Bonnet, Maupertuis, Diderot és Maillet világosan megfogalmaztak, hogy az élő formák átalakulhatnak egymásba” – összeegyeztethetetlen azzal, amit ma az evolucionista gondolkodás fogalmán értünk. Majd megjegyzi, hogy a Lamarck előtti evolucionizmus „nem az egymásból kifejlődő lények megjelenésének egyfajta felfogása; hanem valójában a folytonosság elvének általánosítása és az a törvény, amely szerint a lények megszakítatlan sítok alkotnak.” (*Uo.*, 177-178. o.)

⁴⁶⁴ *Uo.*, 183. o.

⁴⁶⁵ Az orángutánról lásd részletesebben THOMSON, Ann, „Orang-outan” (Orángután), in *ERA*, Paris, CNRS, 2006, 291-292. o. Ann Thomson szerint az állati és emberi tulajdonságokkal egyaránt rendelkező orángután vizsgálata azért volt fontos a materialista gondolkodók számára, mert újabb megvilágításba helyezte a test-lélek problémáját. Az orángután példája a *D'Alembert álmának* központi problémájához is köthető, ahhoz a materialista alapelvhez, amely szerint az élet keletkezésére, a szervezet működésére csupán a természetet alkotó anyag alakulása ad magyarázatot, és nem kell az értelmezésbe isteni princípiumot bevonni. Diderot az *Enciklopédia* „Animal” (Állat/Lény) c. szócikkében vitázik erről Buffonnal. Buffon szerint a lélek, a gondolkodás, a beszéd nem a szervezet felépítésétől függ, hiszen testfelépítésüket figyelembe véve az ember és az orángután is nagyon hasonlítanak, ez utóbbi mégsem tud beszélni. Buffon úgy véli, hogy egyetlen különbség van az ember és az orángután között: az embernek van lelke. Ebből a megállapításból is látható, hogy az orángután körüli vita nagyon jelentős lehetett azon materialista gondolkodók számára, akik nem fogadták el azt a Buffonéhoz hasonló dualista álláspontot,

szó az utolsó dialógusban. 1720-ban a saint-germain-i vásárban mutattak be először orángutánt Franciaországban.⁴⁶⁶ S ezt követően viták folytak arról, hogy milyen kapcsolat van az emberszabású majmok és az emberek között, és hogy a nagymajmok vajon képesek-e beszédtanulásra. A *D'Alembert álmában* csak utalásszerűen jelenik meg ez a kérdés, de más korabeli írásokban is megtalálhatjuk, így La Mettrie és Benoît de Maillet művében.⁴⁶⁷

Bordeu: Láttam a Királyi Kertben, az üvegketrecben azt az orángutánt, mely olyan, mint a pusztában prédikáló szent János?

Lepinasse kisasszony: Igen, láttam.

Bordeu: Egyszer Polignac bíboros azt mondta neki: „Szólj, s én megkeresztellek!”⁴⁶⁸

A beszélgetés hevében Julie de l'Lespinasse „szörnyetegnek” titulálja Bordeu doktort, aki nagyon határozottan reagál: „nem én vagyok szörnyeteg, hanem a természet az vagy a társadalom.”⁴⁶⁹ Bordeu válasza összhangban van azzal az elképzeléssel, amelyet Diderot *A fiziológia elemeiben* fogalmaz meg: „Néha úgy tűnik nékem, hogy a mindenség csak szörnyek vegyülete.”⁴⁷⁰ Diderot természetfilozófiájában a nagy mindenséget alkotó anyag szörnyszerűsége ugyanolyan természetes, mint azon jellemzői, hogy állandó mozgásban van és rendelkezik az érzőképeség tulajdonságával. Diderot számára „az »élő« (vivant) természeténél fogva szörnyszerű.”⁴⁷¹

A világmindenség szörnyszerűségének gondolata a „normalitás” fogalmának megkérdőjelezését vonja maga után. Diderot felfogásában a normális és az abnormális közötti határvonalak elmosódnak, s a szörny – mint a természet rendjét megzavaró élőlény – elveszti jelentését, hiszen csak valamely pillanatnyi rend normáihoz viszonyítva értelmezhető. A fajok osztályozása az állandó forrásban lévő, egyre

amely szerint a lélek a testtől elválasztható, isteni eredetű szubsztancia. A problémának leginkább ez a része érdekli Diderot-t, aki elutasítja Buffon kategorikus kijelentését, mint ahogyan ez világosan kiderül az „Animal” c. szócikkből. A *D'Alembert álmában* és *A fiziológia elemeiben* is hasonló álláspontot képvisel: a lelket szervezeti adottságként veszi számításba.

⁴⁶⁶ Vö: a *D'Alembert álma* Versini-féle kiadásának jegyzete. DIDEROT, Denis, *Suite de l'entretien*, in *Œ*, t. I. Philosophie, 1994, 675. o.

⁴⁶⁷ La Mettrie *Tanulmány a lélekről* (1745) c. művének „Az állatok képzeiteket ugyanazokkal a jelekkel fejezik ki, mint mi” c. alfejezetében olvashatunk az állatok beszélő képességéről. LA METTRIE, Julien Offray, *Tanulmány a lélekről*, in *Filozófiai művek* (ford. Horváth Henrik és Zigány Miklós), Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981, 98-100. o. Benoît de Maillet *Telliamed* (1748) c. művében tárgyalja ezt a kérdést.

⁴⁶⁸ *A párbeszéd folytatása*, 490-491. o.

⁴⁶⁹ *Uo.*, 486. o.

⁴⁷⁰ *A fiziológia elemeiből* (ford. Győry János), 296. o.

⁴⁷¹ WOLFE, Charles, „L'anomalie du vivant. Réflexions sur le pouvoir messianique du monstre”, *Multitudes*, n°33 (2008/3), 60. o. Elérhető on-line: [www.cairn.info]. Megtekintés dátuma: 2011-11-27.

összetettebbé váló természetnek csupán egyetlen pillanatnyi egyensúlyát tükrözi. Ezzel szemben Diderot szerint a természetnek nem csak egyetlen „rendje” van, az anyag folyamatos átalakulásában „rendeket” különböztethetünk meg. Andrew Curran állapítja meg, hogy „metafizikai vagy anatómiai tekintetben a torz lények nem a rendellenesség és a szabályok áthágásának gondolatát idézik Diderot számára”, aki úgy véli, hogy a szörnyek „ugyanannak a generatív folyamatnak [amelynek során normálisnak mondott lények keletkeznek] eltérő eredményei”.⁴⁷²

A normálisnak mondott ember és az abnormális szörny közötti különbség csupán statisztikai, kevesebb torz lény jön a világra és rövidebb ideig élnek. Diderot szavaival élve: „Az ember csak megszokott okozat; a szörny viszont ritka okozat; de mindkettő természetes, és szükségszerű, s mindkettő az egyetemes és általános rend részét képezi.”⁴⁷³ A természet normál állapota nem az állandóságban, hanem a változásban rejlik, az anyag folyamatos átalakulásának betudhatóan „a ma szörnye a holnap normája lehet”.⁴⁷⁴ Azonban érdemes megjegyeznünk, hogy Diderot nem kívánja a szörnyet normává emelni annak ellenére, hogy a természet részének tekinti.⁴⁷⁵

Diderot gondolatai a szörnyről a társadalmi normák és a konvencionális erkölcs kritikáját is képezik. Nem vonja ugyan kétségbe a társadalmi normák szükségességét, mégis meggyőződése, hogy a társadalmat szabályozó törvényeknek összhangban kell lenniük a természet törvényeivel, így az ember természetével is. Ezért a törvényekről és az erkölcsről való elmélkedést az ember természetére kell alapozni,⁴⁷⁶ máskülönben az ember szörnyeteggé válik egy szörnyeteg társadalomban. A(z erkölcsi) szörny tehát nem feltétlenül a természet produktuma, hanem ideiglenes társadalmi normák által meghatározott fogalom vagy képzet. Diderot számára a szörny bizonyíték arra, hogy az ember nem fogalmazhat meg elhamarkodott következtetéseket a természet működését illetően. „S vajon miféle különös összetételt alkot majd a természet egy napon, mivel

⁴⁷² CURRAN, *i. m.*, 109. o.

⁴⁷³ *Le Rêve de d'Alembert*, in *DPV*, 1987, 138. o. « L'homme n'est qu'un effet commun ; le monstre un effet rare ; tous les deux également naturels, également nécessaires, également dans l'ordre universel et général. » Csatlós János fordításában: „Az ember csupán ennek átlageredője, a szörny viszont egy rendkívüli eredő, de egyaránt természetes, egyaránt szükséges és egyaránt az egyetemes és általános rend szülötte mind a kettő”. Vö: *D'Alembert álma*, 241. o. A saját fordításunkat közöljük, az *effet* szó magyar fordításaként az *okozat* szót választjuk.

⁴⁷⁴ LAIDLAW, *i. m.*, 112. o.

⁴⁷⁵ Vö: CURRAN, *i. m.*, 12. o. Egyes Diderot-kutatók éppen ennek az ellenkezőjét érzik helytállónak, így például May Spangler is, aki szerint a szörny kategóriája normává válik Diderot filozófiájában. Vö: SPANGLER, „Monstres textuels”, *i. m.*, 142. o. és 150. o.

⁴⁷⁶ DUCHET, *i. m.*, 429. o.

csak idő kérdése, hogy megvalósítsa az összes lehetőséget?”⁴⁷⁷ – teszi fel a kérdést Bordeu. A folyamatosan erjedésben lévő anyag idővel sokféle kombinációt forrhat ki magából, olyan lehetséges kombinációkat is, amelyek meghaladhatják az ember felfogóképességének határait.

⁴⁷⁷ *D'Alembert álma*, 259. o.

7. Diderot materialista emberfelfogásának morálfilozófiai vonatkozásai

7.1. Természet és erkölcs: az ember ismerete a morál alapja

A *D'Alembert álmának* utolsó két dialógusában felvetett morálfilozófiai kérdéseket Diderot a *Pótlás Bougainville utazásához* című írásában fejti ki részletesebben. E két szöveg szerves összetartozása is kitűnő példája sajátos írástechnikájának: a még csak csíra formájában jelenlevő gondolatait későbbi művekben bontakoztatja ki, írásai egymásra felelnek, kiegészítik és pontosítják egymást.

A XVIII. század filozófusai, akik hozzájárultak az antropológiai diskurzus kialakításához – mint Buffon, Rousseau, Voltaire, Helvetius és Diderot –, a morállal és a politikával kapcsolatos gondolataikat az ember általános ismeretére vagy tudományára alapozzák.⁴⁷⁸ Korábbi fejezeteinkben kifejtettük, hogy Diderot emberkoncepcióját természetfilozófiájába ágyazva érthetjük meg leginkább, természetfilozófiája viszont nagyon szorosan összetartozik morálfilozófiájával. „Az élő természet filozófiájának alapelveit kívánta összegyűjteni és egymáshoz illeszteni, s ezzel olyan antropológiát szeretett volna kidolgozni, amely egyszerre mutat a pszichológia és a morál területe felé is”⁴⁷⁹ – írja Jean Starobonski. Első írásaitól kezdve foglalkoztatja a morál kérdése, amelyet a természettudományok, a biológia és a fiziológia felől közelíti meg. Helvetius művének cáfolatában jegyzi meg Diderot: „Az embernek anatómusnak, természettudósnak, fiziológusnak és orvosnak is kell lennie, ha jó metafizikát és morált akar létrehozni.”⁴⁸⁰

Más korabeli gondolkodókhöz hasonlóan Diderot-nak is komoly kihívást jelent az erkölcs alapjának meghatározása. Ő is úgy véli, hogy az etikai vizsgálódásoknak nem egyházi, hanem világi talajból kell táplálkozniuk. Alapjaiban ítéli el a keresztény morált, leleplezi annak hibáit, és szilárd meggyőződéssel állítja, hogy az erkölcsnek is

⁴⁷⁸ DUCHET, *i. m.*, 19. o.

⁴⁷⁹ STAROBINSKI, Jean, „Diderot et les chimistes”, in *Action et réaction. Vie et aventures d'un couple*, Paris, Seuil, 1999, 80. o.

⁴⁸⁰ *Réfutation d'Helvétius*, 555. o. « C'est bien difficile de faire de la bonne métaphysique et de la bonne morale, sans être anatomiste, naturaliste, physiologiste et médecin. »

tudományos megalapozottságúnak kell lennie.⁴⁸¹ Az erkölcs alapja Diderot szerint nem a vallásban, hanem a természetben, az ember természetében keresendő. Az embert nem is annyira „mint erkölcsi lényt, hanem mint biológiai mechanizmust vizsgálja”.⁴⁸²

A *D'Alembert álma*, a *Pótlás Bougainville utazásához* és ezen kívül még két másik mese tematikus egységet alkotnak Diderot írásai között. A *Ceci n'est pas un conte* és a *Madame de la Carlière* mellett maga Diderot nevezi Grimmhez írott levelében a *Pótlást* harmadik meséjének.⁴⁸³ Ezekben a szövegekben azt mutatja be, hogy milyen súlyos következményei lehetnek annak, ha a társadalmi normák nincsenek összhangban az emberi természettel. A *D'Alembert álmának* harmadik dialógusában a korábbi fejezetünkben tárgyalt szörny-kérdés kapcsán szól Diderot a társadalmi normák és a konvencionális erkölcsök kritikájáról. Megítélése szerint, ha a természet törvényeit figyelmen kívül hagyjuk, akkor téves erkölcsi és politikai eszméket kapunk. Márpedig a rossz törvényeknek látható és érzékelhető hatásuk van, az embert kifordítják önmagából, boldogtalanná teszik, károsak lehetnek testi és lelki egészségére, akár halálát is okozhatják. A *D'Alembert álma*, de ugyanúgy a *Pótlás Bougainville utazásához* című írás külön figyelmet szentel a szexuális erkölcsöknek, hiszen a szexualitás az a terület, ahol a legnyilvánvalóbb tanújeleit láthatjuk annak, ha az ember életét befolyásoló különböző törvények nincsenek összhangban. Márpedig, ahogyan a *Pótlás*ban is olvashatjuk, Diderot szerint „az emberek három törvénykönyvnek vannak alávetve, a természeti, a polgári és a vallási törvénykönyvnek”.⁴⁸⁴

A szexualitást érintő polgári és vallási törvényeknek nemcsak az ember természetét, az emberek közötti viszonyt, hanem a közérdeket is számításba kell venniük. Erre utal Diderot Horatius gondolatát idézve: „*Omne tulit punctum qui miscuit utile dulci*”; az a legnagyobb érdem, ha a kellemest a hasznossal összekötöttük. A tökélyt akkor érjük el, ha ezt a két dolgot összhangba hozzuk.”⁴⁸⁵ Horatius írásai jelentős hatást gyakoroltak a filozófusra. Esztétikai témájú megfontolásai mellett erkölcsfilozófiai

⁴⁸¹ Erre utal a francia „science des mœurs” (erkölcstudomány) kifejezés is. Az erkölcs alapjának kérdéséről a XVIII. században lásd részletesebben: DOMENECH, Jacques, *L'Éthique des Lumières. Les fondements de la morale dans la philosophie française du XVIIIe siècle*, Paris, Vrin, 1989.

⁴⁸² CSEPPENTŐ, István, „A felvilágosodás századának irodalma”, in *A francia irodalom története*, szerk. Maár Judit, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2011, 349. o.

⁴⁸³ DIDEROT, Denis, *Contes*, Paris, Librairie Générale Française, 1998, 171. o.

⁴⁸⁴ DIDEROT, Denis, *Pótlás Bougainville utazásához* (ford. Györy János), in *VFM*, Budapest, Gondolat, 1975, 360. o. (A továbbiakban: *Pótlás*.) Erre utal a Diderot-szakirodalom a „három törvény elmélete kifejezéssel” (théorie des trois codes). Vö: STENGER, Gerhardt, „Diderot et la théorie des trois codes”, in *Ici et ailleurs: le dix-huitième siècle au présent. Mélanges offerts à Jacques Proust*, Tokyo, 1996, 136-158. o.

⁴⁸⁵ *A párbeszéd folytatása*, 482. o. A fordító, Zsámboki Mária Muraközy Gyula fordításában közli Horatius *Ars poeticájának* idézetét: „Osztatlan tetszést az arat, mi a hasznosat, édest/Jól elegyítve (tanít).”

gondolatait is felfedezhetjük Diderot munkáiban, így Shaftesbury-fordításában (*Az erkölcsfilozófia alapelvei, avagy S. úr esszéje az érdemről és az erényről*), illetve *A szkeptikus sétájában* is.⁴⁸⁶ Mit jelent azonban a horatiusi kellemes és hasznos fogalma Diderot felfogásában? Kellemes, mert ha valami örömet szerez az embernek, akkor az annak a jele, hogy illik a természetéhez is. Hasznos, mert az ember cselekedeteinek a társadalom hasznára kell lenniük, az emberi faj fennmaradását, a népesség növekedését kell, hogy szolgálják.

Tudatos döntésnek tűnik, hogy a harmadik dialógusban, *A párbeszéd folytatásában* Diderot egy orvos szájába adja tudományos megalapozottságú érvelését. Bordeu doktor feje tetejére állítja a keresztény morált, amikor az önkielégítést többre értékeli az önmegtartóztatásnál. Felfogása értelmében az aszketizmus és a szerzetesi lét a legkevésbé sem számítanak erkölcsös cselekedeteknek, hiszen amellet, hogy örömet egyáltalán nem szereznek az egyénnek, a társadalom számára sem hasznosak, a cölibátus például el is szegényíti a társadalmat. A „magányos testi cselekedetek”⁴⁸⁷ létjogosultsága melletti legfontosabb érv egyszerűen az, hogy az emberi szervezetnek szüksége van rá. Bordeu szavaiból kitűnik, hogy az önkielégítés egyáltalán nem természetellenes, hiszen a rossz közérzetet, sőt egyes esetekben az örületet elkerülendő meg kell szabadulni a felesleges testnedvektől. Ebben a tekintetben az önkielégítést ugyanolyan egészségügyi okokra vezeti vissza, mint az érvágást: „Vérbőség esetén eret vágunk; és mit számít az, hogy a túltengő nedvnek milyen a természete, milyen a színe és milyen módon szabadulnak meg tőle?”⁴⁸⁸ Bordeu érvelésének folytatásában még merészebb gondolatokat vet fel. A szexuális öröмокapsán az önmegtartóztatás és az önkielégítés mellett az öröm megosztásának élvezetéről beszél bármilyen nemű másik egyénnel:

Bordeu: [...] Azt kérdeem tehát öntől, hogyha két cselekedet célja egyaránt a gyönyör, és mindkettő csupán örömot szerez haszon nélkül, de egyikük csak annak, aki cselekszi, a másik viszont megosztja az örömot egy hozzá hasonló hímnemű vagy nőnemű lénnel, mivel itt nem számít, ki milyen nemű, de még az sem, hogy nemi szervét hogyan használja, a józan ész a kettő közül melyiket választaná?⁴⁸⁹

⁴⁸⁶ TROUSSON, Raymond, „Horace” (Horatius), in *DD*, Paris, Champion, 1999, 237. o. Trousson is jelzi szócikkében, hogy a Diderot – Horatius kapcsolatnak gazdag szakirodalma van.

⁴⁸⁷ *A párbeszéd folytatása*, 483. o.

⁴⁸⁸ *Uo.*, 484. o.

⁴⁸⁹ *Uo.*, 487. o.

Ez a vakmerő és provokatív érvelés is sugallja, hogy Diderot a XVIII. századi közgondolkodást alapjaiban szeretné megrengetni. Lespinnasse kisasszony és Bordeu beszélgetése még merészebb kérdéssel zárul: a fajok, sőt az emberek és állatok keresztezéséről elmélkednek, s ennek morálfilozófiai vonatkozásait latolgatják.⁴⁹⁰ Úgy gondolják, hogy kecskék és emberek keresztezésével faunokat lehetne létrehozni, akikből kitűnő szolgák válhatnának. Így a francia gyarmatokon élő lakosokat se aláznák meg azzal, hogy „méltatlan szolgálatnak vet[ik] alá őket”.⁴⁹¹

A *D'Alembert álma* harmadik dialógusának folytatásaként felfogható *Pótlás* válasz Antoine de Bougainville, Tahiti francia felfedezőjének útleírására. Diderot akkor írja művét, amikor a francia fővárosban Tahiti szenzációnak számít. A vélemények megoszlanak Bougainville és társai útleírását illetően. Vannak, akik hisznek a tahiti varázslat létezésében, másoknak viszont kételyeik vannak az úti beszámolók hitelessége felől. Maga Diderot is szkeptikus az útleírások autentikusságát illetően.⁴⁹² A szöveg műfaji meghatározását tekintve nincs könnyű dolgunk. Mint láttuk, Diderot mesének is nevezte, de az eddig tanulmányozott művek többségéhez hasonlóan tekinthető filozófiai szövegnek is. Dialógus formájában íródott, mint a *D'Alembert álma*, továbbá a mesére, utópiára jellemző vonásokat is felfedezhetünk benne. Szövegszerű utalások vannak benne arra vonatkozóan, hogy a keretdialógus szereplői (A és B) Bougainville könyvét olvassák, a szöveg önmagába foglalja saját keletkezését. Diderot bravúrosan illeszti egymáshoz a valós és fiktív elemeket. S a tőle megszokott módon nem von le végleges és kategorikus konklúziókat, hanem a dolgok relativitását hangsúlyozza. Számos korabeli forrást is felhasznál, több hangot szólaltat meg művében, személyes megjegyzéseit nem lehet egykönnyen elkülöníteni a Bougainville-től vett idézetektől.⁴⁹³

Sok olyan problémára, amelyet a *D'Alembert álmában* még csak felvet Diderot, a *Pótlás*ban keres megoldást. A *Pótlás*nak például egyik legmeghatározóbb témája a nemzés, a fajfenntartás kérdése lesz. Milyen társadalom lenne az, amely a fajfenntartást tenné meg az egyik legfőbb erénynek? A nemzést, mely az egyén számára örömet szerez, a társadalomnak pedig hasznos. Ahogyan a Lelkész és Oru beszélgetéséből kiderül, Tahiti szigetén gyermekek nemzésére biztatják a lakosokat, a gyermek a közösség örömeire szolgál, s minél népesebb egy család, annál gazdagabbnak számít. Az

⁴⁹⁰ Lásd a disszertáció „6.5. Fajok keresztezése és lények lánc: kecskeemberek és orángutánok” c. alfejezetét.

⁴⁹¹ *A párbeszéd folytatása*, 489. o.

⁴⁹² Lásd erről a kérdésről részletesen: KOVÁCS, Eszter, *Az utazás szerepe és kritikája Diderot fiktív, filozófiai és politikai műveiben*, SZTE Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged, 2009, 70. o.

⁴⁹³ A *Pótlás* írástechnikájáról lásd következő fejezetünk „A filozófiai dialógus” c. alfejezetét.

öt szakaszból álló mű harmadik részében, a francia lelkész és Oru közötti beszélgetésben merülnek fel legmarkánsabban erkölcsi kérdések, illetve itt hasonlítja össze Diderot az európai és a tahiti erkölcsöt. Bírálja a civilizált nyugati társadalmakat, és dicsőíti a primitív társadalmi létet, de egy pillanatig sem állítja, hogy az európai társadalomnak vissza kellene térnie ebbe az állapotba. Meglátása szerint Tahiti inkább modellként, összehasonlítási alapként szolgálhatna az európai társadalom számára, hogy önmagára reflektálhasson. Diderot szembesíti Európát az erkölcs viszonylagos voltával, bírálja a nyugati felsőbbrendűségi tudatot, az európai társadalmak elnyomónak ítélt intézményeit.

A *Pótlás* harmadik részében kiemelt szerepet kap a házasság intézményének vizsgálata. A hűségi fogadalom nem egyeztethető össze az állandóan változó ember természetével. Diderot fiziológiai-tudományos alapokra hivatkozva foglal állást az ember instabilitása mellett. Arra mutat rá, hogy maguk az illúziókra épített polgári és vallási törvények idézik elő a törvények semmibevételét. Erre a legjobb példa a felbonthatatlan házasság intézménye, melynek esetében a három törvény, a természeti, a vallási és a polgári egyáltalán nincs harmóniában. Viszont a felbonthatatlan házasság eszméjével együtt számos olyan erkölcsi fogalom születik meg, amelyek nem is a természethez, illetve az ember természetéhez illőek. Ennélfogva maguk a törvények fordítják ki önmagából az egyént, és csinálnak belőle bűnözőt és szörnyeteget. Ezt elkerülendő helyes és pontos képet kell kialakítani az ember természetéről, és erre kell alapozni a morált, vagyis természetes erkölcsöt kell létrehozni. Diderot a természetes erkölcsiséget a teológiai morál fölé helyezi. Véleménye szerint a teológiai morál és a kinyilatkoztatásokon alapuló vallások mindig is végzetes hatással voltak a társadalomra, hiszen felszámolják azokat a természetes kötelékeket, amelyek az embereket egymáshoz fűzik, s viszályt és gyűlöletet szítanak. Márpedig nem az ész absztrakt parancsa uralja az embert, hanem a hajlamok, ösztönök és érzéki vágyak hasonlósága teremti meg az emberek közötti kötelékeket.⁴⁹⁴

7.2. Egyéni és társadalmi erkölcs: a házasság és a fajfenntartás kérdése

Ahogy arra Jacques Proust is rámutat, ellentmondásosnak tűnhet, hogy Diderot-t erkölcsstelenséggel vádolják – annak okán, hogy visszautasítja a keresztény morált,

⁴⁹⁴ Bekezdésünk második részében Cassirer gondolataira támaszkodunk. CASSIRER, *i. m.*, 313. o. és 316. o.

rehabilitálja a szenvedélyeket, tagadja a szabadság létezését, tehát az egyén erkölcsi felelősségét –, miközben írásai nagyobb részét az erény apológiájának szenteli.⁴⁹⁵ Diderot gondolkodásában az erkölcs tagadása és hirdetése egyszerre van jelen.⁴⁹⁶ Úgy véli, hogy az egyén viselkedését és cselekedeteit – amennyiben csak magát az egyént vesszük figyelembe – vágyainak kielégítése határozza meg. Az ember azonban természetesen nem egyedül, hanem társadalomban él, a morál pedig pontosan arra hivatott, hogy az emberek közötti viszonyt szabályozza.

Diderot állítólagos amoralizmusa a társadalomtól függetlenül, önmagában vizsgált egyénre vonatkozik. Megítélésében az önmegtartóztatás és a mértékletesség például nem erényes viselkedés, hanem egy képmutató morál által állított követelményrendszernek való megfelelés, amely az emberi természetet és ösztönt abszolút figyelmen kívül hagyja. A társadalmi morált illetően a társas élet szeretetét tartja erénynek (sociabilité), s úgy gondolja, hogy az ember cselekedeteinek a népesség növekedését és az emberi faj fenntartását kell szolgálnia. A társadalmi morált a közérdekre alapozza, s az egyéni és a közérdek közötti konfliktus esetén kezdetben a közérdeket helyezi az egyéni érdek fölé, később azonban nyilvánvalóan módosítja eredeti álláspontját.

Levelezésében nagyon sokszor a közérdek tiszteletben tartására, a társadalmi kötelességekre, a másik ember iránti felelősségtudatra hívja fel barátai figyelmét, mondhatni erkölcsi tanítás formájában. Ezt teszi a házasság esetében is, amelyet bár az egyént illetően nem tart természetes köteléknek, a társadalom szempontjából viszont elengedhetetlenül fontosnak vél. A házasság intézménye biztosítja az emberi faj védelmét. Diderot azon kevesek közé tartozik, akik hittek abban, hogy a házasság a szerelem megkoronázása lehet.⁴⁹⁷ Miután házassága kudarcnak bizonyult, többször is naivitással vádolta önmagát, amiért szerelemből házasodott egy olyan világban, ahol a házasság és a szerelem összeegyeztethetetlen egymással, s a házasságok inkább vagyoni indíttatásból kötöttek. Az erkölcsről gondolkodva Diderot többnyire olyan párokat jelenít meg írásaiban, akiket nem a házastársi kötelék, hanem erős érzelmi és intellektuális szálak fűznek össze, s gyakran nem is egymás mellett élnek.

Ahogy már említettük, Diderot szerint a felbonthatatlan házasság nem az állandóan változó ember természetéhez illő. Ám a házasságra nagy szükség van a

⁴⁹⁵ PROUST, *Diderot et l'Encyclopédie*, Paris, Armand Colin, 1962, 325. o.

⁴⁹⁶ *Uo.*, 328. o.

⁴⁹⁷ Diderot véleményéről a házasság intézményét illetően lásd részletesebben: *Uo.*, 332-333. o.

társadalom szempontjából, mondhatni szükséges kényszer. A társadalmat alapjaiban rengetné meg a házasság intézményének eltörlése, amely az emberi faj fennmaradását veszélyeztetné. Diderot szerint a férfinak és a nőnek nem egymással, hanem gyermekeikkel szemben vannak erkölcsi kötelességeik. Csupán a közös gyermek léte teszi a házasságot felbonthatatlanná, mely jogilag is biztosítja a gyermek jövőjét. Az erkölcs tudományának tehát egyszerre biológiai és szociológiai tényezőket is figyelembe kell vennie. Az egyén viselkedése folyamatos kompromisszumkötés hajlamai, ösztönei és a társadalom által állított követelmények között.

Azonban hogyan lehetne a(z egyén számára fontos) szexuális szabadságot a (társadalom szempontjából számottevő) családi biztonság szükségességével összeegyeztetni? A *Pótlás Bougainville utazásához* című művében Diderot erre keres megoldást. Tahiti lakossága az elnéptelenedést megelőzendő a poligámia rendszerét választotta. A nők és a férfiak körülbelül egy hónapig együtt élnek, majd ha szeretnének, új párt kereshetnek. A gyermekek alkotják a közösség vagyonát, minden felnőtt gondját viselheti minden gyermeknek. Ahogyan Oru fogalmaz: „miközöttünk kialakult egy férfi-, nő-, és gyermekforgalom.”⁴⁹⁸ Míg az európai embert szétzilálják a természeti, a vallási és a polgári törvények között fennálló ellentmondások, a tahiti lakosok harmóniában élhetnek egymással és önmagukkal.

7.3. Az egyetemes erkölcs és annak összeomlása: ideál és valóság

A fenti problémát már korábbi írásában, az *1767-es Szalonban* is kifejti Diderot: „Miért van az, hogy Európa egyetlen szögletében sincs – és nem is lehet – erkölcs? Mivel a polgári törvény és a vallási törvény ellentmondásban van a természet törvényével.”⁴⁹⁹

Bár esztétikai írással állunk szemben, jelentős erkölcsfilozófiai kérdéseket fogalmaz meg benne Diderot. Többek között itt is kiemelt szerepet kap az a gondolat, amelyre már a *Pótlás* kapcsán is felhívtuk a figyelmet: a morált az ember fiziológiájára kell alapozni. „Az erkölcsöt tehát a faj keretei határozzák meg. Mi a faj? Egyformán szervezett egyedek sokasága... Hogyan? A szervezet lenne az erkölcs alapja?! ... Úgy hiszem...”⁵⁰⁰ – mondja Diderot. *Egy filozófus irattárcájából kiszökött töredékek* (1772) című művében is hasonló gondolatokat találunk. Diderot hisz az egyetemes erkölcs

⁴⁹⁸ *Pótlás*, 351. o.

⁴⁹⁹ DIDEROT, Denis, Részlet az *1767-es Szalon*-ból (ford. Ludassy Mária), in *FFM*, Budapest, Gondolat, 1975, 477. o.

⁵⁰⁰ *Uo.*, 479. o.

létezésében, melynek alapját az emberi szervezetben, az emberek testi felépítésének hasonlatosságában látja:

Mégis mindnyájuknak egyazon fogalmuk van az igazságról, a jóságról, a szájalomról, a barátságról, a hűségről, a halálról és a hálátlanságról, ugyanazok a fogalmaink az erényről. Hol keressük az ítélet emez egyöntetűségének a forrását, mely az ellentmondásos és a változékony vélemények közepette ilyen állandó és ennyire általános? Hol kereshetjük tehát? Egy állandó és örök fizikai okban lelhetjük fel azt. És hol található ez az ok? Magában az emberben, a különböző emberek szervezetének hasonlóságában, a szervek ama hasonlóságában, amely egyazon szükségleteket, egyazon élvezeteket és fájdalmakat von maga után, amely ugyanazzal az erővel és ugyanazokkal a gyengeségekkel jár.⁵⁰¹

Az egyetemes morál mindenhol és minden időben érvényes, nem transzcendentális magyarázatokra, hanem az emberi természet tanulmányozására épül. Az idő folyamán azonban mégis nagyon sokat változik Diderot morálfilozófiája.⁵⁰²

Élete utolsó szakaszában elbizonytalanodni látszik: filozófusunk fokozatosan elveszíti az egyetemes morálba vetett hitét. Erről tanúskodik a már említett *1767-es Szalon* című írása és a *Rameau unokaöccse* is. A morál számára továbbra is fiziológiai megalapozottságú, viszont megítélése szerint „az emberi természet már nem elegendő ahhoz, hogy az erkölcs alapja legyen”.⁵⁰³ Az emberi szervezet túlságosan sokféle ahhoz, hogy univerzális morált lehessen rá alapozni. Diderot elveti az egyetemesség gondolatát, és az egyént állítja középpontba.

Ahogy Herbert Dieckmann is jelzi, a morálról vallott egyetemes felfogás azért sem működőképes többé, mert nem tud mit kezdeni az olyan deviáns figurákkal, mint amilyen az unokaöcs is.⁵⁰⁴ Az egyetemes erkölcs gondolatának hanyatlása maga után vonja az erény, a bűn és a boldogság fogalmának átalakulását is. Bár Diderot rendíthetetlenül hitt az ember vele született jóra és erényességre való hajlandóságában, később már nem gondolja azt, hogy az erényes viselkedés feltétlenül boldogsághoz vezet. A boldogság és erény fogalmának szubjektív jellegét hangsúlyozza.

⁵⁰¹ DIDEROT, Denis, *Egy filozófus irattárcájából kiszökött töredékek* (ford. Ludassy Mária), in *FFM*, Budapest, Gondolat, 1975, 284-285. o.

⁵⁰² Ennek összefoglalásáról lásd: BLUM, Carol, „Morale, vertu” (Erkölcs, erény), in *DD*, Paris, Champion, 1999, 325-329. o.

⁵⁰³ STENGER, *Nature et liberté*, 254. o.

⁵⁰⁴ DIECKMANN, *Cinq leçons sur Diderot, i. m.*, 65. o.

Az 1767-es Szalonban megkérdőjelezi azokat az erkölcsi fogalmakat, amelyeket az *Enciklopédiában* még szándékában állt definiálni.⁵⁰⁵ Elsősorban ezen fogalmak használatát vizsgálja, s a jelentésük meghatározása körüli nehézségekről szól.

S különféle spekulációkba süllyedek, szellemem ide-oda hányódik ezen elmélkedések habjain anélkül, hogy horgonyt vethetnék, hogy megállapodhatnék. Miért van, mondom magamban, hogy a legáltalánosabb, legtöbbet használt, a legszentebb szavakat – törvény, ízlés, szép, jó, igaz, szokás, erkölcs, bűn, erény [...] –, melyeket oly gyakran ejtünk ki a szánkron, oly kevésbé értjük, és oly különféleképpen határozzuk meg?⁵⁰⁶

Már az 1767-es Szalon is tanúskodik a boldogság és az erény között fennálló kapcsolatot illető elbizonytalanodásról. Diderot úgy véli, az erényes élet nem feltétlenül vezet boldogsághoz, sőt vannak olyan emberek, akik boldogságukat nem az erényes életben látják. Rameau alakjában is ezt a problémát jeleníti meg. A filozófusnak egyre inkább kételyei vannak afelől, hogy a boldogságnak meg lehetne-e fogalmazni bármilyen általános definícióját.

A korabeli gondolkodók boldogságról szóló írásait összefoglaló háromkötetes műre adott válasza, *A boldogság temploma*⁵⁰⁷ (1775) is ezt sugallja. A szellemes és nagy tudású Galiani abbé vidékre érkezik, oda, ahol Diderot is idejét tölti. Azonban megérkezését követően, Diderot meglepetésére újra befogatja lovait, és vissza is fordul. Egyáltalán nem tölti el boldogsággal a vidéki élet, sőt kifejezetten gyűlöli azt. Mindez a boldogságról való elmélkedésre inspirálja Diderot-t.

„Hogyan, kedves abbé – szoltam hozzá –, csak nem fordul máris vissza? – De igen, visszamegyek – felelte – halálosan gyűlölöm a vidéket, s ebbe a várárokbba vetném magam, ha

⁵⁰⁵ Vö: PENKE, i. m., 42. o.

⁵⁰⁶ Részlet az 1767-es Szalon-ból, 479. o. A Rameau unokaöccsének „omnia vanitas” része is hasonló elbizonytalanodást sugall. Az erényességhez tartozó értékek, mint a barátság, a haza szeretete, a gyermekek nevelése Ő megítélése szerint csupán hiúságnak számítanak. Ugyanakkor a filozófus sem talál érveket, hogy megvédje vele szemben ezeket a társadalom működése szempontjából alapvetőnek tekintett értékeket. Az unokaöcs a korabeli társadalomban érvényesülő gyakorlatot idézi példaként, míg partnere egy ideális társadalom nevében szól. Vö: DIDEROT, Denis, *Rameau unokaöccse* (ford. Szívós Mihály), Budapest, PannonKlett Kiadó, Matúra-sorozat, 1997, 63. o. (A továbbiakban: *Rameau unokaöccse*.)

⁵⁰⁷ 1769-ben *A boldogság temploma* (*Temple du bonheur*) címmel kiadtak Franciaországban egy olyan háromkötetes írást, amely különböző szerzők meglátásait tartalmazta a boldogságról. (Vö: BECQ, Annie, „Bonheur” (Boldogság), in *DD*, Paris, Champion, 1999, 81. o.) Diderot erre a műre reagál egy töredékben, amelynek alcíme Ludassy Mária jegyzetei szerint: *A boldogságról szóló legkiválóbb értekezések szemléje, a legjobb régi és modern szerzők kivonata*. Ludassy Mária megjegyzi, hogy a Diderot írása által felvetett kérdés „az 1770-es évek dilemmáihoz kapcsolódik: a »domináns szenvedélynek« kiszolgáltatott ember szükségszerűen amorális természete; az érdeken keresztül az erényhez, illetve az erényen keresztül a boldogsághoz vezető út buktatói.” (Vö: FFM, Budapest, Gondolat, 1975, 848. o.)

arra ítélnének, hogy még egy negyedórát itt töltsék.” Nekem sem kellett több, hogy átérezzem: az egyik ember boldogsága mennyire különbözhet a másiktól, s ahhoz, hogy megundorodjam mindazoktól a boldogságról szóló értekezésektől, melyek mindig csak az értekezés szerzőjének a boldogságáról szólnak.⁵⁰⁸

Amint az az írás folytatásából kiderül, Diderot elválasztja egymástól a boldogság és az erény gondolatát. Megállapítja, hogy az erényes viselkedés csak és kizárólag egy eszményi társadalomban vezethetné boldogsághoz az embereket.

Igen fiatal voltam, midőn az a gondolatom támadt, hogy az egész erkölcstudomány voltaképpen abban áll, hogy bebizonyítsuk az embereknek: a legjobb e világon, amit boldogságukért tehetnek az, ha erényesek. Azonnal elkezdtem gondolkozni ezen a kérdésen. Még mindig ezen gondolkodom.

Akartok szép paradoxont hallani? Íme: meggyőződése, hogy az emberi nem számára igazi boldogság csak olyan társadalmi állapotban lehetséges, amelyben nincsen se király, se hivatalnoki kar, se pap, ahol nincsenek törvények, ahol nincs se enyém, se tied, ahol nincs sem ingó, sem ingatlan tulajdon, ahol nincsenek se bűnök, sem erények; ám ez a társadalmi állapot átkozottul eszményi.⁵⁰⁹

A valóság és az eszményi erkölcsök közötti szakadékot a *Rameau unokaöccsében* jeleníti meg Diderot. A *Rameau* leginkább erkölcsfilozófiai kérdéseket tárgyal közvetlenül vagy közvetett módon, a zene és a nevelés kérdésén keresztül. A dialógust értelmezhetjük úgy, hogy két szereplője, az unokaöcs és a filozófus, *Ő* és *ÉN* a szerző által elképzelhetőnek ítélt két álláspontot testesíti meg. A párbeszéd tehát bizonyos értelemben nem más, mint Diderot önmagával folytatott beszélgetése, saját eszméinek több nézőpontból történő végiggondolása. A *Levél a vakokról* című művében azt vizsgálta, milyen következményekkel jár az erkölcsi fogalmak kialakításában és a világról szerzett ismeretek rendezésében, ha a látás érzéke hiányzik az emberből. A *Rameau unokaöccsében* hasonló problémát jár körül, jelesül azt, hogy milyen következményei vannak annak, ha valaki „vak az erkölcsi fogalmak dolgában”,⁵¹⁰ és nem érzékeli például a tisztesség és becstelenség közötti különbséget.

⁵⁰⁸ DIDEROT, Denis, *A boldogság temploma* (ford. Ludassy Mária), in *FFM*, Budapest, Gondolat, 1975, 579. o.

⁵⁰⁹ *Uo.*, 580. o.

⁵¹⁰ DUFLO, *Diderot philosophe*, 479. o. Colas Duflo Rameau unokaöccsét az „új vak” (le nouvel aveugle) névvel illeti.

Diderot írásában Rameau unokaöccse „erkölcsi szörnyetegként”⁵¹¹ jelenik meg, aki akár Lespinasse és Bordeu szörnylaboratóriumának kreatúrája is lehetne. Az unokaöcs alakja kivételt képez az univerzális erkölcsi normák alól: „radikális biológiai egyediségének betudhatóan az egyetemes erkölcs ellenpéldájává válik.”⁵¹² Az unokaöcs alakja voltaképpen a filozófus korábbi nézeteit ássa alá. Diderot amellett, hogy megkérdőjelezi saját korábbi álláspontját, azt is bemutatja, hogy a korban általános ideológiaként felfogott egyetemes morál nézete elavult és korlátozó is. „Ideológiamentes metodológiát”⁵¹³ lát tehát szükségesnek a morál területén is. Diderot valójában önmagát hazudtolta volna meg, ha ignorálja az erkölcsi szörnyeteg kérdését, pontosabban, ha figyelmen kívül hagyta volna azokat a természet értelmezésénél alkalmazott eljárásokat és módszereket, amelyeket még karrierje kezdetén ő maga vetett papírra *Gondolatok a természet értelmezéséről* című művében.⁵¹⁴ A Rameau unokaöccsében előtérbe kerül a már többször említett, Diderot számára elengedhetetlen baconi módszer, mely szerint a kivételes esetek hozzájárulnak az általános megismeréséhez. Az erkölcsi szörnyetegként bemutatott Rameau életvitelének és elveinek tanulmányozása útján Diderot a valódi ember viselkedését igyekszik jobban megérteni.

Az unokaöcs olyan szervezet, az átlagostól eltérő rostháló, amelyből hiányzik egy szál. A korábban említett csembalóra visszautalva olyan érző zeneszerszám, amelynek egy húrja nem az általában megszokott módon működik.

ÉN – Mint lehet az, hogy ön, akinek ily finom tapintata, s ily nagy érzékenysége van a zeneművészet szépségei iránt, ennyire vak legyen az erkölcsi szépségek dolgában, ennyire érzéketlen az erény bővületével szemben?

Ő – Nyilván azért, mivel oly érzék szükséges ahhoz, amilyenvel én nem rendelkezem; oly idegszál, amely nekem korántsem adatott meg. Laza a húr, hiába pengetjük, nem rezdül.⁵¹⁵

Olyan „csodabogár”, akinek „egyéniiség[e]” megtöri azt az unalmas egyformaságot, melyet neveltetésünk, társadalmi szokásaink, bevett illemszabályaink teremtettek”.⁵¹⁶ Az „eredetiség” kérdése (originalité), illetve annak összevetése az egyetemes erkölcs

⁵¹¹ CURRAN, i. m., 111. o.

⁵¹² *Uo.*

⁵¹³ *Uo.*, 143. o.

⁵¹⁴ Erről részletesebben lásd: „A természet értelmezésében szerepet játszó képességek, eszközök és eljárások Diderot filozófiájában” c. fejezetünket.

⁵¹⁵ Rameau unokaöccse, 86. o.

⁵¹⁶ *Uo.*, 47. o.

gondolatával meghatározó motívum lesz a *Rameau unoköccsében*. Diderot-t szenvedélyesen foglalkoztatja az eredeti emberek nyelvi és viselkedésbeli nonkonformizmusa, s a társadalomban elfoglalt helye. Roland Mortier értelmezésében Diderot számára az az eredeti, aki „a mesterkélt emberek között a hitelest, az egyformák között az egyedit testesíti meg [...], önmagához hű, nem teljesen szocializált egyén, se nem jó, se nem gonosz, nem szép és nem is csúnya; egyszerűen és alapvetően más”.⁵¹⁷

Az egyetemes erkölcs többek között azért sem működőképes, mert nem tud mit kezdeni az eredetiség kérdésével. Ez egy további okot jelent Diderot számára a normatív erkölcs megkérdőjelezésére. A műben szereplő unokaöcs – akit a híres zeneszerző zseni Jean-Philippe Rameau unokaöccse Jean-François Rameau alakja ihletett⁵¹⁸ – félrecsúszott tehetség, a többiek közül inkább különtségével tűnik ki, s érdekes módon egyedül a pantomim művészetében kivételes. Diderot-t leginkább az a probléma érdekli, hogy milyen mértékben vonhatja ki magát egy külön ember azon törvények alól, amelyek a közre általában vonatkoznak. Az eredeti ember szembemegy a konvenciókkal, vitatja a gyakran képmutató társadalom erkölcsi normáinak jogosultságát. Roland Mortier szerint Diderot írásaiban „az *original* azokat a belső ellentmondásokat hozza felszínre, amelyeket a társadalom próbál eltitkolni”.⁵¹⁹ Az unokaöcs cinizmusának köszönhetően lelepleződnek a társadalmi törvények visszásságai, és előtérbe kerülnek a természet törvényei.

Ha effajta ember tűnik fel egy társaságban, úgy hat, mint egy csipetnyi kovász, mely erjedést okoz, és mindenkinek visszaad valamit természetes egyéniségéből. Felráz, megmozgat, helyeslésre vagy rosszallásra készít; napvilágra hozza az igazságot; megmutatja, ki a jó ember; leleplezi a csirkefogót; ilyenkor az okos ember figyel és kibogozza, kik között is él.⁵²⁰

A gondolatmenet e pontján elengedhetetlennek látszik, hogy kis kitérőként említést tegyünk arról, hogy az eredetiség fogalmához köthető, viszont Diderot felfogásában vele egyáltalán nem azonosítható zsenialitás szintén meghatározó motívum a *Rameau unokaöccsében*. A zseni (génie) Diderot megítélésében a fenséges

⁵¹⁷ MORTIER, Roland, „Diderot ou l’originalité révélatrice”, in *L’originalité. Une nouvelle catégorie esthétique au siècle des Lumières*, Genève, Droz, 1982, 154-155. o.

⁵¹⁸ Szívós Mihály jegyzeteiből megtudhatjuk, hogy „Jean-François Rameau, az »unokaöcs« élő személy volt, és valóban rokoni kapcsolat fűzte a híres zeneszerzőhöz és zeneteoretikushoz, Jean-Philippe Rameau-hoz. Minthogy ő is zenész és zeneszerző volt, hogy megkülönböztessék a nagybátyjától, az »unokaöcs Rameau« nevet vette fel.” Vö: a *Rameau unokaöccse* c. mű Matúra-féle kiadásának jegyzetei, 37. o.

⁵¹⁹ MORTIER, i. m., 160. o.

⁵²⁰ *Rameau unokaöccse*, 47. o.

(sublime) és az eredeti (original) találkozása. Attól, hogy valaki eredeti, még nem zseni, az eredetiség csak alkotóeleme a zsenialitásnak. Az unokaöcs külön és csodabogár, de nem zseni.⁵²¹ Ahogyan az eredetiség kérdésénél sem, az egyetemes erkölcs a zseni esetére sem alkalmazható. A zsenire nem ugyanazok a szabályok vonatkoznak, mint az átlagemberre, hiszen a lángelme törvények áthágásával, magánéletében elkövetett bűneivel hosszú távon az emberiség javát szolgálhatja. Természetéhez hozzátartozik, hogy a szabályokat megszegi, és a „fenségeshez, a nagyhoz fordul”.⁵²² A társadalom fejlődése érdekében Diderot szükségesnek látja a szabályoktól való eltérést, az egyén szabadságának biztosítását. Racine például csodálatot vált ki az utókorból, noha életében nem igazán tartották jó embernek. Érdekes a *Rameau unokaöccséből* hosszasan idézni azt a híres metaforát, amelyben Diderot Racine zseniális alakját fa formájában jeleníti meg, mely környezetében kipusztít néhány növényt, de lombkoronája az egekig ér:

ÉN – ... De Racine? Ő aztán kétségkívül lángész volt, s nem számított valami nagyon jó embernek. [...] De mérlegelje a rosszat és a jót. Ezer év múlva is könnyekre indít és csodálatot vált ki. A világ minden táján emberséget, részvétet, gyengédséget fog sugallni; kérdezzetik majd, ki volt, hol született, s irigylük majd érte Franciaországot. Egynéhány lénynek szenvedést okozott, akik már nem élnek; hozzájuk immár úgyszólván semmi közünk. Mit sem kell tartanunk bűneitől, hibáitól. Kétségkívül jobb lett volna, ha a nagy ember képességeit a derék ember erényeivel tetézte volna benne a természet. Olyan fa, mely kiszáritott néhány másikat a szomszédságában; elnyomott néhány palántát, mely a tövében nőtt; de koronáját a felhőkig emelte; ágai messzire kinyúlhatnak; árnyékot ad mindazoknak, akik valaha jöttek, jönnek és jönni fognak, hogy fenséges törzse körül megpihenjenek; csodálatos zamatú gyümölcsöket hozott, szüntelenül megújulókat.⁵²³

A *Rameau unokaöccsében* Diderot számos olyan etikai kérdést vet fel, amelyeknek alapját az emberi szervezet állandó változása és az erkölcsi rendszerek merevsége közötti ellentét alkotja. Az unokaöcs összetett, ellentmondásokkal teli énje plurális és változó: „Semmi sem hasonlít kevésbé öhozzá, mint önnön személye.”⁵²⁴

⁵²¹ Vö: MORTIER, i. m., 161. o. Roland Mortier a *Helvetius cáfolata* c. műből vett idézetekkel támasztja alá a zsenialitás és az eredetiség közötti különbséget Diderot felfogásában. A zseni diderot-i fogalmáról lásd részletesebben második fejezetünket.

⁵²² PÁL, i. m., 35. o.

⁵²³ *Rameau unokaöccse*, 49. és 50. o.

⁵²⁴ *Uo.*, 45. o. Az unokaöcs énjének pluralitásáról lásd Julia Kristeva a *Rameau unokaöccséről* írt tanulmányát. KRISTEVA, Julia, „La musique parlée ou remarques sur la subjectivité dans la fiction à propos du *Neveu de Rameau*”, in *Langue et langages de Leibniz à l'Encyclopédie. Séminaire de l'École Supérieure de Fontenay*, éd. par Michèle Duchet et M. Jallet, Paris, Union Générale d'Éditions, 1977, 153-224. o.

Egy személyben is több szubjektumot testesít meg. Nem csupán egyetlen zeneszerszámot, érző csembalót, hanem teljes zenekart, egész színpadot alkot, többféle húrt pendít és hangot hallat, sokféle szerepet játszik, és sokféle maszkot visel. Rameau képzeletbeli zenekar-testében minden testrésznek megvan a saját feladata és funkciója.

De ahogyan a hangszereket utánozta, hahotára ingerelte volna önöket. Felfűjt, puffadó arccal, rekedt és komor hangon jelezte a kürtöket és a fagottokat, átható orrhangon az oboákat; hihetetlen sebességgel futamította hangját a húros hangszereknél, keresgélve leginkább megközelíthető hangjaikat; fűtülte a fuvolákat, turbékolta a keresztfuvolákat, kántálva, kornyikálva, úgy viselkedett, mint valami dühöngő; egymaga játszotta el a táncosokat, táncosnőket, énekeseket, énekesnőket, egy egész zenekart, az egész operaszínpadot, s hűsz különféle szerepre szakadva szét szaladgált, majd megállt, megszállott arckifejezéssel, szeme szikrázott, szája habzott.⁵²⁵

A korábban tanulmányozott képekből kiindulva Diderot olvasója szinte szörnyeteg lényként képzelheti el Rameau unokaöccsét. A pantomimban meglelevenített unokaöccsöt, zenekar-testet akár többkarú polipemberként is felfoghatnánk, hiszen egyik karjában fagott, másikkban oboa, harmadikban fuvola, negyedikben hegedű szól, egyik szájával énekel, a másikkal szaval, lábai szaladnak vagy táncolnak. Korábbi fejezetünkben említettük, hogy a végtelen számú élő részre darabolható édesvízi polip képe – amely meghatározó metaforája a diderot-i írásművészetnek – az egyén identitásának hiányát, vagy éppen ellenkezőleg annak burjánzását szemlélteti. Rameau unokaöccse kitűnő példája ennek: nem rendelkezik saját énnel, állandóan változik, egymagában is több alakot és szerepet testesít meg. Identitását tehát nem lehet pontosan meghatározni, esetleg folyamatosan bővíthető jelzők, cselekedetek, szerepek, (társadalomban betöltött) funkciók kimeríthetetlen sorozataként lehet körülírni.

A *Rameau unokaöccsében* Diderot felszabadítja a gondolkodást, s arra sarkallja olvasóját, hogy legyen mindig kész felülvizsgálni és újradefiniálni állításait. Ahogyan Saunderson Holmes urat, Oru a Lelkészt, *Ő ÉN*-t billenti ki a dolgokról alkotott szilárd meggyőződésének bizonyosságából. Diderot arra próbálja ösztönözni olvasóját, gondolkodjon el: ki is ő valójában, és milyen erkölcsi eszmék szerint él. A párbeszédből kiderül, hogy *Ő*t társadalmi helyzete, pontosabban annak hiánya határozza meg, *ÉN* nézőpontját pedig szintén a társadalomban elfoglalt helye befolyásolja. Diderot ezzel az erkölcs relativitására világít rá, és azt sugallja, hogy erkölcsi értékrendünk jelentős

⁵²⁵ *Rameau unokaöccse*, 84. o.

mértékben társadalmi helyzetünk függvénye. Nem fogalmaz meg végleges válaszokat azzal kapcsolatban, hogy mi erkölcsös és mi erkölcstelen, inkább azt hangsúlyozza, hogy csupán nézőpont kérdése, mit nevezünk jónak vagy rossznak. A világ dolgainak komplexitására és sokféleségére hívja fel a figyelmet. A morálról való gondolkodás számára folyamatos eszmecsere, véglegesen megválaszolhatatlan kérdések összessége.

8. Diderot írástechnikája

8.1. Képes kifejezésmód és más írásformák

Értekezésünkben Diderot írásmódjának különlegességére, filozófiai írásainak képes kifejezésmódjára hívtuk fel a figyelmet. Utolsó fejezetünkben azt vizsgáljuk, hogy a képes kifejezésmód milyen formákba és műfajokba illeszkedik. Olyan sajátos megoldásokat és eszközöket mutatunk be, amelyek a diderot-i írástechnika jellemzői közé tartoznak. Ahogyan azt Eric-Emmanuel Schmitt is említi könyvének „Új filozófiai írás” című fejezetében, Diderot munkássága elején még nem talál rá azokra a kifejezőeszközökre, amelyeket később majd alkalmasnak vél filozófiai gondolatainak kifejezésére, következésképpen „a régről örökölt kifejezési formákat igazítja saját filozófiájához”.⁵²⁶ A problémát helyesen felismerő Schmitt azonban nem rendezi világosan kategóriákba, és nem is meríti ki azoknak a megoldásoknak a tárházát, amelyek az írás során mind ugyanabban segítik Diderot-t, hogy a nekik megfelelő formába tudja önteni állandóan kételkedő, kereső, új összefüggéseket láttató gondolatait.⁵²⁷

Ebben a fejezetben a *Levél a vakokról*, a *Levél a süketnémákról*, a *Helvetius cáfolata*, a *Megfigyelések Hemsterhuisről*, a *Rameau unokaöccse* (1761-1779), a *D'Alembert álma* (1769) és a *Pótlás Bougainville utazásához* (1772) című művek kapcsán említünk meg néhány olyan formai megoldást és műfajt, amelyek lehetővé teszik Diderot számára gondolatainak kifejtését. Ezek közül a formák közül egyesek az irodalmi hagyományokhoz köthetők, mint a levél és a dialógus, mások a felvilágosodás sajátos „műfajainak” tekinthetők, mint a jegyzet, az irodalmi vagy filozófiai műhöz fűzött kommentár⁵²⁸ vagy megjegyzés. Legsajátosabb közülük az álom, amelynek diderot-i alkalmazását irodalmi kifejezőeszközként értelmezzük. Az álom Diderot

⁵²⁶ SCHMITT, i. m., 264. o.

⁵²⁷ Vö: *Uo.*, 248-293. o. Az említett fejezetben a szerző Diderot gondolatainak olyan nyelvi kifejezőeszközeiről beszél, amelyek közül néhányról korábbi fejezeteinkben mi is szoltunk, illetve ebben a fejezetben szólni fogunk. A Schmitt által összeállított eszköztár néhány eleme: aszimmetria, a tárgytól való eltérés, elkalandozás, különböző gondolati szintek vegyítése, a vázlatos írás, a gondolatok levél és megjegyzés formájában történő megfogalmazása, a gesztusnyelv és a pantomim, a kiáltás, a test zörejeinek (gyomorkorgás) szerepe, a szóbeliség megjelenése az írásban, képek összekapcsolása az írásban, avagy a hieroglifikus írás kérdése, a metaforák, analógiák jelentősége, felsorolás, szaggatott stílus, ismétlés, parallelizmusok és chiasmusok használata. Schmitt Jean-Pierre Seguin és Georges Daniel munkájára hivatkozik, amelyek még részletesebben tárják fel Diderot írásának stílusjegyeit.

⁵²⁸ Ez a fajta írásmód a skolasztikus metafizika kommentár-formájával mutat hasonlóságot, a szerzői individualitás, az egyéni alkotóképesség elhalványulását idézi.

szótárában a képzelet és az analógia fogalmi köréhez kapcsolható. Olyan kifejezési forma, amely kitűnően illeszkedik írás- és gondolkodásmódjához, és hatásosan jeleníti meg az értelem ellenőrzése alól kiszökött gondolatokat. A fent említett írásokban alkalmazott eljárások közös jellemzője, hogy mind az emberre vonatkozó kérdéseken elmélkedő Diderot gondolatainak elevenségét, nyughatatlanságát, a filozófus kételyeit, gondolkodásának nyitottságát és rugalmasságát fejezik ki.

8.2. A levélforma

A levél mint műfaj legfontosabb jellemzője: folyamatában tudja közvetíteni a gondolatmenetet, miközben a tárgytól való eltérés megjelenítésére is alkalmas. A diderot-i levélre más szerzőkéhez képest – mint amilyenek például Voltaire logikusan elrendezett, szinte értekezés jellegű levelei – sokkal inkább jellemző a szabad, társalgó stílus, valamint az elkalandozás (digression). Az elkalandozás természetesen nemcsak a levelekben, hanem Diderot más szövegeiben is megfigyelhető. Ő maga is sokszor utal írásának e jellegzetes vonására. *Levél a vakokról* című művében levelezőpartnere bocsánatát kéri, amiért eltér eredeti témájától:

Lám, mily messzire eltértünk a vakjainktól, fogja ön mondani. Szükséges azonban, asszonyom, hogy jóindulatúlag elnézze nekem mindezeket az elkalandozásokat: beszélgetést ígértem önnek, s e nélkül az elnézés nélkül nem állhatom szavamot.⁵²⁹

Diderot bocsánatkérése azonban természetesen nem őszinte, hiszen a későbbiekben világosan megfogalmazza, hogy az elkalandozást tekintí írása fő szervező elvének: „Megint csak eltér a tárgytól, fogja ön mondani. Igen, asszonyom, ez a mi megállapodásunk feltétele.”⁵³⁰ A *Levél a süketnémákról* sorai már egyértelműen felfedik, hogy a tárgytól való eltérés a levélforma meghatározó vonásává válik Diderot írásában:

Ami azt a tömérdek témát illeti, amelyek között nagy örömem telik egyikről másikra szárnyalnom, tudják meg, és mondják is el tanácsadóiknak, hogy ez egyáltalán nem számít

⁵²⁹ *Levél a vakokról*, 34. o. Angélique Diderot szerint édesapja szeretőjét, Madame de Puisieux-t szólítja meg filozófiai levelében. Egyes kutatók viszont azt állítják, hogy Madame de Prémontval-nak ír, aki nagyon érdeklődött a tudományok iránt. Vö: NIKLAUS, Robert, „*Lettre sur les aveugles*”, in *DD*, Paris, Champion, 1999, 284. o.

⁵³⁰ *Levél a vakokról*, 53. o.

hibának egy levélben, amelyben feltehetőleg szabadon beszélgethetünk, és a mondat utolsó szava is elegendő átvezető lehet a következőhöz.⁵³¹

A levél olyan írásforma, amely lehetővé teszi a gondolatok szabad mozgását, útjára engedi a képzeletet, s az asszociációk révén beindítja az emlékezetet. Kidolgozatlansága miatt energikusabb és kifejezőbb a megszerkesztett értekezéseknél.

8.3. A jegyzetek és megjegyzések

A gondolatok jegyzet, megjegyzés, kommentár formájában való közlése (observations, commentaires) másik fontos ismérve Diderot írásművészetének. A levélhez hasonlóan a szerzőnek itt sem kell szabályokat betartva, előre megszabott stílusban kifejeznie gondolatait. A műfajok fellazulásával és a korábbi műfaji hagyományok megkérdőjelezésével jellemezhető XVIII. században a műfajok közötti határokat leginkább a jegyzet lépi át. Lehetővé teszi az olvasóval való folyamatos párbeszédet, s egyszerre több hangon képes szólni, hiszen a szöveg meghosszabbításaként a jegyzetíró olvasással párhuzamosan adott véleményét közli. Paradox módon bár a jegyzet-megjegyzés írója nem feltétlenül kíván letisztult véleményt kifejezni, általában mégis átgondolt koncepcióval áll elő. A szövegből mindig más és más elemet hangsúlyoz, ezért a megfogalmazás szerteágazónak tűnhet. A jegyzet-megjegyzés nyitottá teszi a szöveget, nyugtalanítja és elbizonytalanítja az olvasót, hiszen az ismeretek relatív és töredékes voltáról tesz bizonyosságot.⁵³²

Diderot gyakran alkalmazza ezt az írásmódot. Legjellemzőbb példák erre Helvetius és Hemsterhuis műveihez írt megjegyzései, de akár az *Enciklopédia* néhány szócikkét is említhetnénk illusztráció gyanánt. Diderot Bruckertől, Hobbes-tól vagy Buffontól vesz át gondolatokat, amelyeket sajátjaival egészíti ki. Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy az első írásai között szereplő *Az erkölcsfilozófia alapelvei; avagy S. úr esszéje az érdemről és az erényről* Shaftesburyvel folytatott párbeszéd (1745). Franciára fordítja az angol gondolkodó művét, miközben saját gondolatokat is fűz hozzá.

⁵³¹ *Lettre sur les sourds et muets*, 11-12. o. « Quant à la multitude des objets sur lesquels je me plais à voltiger, sachez et apprenez à ceux qui vous conseillent que ce n'est point un défaut dans une lettre où l'on est censé converser librement et où le dernier mot d'une phrase est une transition suffisante. »

⁵³² Ebben a bekezdésben a jegyzet műfajának XVIII. századi jellemzőiről Penke Olga gondolatait követtük. PENKE, Olga, „Egy sajátos rövid műfaj: a jegyzet”, in *Műfaji kísérletek Bessenyei György prózájában*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2008, 123-125. o.

Az önkifejezés terjedelme változó, bizonyos kérdések csak néhány mondatos reakciót kívánnak, míg mások akár hosszú oldalakat is felöllelhetnek. A jegyzet-megjegyzés voltaképpen hasonlít a dialógusra, formájától függetlenül mindig egy másik íróval, pontosabban annak szövegével való párbeszéd. Diderot írásaiban a más szerzők művéhez fűzött megjegyzések és jegyzetek erős empátiáról tanúskodnak, miközben vitakészségét is bizonyítják. Erre tehát számtalan példát találhatnánk Shaftesbury művének fordításában, s a hozzá fűzött megjegyzésekben és jegyzetekben, de ugyanúgy a *Helvetius cáfolata* és a *Megfigyelések Hemsterhuisről* című írásokban is.

8.4. A filozófiai dialógus

Számos általunk vizsgált, filozófiai gondolatokat boncoló szöveg – így a *Rameau unokaöccse*, a *D'Alembert álma* és a *Pótlás Bougainville utazásához* is – párbeszéd formában íródott. A felvilágosodás korában természetesen Diderot-n kívül nagyon sok gondolkodó alkalmazta az antik hagyományokkal rendelkező dialógus műfaját: említhetnénk akár Fontenelle, La Hontan, Voltaire vagy Sade nevét is.⁵³³ Diderot írásaiban a párbeszéd formája a különböző nézőpontok összevetésének egyik kiváló eszköze. A diderot-i dialógusokra jellemző, hogy mindig nyitottak, és sok elvarratlan szál marad a gondolatok szövedékében. Nincs bizonyosság és végleges konklúzió, a párbeszéd résztvevőinek véleménye egyenértékű. Úgy tűnhet, hogy Diderot számára nem a végleges válaszok megfogalmazása, hanem maga a gondolatmenet, a gondolat formálódása érdekes.

A dialógust illetően Fabrice Chassot kiemeli, hogy ez a műfaj lehetőséget ad Diderot-nak arra, hogy megmutassa, hogyan lehet „másképpen gondolkodni”.⁵³⁴ Olyan eszközökkel ruházza fel olvasóját, amelyekkel képes lesz a valóságot a korábitól eltérő módon értelmezni és reprezentálni. Lars O. Erickson is hangsúlyozza Diderot gondolkodásának ezt az újszerű, a szokásostól eltérő jellegét. Maupertuis mellett Diderot-t nevezi meg azon újfajta beszédmód megteremtőjének, amelyet az 1750-es években bekövetkező episztemológiai változások hívtak életre.⁵³⁵

⁵³³ PUJOL, Stéphane, *Le dialogue d'idées au dix-huitième siècle*, SVEC, 2005:06, Voltaire Foundation, Oxford, 2005.

⁵³⁴ CHASSOT, Fabrice, *Le dialogue scientifique au XVIIIe siècle. Postérité de Fontenelle et vulgarisation des sciences*, Paris, Classiques Garnier, 2011, 309. o. és 313. o.

⁵³⁵ Vö: ERICKSON, Lars O, *Metafact. Essayistic Science in Eighteenth-Century France*, North Carolina, University of North Carolina Press, 2004, 12. o.

Diderot több szövegében is elhinti megjegyzéseit írás- és gondolkodásmódját illetően, így *Levél a süketnémákról* című szövegében is: „Inkább felhőket formálok, mintsem eloszlatnám őket, s inkább felfüggesztem az ítéleteket, mintsem ítélek.”⁵³⁶ A *Rameau unokaöccsének* híres kezdő soraiban is rögtön jelzi a narrátor, hogy szeret szabad utat engedni gondolatainak belső dialógusaiban:

Politikáról, szerelemről, ízlésről vagy filozófiáról folytatok magammal eszmecsérét. Gondolataimnak teljes kicsapongást engedek. Menjenek csak, szegődjenek az első felbukkanó ötlet nyomába, legyen az bölcs vagy balga, mint ahogy csélcsep ifjaink a Foy fásoron nyomon követnek egy-egy nevető arcú, csillogó szemű, pisze orrú, szeleburdi kurtizánt, hogy aztán egy másik kedvéért otthagyják, mindet ostromolva, de egyikhez sem ragaszkodva. Az én szajháim: a gondolataim.⁵³⁷

Az állandóan változó gondolatokról szólnak a *D'Alembert álmának* sorai is: „igazi véleményünk sosem az, amelyben mindig szilárdan, ingadozás nélkül hittünk, hanem amelyhez leggyakrabban visszatérünk.”⁵³⁸ Diderot dialógusaiban nyughatatlan elméje mutatkozik meg, s a vágy a másik – vagyis olvasója – bevonására a gondolkodás folyamatába. Diderot számára a filozófia az emberek közötti vitában születik meg. Írásai összességét valójában egy hatalmas beszélgetésként foghatjuk fel, amelyben képzelt vagy valós beszélgetőpartnerével, vagy akár egy könyvön keresztül, azt lapszéli jegyzetekkel ellátva a szerzővel vitázik, vagy éppen önmagával lép dialógusba.

A *Levél a vakokról* című műben a vak matematikus beszélget a protestáns lelkész Gervais Holmes-szal. A *Rameau unokaöccsének* nagyobb részét szintén párbeszéd formájában írta meg Diderot. Nem véletlen, hogy ez utóbbi művében is olyan marginális figurát választ, aki nem vitte sokra életében, ezen kívül cinikus és még hazug is. Azonban hitvány jelleme ellenére mégis iszonyatosan vonzó karaktert ismerünk meg benne, hiszen az unokaöcs az emberi természet komplexitását, kiszámíthatatlanságát és ellentmondásos jellegét testesíti meg. Nagyon őszinte, elméje éles, nincsenek előítéletei, sem erkölcsi elvei. A *Rameau*-ban egyik beszélgetőtárs véleménye, sem a filozófusé, sem az unokaöccsé nem egyezik meg Diderot-éval, mindeközben mindkét szereplő álláspontja az ő álláspontja is bizonyos értelemben.

⁵³⁶ *Lettre sur les sourds et muets*, 30. o. « Pour moi qui m'occupe plutôt à former des nuages qu'à les dissiper, et à suspendre les jugements qu'à juger. »

⁵³⁷ *Rameau unokaöccse*, 45. o.

⁵³⁸ *D'Alembert és Diderot beszélgetése*, 224. o.

A *Rameau unokaöccsében* Diderot saját korábbi meglátásait, az egyetemes morálról alkotott gondolatait kérdőjelezi meg. Bizonyos mértékben *ÉN* egy adott pontig kénytelen egyetérteni *Ő*vel anélkül persze, hogy elvetné a hatályban lévő erkölcsi normákat. A *Rameau unokaöccse*, hasonlóan a *D'Alembert álmának* dialógusaihoz, azt sejteti, hogy az erkölcs és a politika kérdésében nem lehet matematikai pontossággal bizonyosságokat megfogalmazni. A dialogikus forma alkalmazásával Diderot frappánsan mutatja be a nézőpontok, az emberek, a kultúrák, egyszerűen a világ sokféleségét.

Pótlás Bougainville utazásához (1772) című művében, amelyet párbeszédes formában megírt filozófiai szövegnek tekintünk, a dialogikus forma a legalkalmasabb a mű egyik központi témájának, az erkölcs relativitásának bemutatására.⁵³⁹ A különböző nézőpontok ütköztetése és relativizálása – amely már Montaigne-től kezdve jelentős – Stéphane Pujolt idézve a XVIII. században még fontosabbá válik a tudományok fejlődésének, az újabb földrészek és kultúrák felfedezésének betudhatóan. Nemcsak a földrajzi, hanem a morális tér is kitágul, a gondolkodás megszokott keretei kezdenek meginogni, a „központ” fogalma problematikussá válik, a „szubjektum decentralizálódik”.⁵⁴⁰

Érdekesen szerkeszti meg Diderot a *Pótlás* dialógusait. Maga a szöveg több párbeszédből áll: az A és B közötti dialógusból, akik beszélgetnek Bougainville művéről, az *Utazásról* (*Voyage autour du monde*). Majd az Aggastyán beszédét követően a Lelkész és a tahiti bennszülött, Oru beszélgetését olvashatjuk két részben, amelyet A és B dialógusának folytatása zár le. A *Pótlás* Diderot fikciója szerint Bougainville írásának függeléke. A bougainville-i írás tulajdonképpen kiindulási szöveg, erről vitáznak a dialógus szereplői. Valójában montázs formájában kialakított beszélgetéssel állunk szemben, amelyben a szerző maga hinti el a szövegbeli manipulációira tett utalásait. Ezeket a stratégiákat arra használja, hogy olvasóját elbizonytalanítsa. Az elbizonytalanítás egy másik fontos eszköze az is, hogy Diderot nem bújik szereplői bőrébe, hangja eltűnik a párbeszédes forma mögött. Szereplői segítségével „próbára teszi a gondolatokat”, írása arról tanúskodik, hogy „nem az igazság, hanem annak keresése fontos”.⁵⁴¹

⁵³⁹ E szöveg dialógusainak elemzéséről lásd Diderot morálfilozófiájáról szóló fejezetünket.

⁵⁴⁰ PUJOL, i. m., 126. o.

⁵⁴¹ KOVÁCS Eszter, i. m., 65. o.

Kétség nem fér hozzá, hogy a *Pótlásnál* a *D'Alembert álma*ban még jobban megmutatkozik Diderot sajátos írástechnikája. A *D'Alembert álma* olyan dialógus, amelyben az álom kiemelkedő szerepet játszik. Az álomban elhangzó élénk és energikus dialógus – Jean Starobinski szavaival élve – „az ellenfél-beszélgetőtárs kétélyeit és ellenállását viszi színre, illetve az érvelést, amely megtöri ezt az ellenállást. A gondolat dialógus általi dramatizálása lehetőséget ad számos kérdés megfogalmazására, s mutatja a gondolat menetének előrehaladását (...)”.⁵⁴² Ebben a szövegben mutatkozik meg leginkább az értelem és a képzelet erőinek együttes jelentősége a gondolkodásban. Egy adott ponton a beszélgetés megakad, mert az értelemnek nem nyílik tere a továbblépésre. Ekkor a szereplők jó éjszakát kívánnak egymásnak, mintha Diderot a megoldást az álomtól várná. Az értelmet tehát a tudatalatti, a képzelet segíti.⁵⁴³ Az álom abból a szempontból kapcsolható a képes kifejezőmódhoz, hogy ez utóbbihoz hasonlóan a feltevések, merész asszociációk megfogalmazásának fontos eszközévé válik. Talán paradox módon, de éppen az álom bizzarr feltevései teszik világosabbá az éberség állapotában elhangzott párbeszédet. A *D'Alembert álmának* keletkezéséről sokat ír Diderot. Sophie Volland-nak címzett levelében is kitér a fent említett gondolatra:

Írtam egy dialógust, amelyben D'Alembert-rel elegyedek párbeszédbe: elég vidáman beszélgetünk, és elég világosan is annak ellenére, hogy a téma maga nagyon száraz és zavaros. Ezt a dialógust egy másik követi, mely sokkal kifejtettebb, és az első megvilágítására szolgál; ennek címe: *D'Alembert álma*.⁵⁴⁴

Azonban nem is annyira meglepő ez a megállapítás, ha figyelembe vesszük, hogy a XVIII. században újra hangsúlyos szerepet kap az az ókorig visszanyúló gondolat, mely szerint az álom nem más, mint a valóság meghosszabbítása.⁵⁴⁵ Diderot írásai is erről tanúskodnak: az álom és az ébrenlét közötti határ elmosódásáról. Megítélése szerint az álom valamint az alvás és az ébrenlét közötti delíriumos állapot is rendelkezhet az éber gondolkodásra jellemző vonásokkal. A *fiziológia elemeiben* az álmot például a

⁵⁴² STAROBINSKI, i. m., 62. o.

⁵⁴³ A képzelet fontosságáról Diderot gondolkodásában lásd második fejezetünket.

⁵⁴⁴ DIDEROT, Denis, *Lettre à Sophie Volland (le 31 août 1769)*, in *Œ*, t. V. Correspondance, 1997, 968-969. o. « J'ai fait un dialogue entre D'Alembert et moi : nous y causons assez gaiement, et même assez clairement, malgré la sécheresse et l'obscurité du sujet. À ce dialogue il en succède un second beaucoup plus étendu qui sert d'éclaircissement au premier ; celui-ci est intitulé *Le Rêve de d'Alembert*. »

⁵⁴⁵ GALLINGANI, Daniela, „Rêve” (Álom), *Dictionnaire européen des Lumières*, Paris, PUF, 1997, 934. o.

„következetes, összefüggő” (rêve suivi), a delíriumot pedig az „ésszerű” jelzővel illeti (délire raisonné).⁵⁴⁶

8.5. Az álom mint kifejezési forma

„Vidám, bolond ötletek. Így igazán érdemes ábrándozni, és barátunk képzelete jól rávilágít egy-két különös jelenségre”⁵⁴⁷ – mondja Bordeu doktor Lespinasse kisasszonynak. Az álom az a terület, ahol az élénk képzelet kibontakozhat, amely merész képzettársításokra ad lehetőséget. D’Alembert álma inspirálja Bordeu és Lespinasse kisasszony képzeletbeli kísérleteit is, így születnek meg szörnylaboratóriumuknak lényei. Az álom Diderot értelmezésében olyan, a szokásostól eltérő test- és tudatállapot, amely a természet összefüggéseinek megsejtését teszi lehetővé. Ez a téma szorosan kapcsolódik a képzelet és a zsenialitás fogalmi köréhez, amelyeket korábbi fejezeteinkben térképeztünk fel. A zseni megérzései kapcsán kétfajta módosult tudat- és testállapotot említ Diderot: az örületet és az álmot, „s mindkettőt patológikusnak mondja, még ha az álom sokkal hétköznapiabb is, mint az örület”.⁵⁴⁸ Más műveiben is megtalálható ez a gondolat: a *Fecsegő csecsebecsék*ben „folyamatos álomnak”⁵⁴⁹ nevezi az örületet, *A fiziológia elemei* című művében úgy fogalmaz, hogy „az álom, az önkívület és az örület között nagy a hasonlóság”.⁵⁵⁰

Az álom – franciául *rêve* – patológikus természetére a korabeli szótárak is felhívják a figyelmet, így Trévoux és Furetière szócikkei is, amelyekben a *rêve* szót a betegséggel, az önkívületi állapottal társítják. Ezekben a szótárakban a *rêve*-et a *songe* szóval ellentétben alantasabb nyelvi regiszterből származó terminusnak tartják. Diderot mégis pontosan ezt a materialista filozófiájába jobban illő szót használja a fennköltnek érzett *songe* helyett. Amikor például Hemsterhuis *Lettre sur l’homme et ses rapports* című művét olvassa és kommentálja, a *songe*-ot minden egyes előfordulásánál áthúzza és *rêve*-re javítja.⁵⁵¹

⁵⁴⁶ *Éléments de physiologie*, 483. o.

⁵⁴⁷ *D’Alembert álma*, 233. o.

⁵⁴⁸ SCHMITT, i. m., 191. o.

⁵⁴⁹ DIDEROT, Denis, *Fecsegő csecsebecsék* (ford. Katona Tamás), Budapest, Európa Könyvkiadó, 1984, 219. o.

⁵⁵⁰ *Éléments de physiologie*, 483. o. « Il y a bien de l’affinité entre le rêve, le délire et la folie. »

⁵⁵¹ A *rêve* és a *songe* szó XVIII. században használt jelentéseiről lásd részletesebben CAMMAGRE, Geneviève, „Une poétique de la connaissance: Diderot et le rêve”, *RDE, "Varia"*, n°33 (2002), 135. o. Cammagre említi a *rêve* szó Trévoux-féle és Furetière-féle meghatározását, illetve Formey „Songe” (Métaphysique et Physiologie) és Jaucourt „Songe” (Poésie) c. szócikkeit. Szintén ebben a tanulmányában olvashatunk Hemsterhuis szövegének javításáról.

Diderot-nak az álom kérdése iránti érdeklődését az is bizonyítja, hogy az *Enciklopédia* „Rêve” (Álom) és „Rêver” (Álmodik) című szócikkeit ő maga írta. Bár többnyire Furetière szótárából és a *Dictionnaire de l'Académie* 1694-es kiadásából vesz át részeket,⁵⁵² érdemes megvizsgálni, hogy mit hangsúlyoz belőlük, mert ezek az információk jól illeszkednek további gondolatmenetünkbe. Csábító, ugyanakkor ingoványos ez a terület. Diderot már az első mondatban jelzi, hogy „az álmok történetéről még nagyon keveset tudunk”, pedig a kérdés „az orvostudományban és a metafizikában is nagyon jelentős”.⁵⁵³ A továbbiakban kiemeli, hogy az álom működésének tanulmányozása azért is lenne fontos, mert a gondolkodás fizioiógiáját, testi eredetét, valamint az ébrenlét és az álom közötti viszonyt és különbséget világíthatná meg jobban.

Ahogy más fogalmak vonatkozásában, úgy az álom esetében is több meghatározást találhatunk Diderot írásaiban. Néhány szövegrész elemzésével azonban felrajzolható az álom fogalmi hálója, illetve korábbi fejezeteink fogalmi hálóival is kapcsolatokat tudunk keresni. Vizsgálandó korpuszunk a *D'Alembert álma* és *A fizioiógia elemei* lesznek. D'Alembert az ágyból felkelve, hálósapkában kéri meg Bordeu-t, hogy magyarázza el, hogyan értelmezi az álom állapotát:

D'Alembert: (Felkel az ágyból; házikabát és hálósapka van rajta.) És hogy magyarázza az álmot, kedves doktor? Én valódi áldásnak tartom.

Bordeu: Ha alszunk, akár megszokásból, akár fáradtságból, vagy az egész hálózat elernyed és megpihen, vagy – mint betegség idején – minden fonala heves mozgásba jön, és hol összefüggéstelen, felemás és zavaros képzeteket továbbít a központ felé, hol meg olyan összefüggő, rendszeres és egymáshoz illő képeket, hogy éber állapotban sem tudnánk őket ésszerűbben, meggyőzőbben és szellemesebben összeállítani; máskor pedig olyan hevesek és életszerűek ezek a képzetek, hogy felébredve magunk se tudjuk, valóság volt-e vagy álom, amit láttunk...⁵⁵⁴

Bordeu az alvás fizioiógiáját tárja fel: amikor alszunk, a szervezetet alkotó fonalhálózat vagy megpihen és elernyed, vagy minden egyes fonál hevesen mozog. Ez utóbbi történik akkor, amikor álmodunk. Azonban ebbe az állapotba nemcsak az alvás során lehet jutni, hanem akkor is, amikor ébren vagyunk. Ilyen lehet a zseni megihletett, szenvedélytől fűtött állapota vagy bármilyen betegség során bekövetkező rendkívüli

⁵⁵² CAMMAGRE, *i. m.*, 136. o.

⁵⁵³ DIDEROT, Denis, „Rêve” (Álom), in *Encyclopédie*. « L'histoire des rêves est encore assez peu connue, elle est cependant importante, non-seulement en médecine, mais en métaphysique. »

⁵⁵⁴ *D'Alembert álma*, 272-273. o.

test- és tudatállapot. Ebben a tekintetben lesz nagyon hasonló a haldokló Saunderson és az álmodó D'Alembert esete. A haldokló, vak matematikus „agyrémmel határos feltevései”⁵⁵⁵ a beteg matematikus álmodozásaihoz, ábrándozásaihoz⁵⁵⁶ kapcsolhatók. Hogyan is? Erre a későbbiekben térünk majd vissza.

Bordeu válaszol, de ettől függetlenül, amint a válasz elhangzott, Julie Lespinasse visszhangszerűen újra felteszi a kérdést:

Lespinasse kisasszony: Jó, jó – de mi az álom?

Bordeu: Az az állapot, amikor az élőlény egysége felbomlik, és felborul minden összhang és függőségi viszony. Az irányító hatalmat alárendeltjeinek szeszélyei és saját működésének féktelen energiái kormányozzák. Ha a látófonalat éri inger, a hálózat kiindulópontja lát; ha a hallófonal működik, a kiindulópont hangokat hall.⁵⁵⁷

Az álom állapotában felbomlik az élőlény egysége, megváltozik az egész részei (a szervek, a „fonalak”) között fennálló viszony. A személyiség kialakulásáról szóló fejezetünkben említettük, hogy Diderot szerint „az élőlény *egységes* egész, és talán ez az egység alkotja [...] az ént és a tudatot”.⁵⁵⁸ Bordeu szerint „az évekig eltartó álomban” „az öntudat teljesen megsemmisül”.⁵⁵⁹ „Igen” – válaszolja Lespinasse kisasszony – „mert ilyenkor az ember nem azonos önmagával”.⁵⁶⁰

Diderot tehát úgy véli, hogy az álom során a testet alkotó rostfonalak fokozott mozgása következtében megszűnik az én egysége. Azért olyan intenzív ez az állapot, mert kívülről nem érkezik inger, az egyén csupán testének belső folyamataira hagyatkozhat.⁵⁶¹ Ebben a heves, energikus állapotban minden mindennel összefüggésbe hozható: a hálózat kiindulópontjába, az agyba érkező képek hol „összefüggéstelenek, felemásak és zavarosak”, hol „olyan összefüggőek, rendszerek és egymáshoz illőek”, hogy „még éber állapotban sem tudnánk őket ésszerűbben, meggyőzőbben és

⁵⁵⁵ *Levél a vakokról*, 39. o. A francia szövegben: « hypothèses chimériques ».

⁵⁵⁶ Csatlós János az eredeti francia szövegben szereplő *rêvasserie* (álom, ábránd) szó helyett fordításában a „kuszált mondatok” kifejezést választja (*D'Alembert álma*, 226. o.), pedig az *álom*, *ábránd* szavak sokkal jobban rámutatnak a diderot-i szöveg gazdagságára. Diderot *Gondolatok a természet értelmezéséről* c. művét a „Conjectures” c. rész zárja, amelyben „feltevés csoportokat” sorol fel. Ezeket a feltevéseket korábban *álmodozásoknak*, *ábrándozásoknak* (*rêveries*) hívta. Diderot írásaiban a *rêverie* (álmodozás) és a *conjecture* (feltevés) szavak szinonimák. Ez derül ki az *Enciklopédia* Diderot tollából származó „Rêver” (Álmodik) szócikkéből is.

⁵⁵⁷ *D'Alembert álma*, 273. o.

⁵⁵⁸ *Éléments de physiologie*, 335. o. « ... l'animal est un tout *un*, et c'est peut-être cette unité qui constitue l'âme, le soi, la conscience... »

⁵⁵⁹ *D'Alembert álma*, 274. o.

⁵⁶⁰ *Uo.*

⁵⁶¹ *Vö: Uo.*

szellemesebben összeállítani”; „máskor pedig olyan hevesek és életszerűek ezek a képzetek, hogy felébredve magunk se tudjuk, valóság volt-e vagy álom, amit láttunk”.⁵⁶² Diderot szerint nehéz megkülönböztetni egymástól az álom és az ébrenlét állapotát. Ennélfogva ugyanaz játszódhat le az álmodó filozófusban, mint ami az éber állapotban elmélkedő Bordeu-ben, aki korának egyik legismertebb orvosa volt, széleskörű tudással és kivételes tehetséggel rendelkezett az asszociációk és analógiák megsejtése terén. Bordeu „annyira ébren [van], hogy akár az álom folytatására is vállalkozik”, elképzelései pedig Julie Lespinasse szerint teljesen egybeesnek az álmodó D’Alembert vízióival: „Hihetetlen; csaknem szóról-szóra egyezik. Most hát országvilág előtt kiderült, hogy egészen egyremegy, ha a filozófus álmában, vagy az orvos ébren elmélkedik.”⁵⁶³

Az ébrenlét és az álom közötti határvonal tehát elmosódik, hiszen ébren is kerülhetünk az álomhoz hasonló állapotba. Ha mégis el kell választanunk egymástól a két állapotot, akkor a különbség leginkább az energia mennyiségében fogható meg. Bordeu álom-meghatározása értelmében amikor ébren vagyunk, „a hálózat a külső világ benyomásaihoz igazodik”, míg „az álomban saját érzőképessége idézi fel belső történéseit”.⁵⁶⁴ A belső történésekről szóló álom intenzívebb, energikusabb, mert nincs külső inger, ami az álmodó figyelmét elterelné. Diderot írástechnikáját tanulmányozva megállapíthatjuk, hogy az álmoképek igen erőteljesen hatnak az olvasó képzelőerejére. A *D’Alembert álmának* meggyőző ereje is ebben rejlik: élénk képekben bontakoznak ki a filozófiai és a tudományos gondolatok.

Az álom fiziológiájának vizsgálatával az agy működésének kérdéséről is gondolkodik Diderot.⁵⁶⁵ Az álomban mutatkozik meg a gondolat materialitása, testi eredete. Mindenekelőtt a következő kérdés fogalmazódik meg: Valóban léteznek-e a természet jelenségei közötti összefüggéseknek azok a gondolati kapcsolatai, amelyeket az ember akár az ébrenlét, akár az álom állapotában létrehoz? Mennyire tekinthető az álom eszköznek a természet megismeréséhez? Ahelyett, hogy Diderot ezekre az álommal kapcsolatos kérdésekre végleges válaszokat adna, gondolatainak kifejezési formájaként magát az álmot választja. A Diderot-szakirodalom által használt

⁵⁶² *Uo.*, 272-273. o.

⁵⁶³ *D’Alembert álma*, 229. o. és 230. o.

⁵⁶⁴ *Uo.*, 273. o.

⁵⁶⁵ Az érzékelésről, a felfogóképességről és a gondolkodásról lásd részletesebben harmadik fejezetünket.

terminussal élve „álompoétikájában” (poétique du rêve)⁵⁶⁶ jeleníti meg azt, ami szerinte fontos a természetről, az emberről való gondolkodásban.

Az álom tehát nemcsak mint a tudat és a test módosult állapota, hanem mint irodalmi kifejezési eszköz is foglalkoztatja Diderot-t. Természetesen további XVIII. századi filozófiai írásokban is megtalálhatjuk az álom kifejezési formáját. Ám Diderot korában egyáltalán nem gyakori, hogy korabeli tudományos gondolatokat az álom irodalmi eszközével fejezzenek ki.⁵⁶⁷ Diderot megoldása tehát nem teljességgel egyedi, viszont általánosnak sem nevezhető. Hosszas megfontolás után választja az álom formáját, hogy gondolatait „megfelelő mélységgel, de ugyanakkor extravaganciával tudja visszaadni”.⁵⁶⁸ „Nem véletlenül próbáltam ügyesen úgy alakítani a dolgot, hogy egy álmodó ember szájából hangozzanak el gondolataim: a bölcsességet gyakran örületként kell feltüntetni”⁵⁶⁹ – írja Sophie Volland-nak címzett levelében.

Diderot művei közül a *D'Alembert álma* keletkezését kommentálta a legbőségebben.⁵⁷⁰ Levelezéseiből megtudhatjuk, hogy gondolatai kifejezési formájának kiválasztása korántsem volt olyan egyértelmű számára. Először antik kontextust szeretett volna, Démokritosz, Hippokrátész és Leukipposz lettek volna szereplői. Ám ezt a keretet végül túl szűknek érezte: úgy vélte, hogy az ókori filozófusok párbeszéde nem lesz alkalmas a korabeli modern, tudományos gondolatok kifejezésére. Így esett a választás önmagára mint szereplőre, a matematikus-filozófus D'Alembert-re, az orvos Bordeu-re és Lespinasse kisasszonyra.⁵⁷¹ Ezek a szereplők nem konvencionálisak, nem adott filozófiai iskolák képviselői, következésképpen a dolgokról alkotott véleményüket nem lehet kézenfekvő módon besorolni irányzatok mögé.

Nagyon érdekes eredményhez jutunk, ha a fent említett álomjellemezést összevetjük a *D'Alembert álma* szövegének formájával, s a benne alkalmazott narratív

⁵⁶⁶ CAMMAGRE, *i. m.*, 138-139. o.

⁵⁶⁷ Példaként említhetnénk még Cyrano de Bergerac *Holdbéli utazását*.

⁵⁶⁸ DIECKMANN, „The Metaphoric Structure of the *Rêve de d'Alembert*”, *i. m.*, 16. o.

⁵⁶⁹ DIDEROT, Denis, *Lettre à Sophie Volland (le 31 août 1769)*, in *Œ*, t. V. Correspondance, 1997, 969. o. « Il y a quelque adresse à avoir mis mes idées dans la bouche d'un homme qui rêve : il faut souvent donner à la sagesse l'air de la folie ... »

⁵⁷⁰ Vö: MORTIER, Roland, „*Le Rêve de d'Alembert*”, in *DD*, Paris, Champion, 1999, 446. o.

⁵⁷¹ Maga a történet kerete is a valóságból táplálkozik. Diderot 1765 júliusában feleségével ellátogatott a beteg D'Alembert-hez. Köztudott volt, hogy Julie Lespinasse-t gyengéd szájak fűzik D'Alembert-hez. Amikor Julie megtudta hogyan, milyen viszonyban ábrázolta őt Diderot, azt követelte D'Alembert-től, vegye rá barátját, hogy semmisítse meg a dialógusokat. Erről lásd részletesebben: BOURDIN, Jean-Claude és SALAÜN, Franck, „Mademoiselle de Lespinasse” (Lespinasse kisasszony), in *ERA*, Paris, CNRS, 2006, 245-246. o.

stratégiákkal.⁵⁷² Diderot varázslatos megoldást talál álompoétikájában: egymásba szövi a megfigyelhető, megtapasztalható valóságot az álom örült feltevéseivel. A *D'Alembert álmának* első dialógusában Diderot (mint szereplő) D'Alembert-rel beszélget. Majd a matematikus aludni tér, álmában pedig megelevenednek az esti beszélgetés gondolatai. Szövevényesen alakul azonban a második dialógus. D'Alembert álmában felelevenedik a néhány órával korábban Diderot-val folytatott beszélgetése. („Diderot: Csak ugrasson, ha kedve tartja, de vigyázzon: álmában visszatér még erre a beszélgetésre.”⁵⁷³) Az álmodó matematikus ágyánál ülő Lespinasse kisasszony szorgosan jegyzetel. Később már Bordeu doktor is jelen van, és az álom kapcsán felmerülő gondolataikat vitatják meg Julie jegyzetei alapján. Az újra és újra felmerülő témák mindig más és más szereplő szájából hallhatóak, több szűrőn mennek át. Mindig van egy szereplő, aki összekötő kapcsot képez a beszélgetések láncolatában. Az olvasó számára a kifejtett gondolatok kissé zavarosnak tűnhetnek, hiszen sok elliptikus megfogalmazással találkozhat, sok a hiányos rész. A lejegyzetelt képtelenségek azonban nem döbbentik meg Bordeu doktort, sőt előre kitalálja, hogyan folytatódik a Julie által papírra vetett gondolatmenet. Bordeu szájából tehát újra elhangzanak D'Alembert merész gondolatai, méghozzá ezúttal már saját meglátásaival kiegészítve.

A szereplők gondolatai visszhangként kapcsolódnak egymáshoz, s a hangok dallammá, polifonikus szöveggé fonódnak össze: „A *D'Alembert álma* nem is beszélgetés. Nem is dialógus, hanem kórus, amelyben minden hang az alvó D'Alembert által megszólaltatott témát kezdi újra.”⁵⁷⁴ A motívumok ismétlődése és folyamatos gazdagítása zenei szerkesztésre emlékeztet. A gondolatoknak ez a fajta alakulása összhangban van azzal, amit az édesvízi hidráról szóló fejezetünkben említettünk: merész képekkel és energikus kifejezésekkel kell a szöveget megeleveníteni és az olvasóra erőteljes hatást gyakorolni. Diderot élő szervezetként festi le a gondolatokat, amelyek az édesvízi hidrához hasonlóan osztódva sokasodnak.⁵⁷⁵

A szereplők által felvetett témák és a képek is, amelyekben ezekről beszélgetnek, fokozatosan egyre élénkebbé válnak. Az első beszélgetésben a Diderot-szereplő feltételezései még talán hidegek, élettelenek, ám ezek a hipotézisek D'Alembert álmában és a vele ébren is együtt álmodó Julie és Bordeu vízióiban egyre

⁵⁷² Diderot művészetelméletében is alkalmazza formaként az álmot gondolatainak kifejezésére. Négy évvel a *D'Alembert álmának* megírása előtt az *1765-ös Szalonban* Fragonard képét álomszerű látomásként festi le. *Salon de 1765*, in *CE*, t. IV. Esthétique-Théâtre, 1966, 428-429. o.

⁵⁷³ *D'Alembert és Diderot beszélgetése*, 223. o.

⁵⁷⁴ ROGER, i. m., 657. o.

⁵⁷⁵ Vö: „Az édesvízi polip: szövegszörnyeteg és szörnyetegszöveg” c. alfejezetünket.

energikusabbá, élettelibbéké válnak. Megszületik, életre kel, testet ölt a gondolat. Diderot materialista emberfelfogásában az érző anyag az, ami gondolkodik, sőt, úgy is fogalmazhatnánk, hogy maga „az érző anyag álmodik, a testek álmodnak”.⁵⁷⁶ A *D'Alembert álmának* szövege formába önti és megeleveníti a természet megismerésének azt a módszerét, amelyet Diderot már a *Gondolatok a természet értelmezéséről* című művében megfogalmazott.

Az álom, mint kifejezési forma, Charles T. Wolfe szerint Diderot „eklektikus filozófiájának legmegfelelőbb megjelenítési módja”.⁵⁷⁷ Az „eklektikus” jelző, amellyel maga Diderot is illeti filozófiáját, arra utal, hogy a korábbi tudományos eredményekkel, filozófiai módszerekkel számot kell vetni, s ezeket egymással ütköztetve, újabb tapasztalatokkal bővítve egyéni filozófia fogalmazható meg.

... az eklektikus filozófus mer függetlenül gondolkodni, a legvilágosabb általános elvekig nyúl vissza, megvizsgálja, megvitatja ezeket, és csak akkor fogad el valamit, ha igazolja őt tapasztalata és értelme; [...] olyan ember, aki nem vet és ültet, hanem gyűjt és rostál.⁵⁷⁸

Diderot eklektikus filozófiájának szóvivői Saunderson és D'Alembert is. A filozófiai szövegek gyakran több szereplőt is színre visznek, akik közül az egyik a szóvivő szerepét kapja. A szóvivők – ahogyan korábban is említettük már – valamiféle „szörnyszerű” állapotban vannak: a megszokottól eltérő ideg-, tudat- és testállapotuknak betudhatóan megváltozik viszonyuk a természet időbeliségével és térbeliségével, és másképpen látják a természet jelenségeinek lehetséges összefüggéseit. Ezért is köthetők egymáshoz a haldokló, vak matematikus és az álmodó matematikus asszociációi.

Sok olyan kérdés, amely a *Levél a vakokról* című műben már szerepel, a *D'Alembert álmában* újra felmerül. Számos összekötő kapcsolatot találhatunk tehát a két mű között (az élet keletkezése, a személyiség kialakulása, a szörnyszerű lények születése stb.) A két matematikus közül az egyik vakon, a halál közelében, a másik egy nyugtalan éjszaka során lázálmában kerül olyan állapotba, amelyben ahelyett, hogy a dolgokat rendszerbe foglalná, a „valószínűt” (probable), a „lehetségest” (possible)

⁵⁷⁶ CAMMAGRE, i. m., 147. o.

⁵⁷⁷ WOLFE, Charles T., „Le rêve matérialiste, ou "Faire par la pensée ce que la matière fait parfois"”, *Philosophiques*, vol. 34, n°2 (2007), 318. o. Elérhető on-line: [www.erudit.org]. Megtekintés dátuma: 2012-01-19.

⁵⁷⁸ DIDEROT, Denis, „Éclectique” (Eklektikus filozófia), in *Encyclopédie*. « L'éclectique est un philosophe qui [...] ose penser de lui-même, remonter aux principes généraux les plus clairs, les examiner, les discuter, n'admettre rien que sur le témoignage de son expérience & de sa raison ; [...] Ce n'est point un homme qui plante ou qui sème ; c'est une homme qui recueille et qui crible. »

képzeli el. Mindebből kitűnik, hogy az „álom” fogalma Diderot filozófiájában szorosan kapcsolódik a „valószínű”, a „lehetséges”, s ezzel együtt a „szörny” fogalmához is. Hiszen – ahogyan erre korábban is utaltunk – Diderot emberképében és természetfilozófiájában a „monstre” testesíti meg a természet lehetséges jellegét.

Nem véletlen, hogy Diderot két matematikust választ szóvivőnek. Voltaire-nek címzett levelében írja, hogy „lejárt a matematika kora. Megváltozott a divat. A természettudomány és az irodalom vette át az uralmat”.⁵⁷⁹ *Gondolatok a természet értelmezéséről* című művének legelején, rögtön a második gondolatban találjuk ennek a megállapításnak a kifejtését:

Egyetlen jó fizikus sem hunyhat ma már szemet az előtt a feltétlen nagy haszonnal kecsegtető igazság előtt, melyet éppen napjainkban szögeztek le igen bátran és határozottan, hogy a matematika területe elvont világ, és amit e területen egzakt igazságnak tartunk, feltétlenül elveszti ezt az előnyös tulajdonságát, amint leszállítjuk a földi élet színvonalára.⁵⁸⁰

Diderot szerint a természet értelmezése során a matematika módszere nem feltétlenül célravezető. Úgy véli, hogy a bizonyosság magából a matematikában használt okfejtésből, érvelési módból ered. A matematika pontosan meghatározott terminusokat használva zárt szabályrendszeren belül mozog, amelyből azonban nem tud kilépni. Ezzel szemben a természet értelmezésekor figyelembe kellene venni érzeteinkből származó ismereteink szubjektív jellegét, mint ahogyan azt is, hogy az érzékelt dolgot nem lehet a róla alkotott érzettel egyenértékűvé tenni. A matematikának viszont létezik olyan ága, amely ezt a fajta logikát követi, és a véletlen jelenségek viszonyainak vizsgálatával foglalkozik: a valószínűségszámítás. Diderot-t nagyon érdeklik ezek a kérdések, így például a kockajáték kiszámíthatatlansága is.⁵⁸¹ Érdekes, hogy az ő felfogásában a matematika egyszerre alkalmatlan és a legalkalmasabb tudomány is a természet értelmezéséhez.⁵⁸²

⁵⁷⁹ DIDEROT, Denis, *Lettre à Voltaire (le 19 février 1758)*, in *Œ*, t. V. Correspondance, 1997, 73. o. « ... le règne des mathématiques n'est plus. Le goût a changé. C'est celui de l'histoire naturelle et des lettres qui domine. »

⁵⁸⁰ *Gondolatok a természet értelmezéséről*, 71. o. A matematikus szót az eredeti francia szövegben a *géomètre* szó jelöli.

⁵⁸¹ A kockajátékról mint a természet véletlenszerű működésének metaforájáról lásd: IBRAHIM, Annie, „Les adversaires de la métaphore du jeu de dés”, in *Les Ennemis de Diderot*, actes du colloque organisé par la Société Diderot (1991), Paris Klincksieck, 1993, 77-89. o.

⁵⁸² Diderot megállapításait a matematika módszereiről és a valószínűségszámításról lásd részletesebben Eric-Emmanuel Schmitt idézett könyvének „Le double statut de la connaissance: Le vrai et le vraisemblable” c. fejezetét. SCHMITT, *i. m.*, 148-164. o.

Bár a matematikus D'Alembert Diderot-val folytatott beszélgetésében még az egzakt, racionális, deduktív gondolkodásmód felé hajlik, gondolatai lázalmában, majd Bordeu doktor elmékedéseiben újabb megvilágításba kerülnek. Az első részben a matematikus kételkedik beszélgetőtársa szavaiban, a másodikban álmodik, nem vállalja a következtetések levonását, inkább átadja ezt a szerepet a természettudósnak, az orvosnak. Diderot igen körültekintően jár el a szereplőket illetően. Az álmodó beteg gyógyítójaként olyan orvost választ szereplőként, aki az analógiákat és hipotéziseket üdvözlő korabeli modern tudományos gondolkodásmódot képviseli. Diderot a megismerés, a tudás hagyományos struktúráit kérdőjelezi meg. Az álmot nemcsak mint kifejezési formát alkalmazza, hanem mint „a megismerés újabb módjának metaforáját is”.⁵⁸³ A természet megismerése során az értelem mellett a képzeletnek és a megérzésnek is elengedhetetlen szerepet tulajdonít. Éliane Martin-Haag ezzel kapcsolatban úgy fogalmaz, hogy a *D'Alembert álmában* Diderot „a racionalitásnak olyan újabb koncepcióját mutatja be, amelyben felértékelődik az álom szerepe”.⁵⁸⁴ Természetesen a merész gondolatoknak is határokat kell szabni, és nem szabad a hiszékenységre csapdájába esni.⁵⁸⁵

Ez a néhány példa – levélforma, megjegyzések, dialógus és álom – is azt bizonyítja, hogy Diderot írásformáinak tára nagyon színes. A diderot-i írást természetesen nem lehet kontextusából kiragadva tanulmányozni. Diderot nem a semmiből alkotott egyedit, hanem korábban is létező eszközök átalakításával, továbbgondolásával hozott létre sajátos és különleges kifejezési módot.

⁵⁸³ DIECKMANN, „The Metaphoric Structure of the *Rêve de d'Alembert*”, i. m., 23. o.

⁵⁸⁴ MARTIN-HAAG, Éliane, „Du rêve comme condition humaine: poésie et philosophie dans *Le Rêve de d'Alembert*”, *RDE*, n°29 (2000), 118. o.

⁵⁸⁵ Vö: az értekezés „6.5. Fajok keresztezése és lények lánc: kecskeemberek és orángutánok” c. alfejezete.

Konklúzió

Diderot materialista felfogása szerint a természetet alkotó anyag különböző szerveződési formákon és fázisokon áthaladva folyamatos változáson megy keresztül, s egyre összetettebbé válik. Látens módon az élettelen anyagban is megvan tehát az élet lehetősége. Ezért képzelhető el Diderot szerint, hogy a porrá tört márvány humusszá, a humusz a növényvilág elemévé alakul, a növényi elemek pedig állati elemekké vagy (emberi) testté változnak, s az élettelenből élő anyag lesz. Az öröktől fogva létező nagy mindenség egyetemes rendjének alakulásáról csak elképzeléseink lehetnek, a természet jelenségeit megfigyelő és értelmező ember a világnak csupán pillanatnyi rendjét tudja érzékelni.

A világegyetemet alkotó nagy egészben – amely különböző részei összekapcsolódásának komplex hálójaként képzelhető el – minden mindennel összefüggésben van. Az „egész” (tout) fogalmával Diderot azonban nemcsak a nagy mindenséget, hanem az élőlényeket, az embert is jelöli, akinek molekulái, rostjai, szervei egymáshoz kapcsolódnak, és más élőlényekkel együtt az egyetlen nagy egyedként felfogható egész mindenség részévé válik. Az emberi szervezet relációkból álló érző hálózat, amelynek egyszerre több pontját is éri inger. Érzetek kötegéről beszélhetünk tehát, hiszen a korabeli felfogás szerint érző rostok, fonalak alkotják a testet, amelyek kötegekbe rendeződve szerveket hoznak létre, s építik fel az élő szervezetet. Az ember érzékeivel felfogja a külvilágból érkező benyomásokat, az így keletkezett érzetek a rosthálózat kiindulópontjába, az agyba jutnak. Majd választ ad a környezetéből jövő ingerekre: az érzeteket összehasonlítja, emlékezik, tudatra tesz szert, gondolkodik, érvel, ítél, s gondolatait szavakba öntve formálja meg, amikor érintkezésbe lép embertársaival.

Diderot nem hajlandó végleges definíciókat megfogalmazni az emberrel kapcsolatos jelenségek és folyamatok tárgyában. Újragondolja, átírja szövegeit, felülvizsgálja véleményét, s a hagyományos írásformákat saját gondolatmenetéhez hajlítva és átalakítva alkalmazza. Írásainak eredetisége annak tudható be, hogy már létező, mások által is alkalmazott kifejezőeszközöket rendez sajátos összefüggésekbe. Olyan újszerű, még a kortársak számára is meglepő filozófiai beszédmódot hoz létre ezzel, amelynek egyik legfontosabb jellemzője a képekben történő kifejezőmód. A korabeli tudományos eredményeket hiányosnak látja, a nyelvet pedig nem eléggé

kifejezőnek ahhoz, hogy az embert lényegében ragadja meg. Úgy véli, hogy a természet rejtélyeit elsősorban költői nyelv használata útján lehet hatékonyan feltárni, s hogy a képes beszéd az egyik legalkalmasabb eszköz a dolgok közötti lehetséges összefüggések kifejezésére.

Diderot filozófiai írásaiban az emberrel kapcsolatos képességekhez és folyamatokhoz (érzékelés, gondolkodás, beszéd, képzelet, emlékezet), a személyiség kialakulásának kérdésköréhez tartozó képeket és fogalmakat, valamint a közöttük lévő összefüggéseket igyekeztünk értekezésünkben feltérképezni. Diderot az emberről gondolkodva képeket alkot szövegeiben. Ezeknek a képeknek az alkalmazásával írásain átívelő, montázsszerű emberábrázolást hoz létre. Az alkotórészek összeillesztése után többé-kevésbé egységes emberkép bontakozik ki előttünk. Természetfilozófiájában az ember az állandóan átalakuló világmindenség anyag-óceánjának részeként heterogén elemek véletlenszerű kombinációja, különböző részek egysége, érzetek, gondolatok, tulajdonságok erények összessége. Ahogyan az emberi testet alkotó elemek is összefüggésben vannak egymással, úgy az egyes szövegek egymással érintkezve szintén párbeszédbe lépnek, hogy a diderot-i szövegtestben az életről, az élőről, az emberről szólni tudjanak. Az írás formája összhangban van a tartalommal, az állandó mozgásban lévő szövegben életre kel a természet és az ember.

A képes kifejezésmód illeszkedik az emberi elme működéséhez, amelynek egyszerre több érzetet és gondolatot kell feldolgoznia. Az egyszerre végbemenő, más és más időtartamú, különböző érzékszerveinkből származó érzeteket, majd az ezekből születő gondolatokat az emberi elmének rendeznie és szintetizálnia kell, illetve meg kell találnia a köztük lévő összefüggéseket, hiszen Diderot értelmezésében az elme műveletei a gondolatok közötti viszonyokról szólnak. A képekben történő szemléltetés az egyik legerőteljesebb és legergikusabb kifejezésmódnak bizonyul annak köszönhetően, hogy egyszerre tudja megjeleníteni azt, amit a szavakra tagolódó beszéd lineáris rendbe sorol.

Diderot szerint az élénk képzeletű írók legfontosabb feladata, hogy a nyelv szegénységét mintegy lebirkózva a hétköznapitól eltérő kifejezőeszközökkel alkossanak. A képes beszéd számára olyan metaforikus kifejezésmód, amely egyszerre több érzék befogadóképességére hat. A metafora fogalmát *Levél a vakokról* című művében említi először, majd *Levél a süketnémákról* című írásában a hieroglifa és a vele rokonítható embléma kapcsán fejti ki részletesebben. Számára a hieroglifa olyan nyelvi tömörítés, amely csökkenti a gondolat és a kifejezés közötti távolságot, s így

erőteljesebben hat az olvasóra. A hieroglifában csíra formájában benne rejlik az energia, amely az (ideális) olvasó képzeletében kibontakozva katalizálja a természet összefüggéseinek értelmezését. A kép a megismerés szempontjából azért jelentős, mert a természet értelmezője, a gondolkodó ember hipotéziseit és analógiáit képek formájában tudja leginkább elképzelni és közvetíteni. Diderot kortársainál jóval jelentősebb szerepet tulajdonít a képzetnek: véleménye szerint e nélkül a képesség nélkül az ember nem is (lehet gondolkodó, értelmező és alkotó) ember.

A természettel, így az emberrel kapcsolatos jelenségek összefüggéseinek megismerése és értelmezése során Diderot előtérbe helyez bizonyos képességeket és módszereket. Az élénk képzelőerő lehetővé teszi az ember számára, hogy korábban még nem ismert összefüggéseket tudjon meglátni. Ez a képesség a zseni elsőrendű adottsága, aki az átlagemberhez képest több új összefüggést észlel, és elképzeléseit merészebb metaforák, eredetibb hasonlatok formájában fogalmazza meg. A zseninél még kifejtettebbek és erőteljesebbek azok a képességek és tulajdonságok, amelyeket Diderot a természet, így az ember megismerése során is fontosnak tart: a megfigyelő- és a kombinációs képesség, a megérzés, az érzőképesség (a külvilág érzékelése) és az érzékenység.

A materiális lényként értelmezett ember képességeinek és tulajdonságainak alakulását értelemszerűen nagyban befolyásolja szervezetének felépítése, fiziológiája. Diderot a természet minden jelenségét az anyaggal, vagyis ahogyan ő fogalmaz, a testtel értelmezi, ezért is szokás filozófiáját a „fiziológiai” jelzővel illetni. Fatörzs, ingaóra, csembaló, sípláda, pókháló, polip, és még sorolhatnánk azokat a képeket, amelyeket a filozófus alkalmaz, hogy az emberi szervezet működését ábrázolja.

Az érzékelés és a gondolkodás folyamatát a két lábon járó ingaóra, a csembaló és a sípláda képében jeleníti meg. *Levél a süketnémákról* című művében még nem oldja fel a descartes-i test-lélek oppozíciót, hanem majd a *D'Alembert álmában* a csembaló és a sípláda segítségével gondolja tovább a mechanikus óramodellt. Az ingaóra és a csembaló húrjai a szervezetet alkotó idegrostoknak feleltethetőek meg, amelyeket ha meghúznak vagy megpendítenek – azaz inger éri az emberi szervezetet, és érzet keletkezik –, akkor ideák és azok kifejezésére hangok jönnek létre. Az óra gondolkodó-figyelő lelke – a zenész, aki hangszerét hallgatva azt vizsgálja, hogy a szerkezet vajon megfelelően van-e hangolva – megtévesztésig hasonlít a descartes-i eszes lélekre. Olyan, mintha nem is az óratest szerves részét képeznél. Az érző-gondolkodó csembaló viszont már olyan emberi szervezetre utal, amely egyszerre a hangszer és a rajta játszó

zenész, aki képes önmagát hallgatni, tehát öntudattal rendelkezik. A sípláda képével Diderot még inkább hangsúlyozza az emberi szervezet anyagságát. Minden lény ugyanolyan eredettel rendelkezik, ugyanabból a szubsztanciából jön létre. Az ember abban különbözik az állattól, hogy összetettebb élőlény nála, és agyi kapacitásának köszönhetően gondolkodásra képes.

A két lábon járó óra és a csembaló képének leírása az érzetek és az ebből keletkező gondolatok kifejezésének problémájába – képzeink nyelvi jelekkel történő megfogalmazásának lehetetlenségébe – torkollik. Az érzetek és gondolatok egyidejű forgatagát a szavakra tagolt beszéd nem képes közvetíteni. Azonban Diderot szerint léteznek olyan kifejezőeszközök, amelyek alkalmasabbak az érzetek és gondolatok egységének közvetítésére. Ide sorolja a vakok metaforikus kifejezéseit és a süketnémák szintén metaforikus és energikus gesztusnyelvét. Úgy gondolja, hogy a vakok ismeretei és kifejezései azért megbízhatóak, mert a valóságról kialakított képzeiteiket illetően többnyire konkrét, tapintható támpontokra hagyatkoznak. *Levél a vakokról* című művében javaslatot is tesz egy olyan nyelvi rendszer kialakítására, amely a kéz, az ujjak és a bőr pontos és világos tapintásnyelvét pótolni tudná. S a tapintásnyelv nyelvtanának kialakítását, szótárának megszerkesztését tanácsolja. *Levél a süketnémákról* című írásának metafizikai anatómia-képében, melyben az öt érzéket személyesíti meg, a tapintást nevezi a legbölcsebbnek és a legelmélyültebbnek.

Míg a vakság esetében a tapintás nyelvről, a hallás hiánya kapcsán a színek nyelvről és Castel atya okuláris zenéjéről szól Diderot. Hangsúlyozza, hogy nem feltétlenül kell az embernek hátránynak tartania, ha hiányzik valamely érzéke, és pozitívumnak, ha minden érzékének birtokában van, hiszen ezek mellesleg gyengíthetik is egymást. Az érzékek hiányából előny kovácsolható, hiszen a vakoknak és a süketnémáknak kreatívabbnak kell lenniük, más eszközökkel kell kifejezniük magukat, mint a minden érzékükkel rendelkező embereknek, akikhez képest ismeretlen összefüggéseket észlelnek, amelyek közvetítésére azonban meg kell találniuk a megfelelő formákat. Diderot megítélése szerint a vakok nyelvéhez hasonlóan a süketnémák gesztusnyelve is alkalmas újabb metaforák megalkotására. A süketnémák gesztusnyelvének metaforikus jellegére hívja fel a figyelmet, amely nem teljesen egyértelmű ugyan, de mégis sokkal erőteljesebb és energikusabb nyelv az artikulált hangokból álló beszédnél. A test hieroglifa-szövekként jelenik meg Diderot írásaiban, hiszen a test mozdulatai egyszerre több gondolatot közvetítenek, és egyben láttatják azt, amit a beszéd részekre bont.

Diderot filozófiájában az érzetek összekapcsolásáért és a gondolatok létrejöttéért, valamint a személyiség kialakulásáért az emlékezet felelős. Az emlékezés képességét az érző-emlékező csembaló képével szemlélteti: a memória kapcsolja össze a filozófus-zeneszerszámként értelmezett csembalóban a hangokat, majd megpendíti és le is rögzíti a dallamot. A csembaló húrjainak megpendítése és rezgése az érzet keletkezésének feleltethető meg. S mivel egyszerre több inger éri az embert, több érzet, és ennek következtében több idea is keletkezik, amelyeknek elrendezéséért az emlékezet felelős. Az ember érzeteiből ideákat formál, amelyeknek megjelenítésére hangokat hoz létre, s amikor az érzeteket és ideákat az emlékezet felidézi, újra ugyanazok a hangok keletkeznek.

Diderot ugyan nem fogalmaz meg külön személyiségelméletet, de eredeti módon ötvözi a korabeli gondolatokat és a szemléltetésükre alkalmazott képeket. Megítélése szerint az emlékezetnek köszönhető, hogy az állandóan változó ember mindig ugyanannak érzékeli önmagát, és saját identitással rendelkezik. Diderot felfogásában a szervezeti adottságnak, sőt szervnek tekinthető memória felelős az ember öntudatának kialakulásáért. Az emlékezet alkotja az ént, emlékezetünk nélkül énünk megsemmisülne. Az ember emlékezetének köszönhetően van tudatában létezésének, hiszen a memória kapcsolja össze egy adott pillanat érzeteit a következő pillanat érzeteivel. Összefüggő érzetek birtokában az ember szert tesz saját élettörténetére. Minden individuum az emlékezete által felhalmozott és összekapcsolt érzetek által válik egyedivé, s lesz másoktól különböző személyisége.

Míg a csembaló képe az ember és környezete közötti viszonyt, az érzékelés, a felfogóképesség, a gondolkodás és az emlékezet működését ábrázolja, a méhraj képe az élőlény, így az ember szervezetének felépítését és komplexitását igyekszik szemléltetni. A testet alkotó rostkötegekké szerveződő élő pontok egymáshoz kapcsolódva fürtszerű, egymással összhangban élő társulásokat hoznak létre. Az embert saját élettellel rendelkező, érző molekulák sorozatos kapcsolódásaként képzelel el Diderot, amelyek érzőképességüket egymásnak átadva, az élőlény egészébe beolvadva alakítják az embert. Az élőlény egészét alkotó részek tehát továbbra is megmaradnak, de egymáshoz kapcsolódva folytonosságot, s így általános összhangot, egységet és azonosságot teremtenek. Ezért Bordeu a *D'Alembert álmának* képzeletbeli kísérletében arra kéri meg Lespinasse kisasszonyt, hogy tüntesse el a méhek lábát, tegye folytonossá egymásmellettségüket, és a fürtöt alakítsa egyetlen szervesen összetartozó „állattá”.

Bordeu és Lespinasse kisasszony beszélgetésében a méhraj újabb metaforát idéz fel: a kolostor képét, amely igazából az előbbi továbbgondolása és értelmezése. Az egyik méh elrepül a rajból, helyét másik veszi át, a kolostorba is új szerzetesek érkeznek, de ettől függetlenül a kolostor szelleme ugyanaz marad, mint ahogyan a méhraj is megőrzi egységét. Ha azonban az emberi test minden molekulája saját léttel rendelkezik, s ezek idővel ki is cserélődnek, mégis mire vezethető vissza az ember identitása és öntudata? Az identitás és az öntudat kialakulása kapcsán a már említett emlékezet mellett az idő szerepét is fontosnak tartja Diderot. Az idő és az én azonosságának kapcsolatát fejti ki részletesen a kolostor képével. A kolostor tagjaihoz hasonlóan a szervezet molekulái is lassan cserélődnek, ezért tudja az ember ugyanannak érzékelni önmagát.

Az egyének, noha egységet alkotnak, Diderot szerint ez az egység nyitott és végtelen. Az egyedek nem önmagukban, hanem egymáshoz viszonyítva léteznek. A méhraj és a kolostor képéhez szorosan köthető pókháló képe szemlélteti a legjobban a részek közötti relációkból álló nagy mindenséget és a hasonló természetű emberi ént. Az álmodó D'Alembert pókháléhoz hasonlítja az emberi szervezetet. A pókháló képe a XVII. századi szív- és agykutatások leírásaiból származik, amelyek szerint a test sejthártyái az agyból erednek, s a szívből kivezető érhálózathoz hasonlóan az agyból kiinduló rostok egymást keresztezve hálózák be a szervezetet. A pókhálószerűen kapcsolódó fonalhálózat középpontjában található az agy, s bármi történik a rostháló bármely pontján, a hálózat központjába, az agyba, a pókhoz jut el az információ. A pókháló és a méhraj képe szorosan kapcsolódnak egymáshoz: a korabeli tudományos gondolkodás jellegzetes metaforái ezek, amelyek az ember énjének kialakulását fiziológiai alapokon értelmezik, s mellőzik a lélek mint isteni eredetű, anyagtalan és halhatatlan princípium gondolatát.

Az állandó erjedésben lévő természet és az annak részét képező ember lényegének megragadására a Diderot-szakirodalom a „folyékony modell” gondolatát alkalmazza. Az egymáshoz véletlenszerűen kapcsolódó és egymással szoros összefüggésben lévő részek alkotta végtelen, nyitott egész folyamatosan változik. Amikor változás megy végbe az egyik elemben, az egész újrastrukturálódik, és a részek közötti viszony átalakul. Az ember szakadatlanul változik, és bár teljes és végleges egyensúly sohasem áll be, vannak egyensúlyi állapotok, megnyugvások az állandó változásban. Az állandóság és az átalakulás egyszerre jellemzik a természet és az ember működését. Az ember nem mozdulatlan, merev, különálló világ, hanem dinamikusan

változó, nyitott, mozgó egész, aki egyszerre önmaga és önmaga ellentéte, szükségszerű és véletlenszerű elemek összetétele. Ez a folyékony természet- és embermodell eltér a XVIII. századi természettudósok által általában elfogadott mechanisztikus nézettől, amely szerint a világban minden determinált, érthető és kiszámítható, minden szükségszerűen úgy történik, ahogyan történnie kell, és nincsenek véletlenek. Diderot úgy gondolja, hogy a folytonosan változó nagy mindenségben szükségszerűen benne van az előre kiszámíthatatlan elemek felbukkanása.

Annak, aki a természet jelenségeit értelmezi, át kell lépnie meglévő ismeretei határait, és meg kell, hogy változzon a viszonya a természet időbeliségével és térbeliségével, ha annak lehetséges alakulásáról szeretne elmélkedni. Gondolatmenetének olyannak kell lennie, mint a természetet alkotó anyagnak: mozognak és elevennek. Diderot szörnyszerű, patológikus esetek tanulmányozásával igyekszik megérteni a természet jelenségeinek általános alakulását. Ezzel emeli ki a gondolkodást a megszokott helyéről, és vázol fel egy eltérő, komplexebb világot. Számára a torzszülöttek a dolgok érzékeinkkel felfogható rendje mögötti egyetemes rend működését leplezik le, és az általános esetekhez képest több összefüggést láttatnak az okok és okozatok komplex hálójában. A haldokló, vak Saunderson és a lázálmában hallucináló D'Alembert más kapcsolódási pontokat lát meg a dolgok között, mint a normális test-, tudat- és idegállapotban lévő ember. Diderot számára a torzszülöttek az ember és a természet működését demonstrálják. A monstrozitás problémája kapcsán olyan kérdéseken elmélkedik, mint az élet keletkezése, a valóság érzékelése, a gondolatok nyelvi jelekkel történő megfogalmazása, a nemek közötti különbség stb.

A *D'Alembert álmában* Lespinasse kisasszony és Bordeu képzeletbeli szörnylaboratóriuma számtalan szörnyszerű jelenséget sorakoztat fel: valós testi rendellenességeket (sziámi ikreket, hermafroditákat), mitológiai alakokat (küklpszokat, kecskeembereket) és más kitalált ijesztő teremtményeket, így például polipembereket. Diderot a valós szörnyetegek mellé egyes esetekben képzeletbeli megfelelőket is állít (sziámi ikrek – polipemberek), ami által elmosódik a képzelet és a valóság közötti határvonal. A monstrozitással kapcsolatos jelenségek közül kiemelkedő szerepet kap az édesvízi hidra, illetve polip, amely nemcsak mint növények és állatok közötti átmeneti lény, az élőlények archetípusa, hanem mint a szöveg szerkezetére alkalmazott analógia is megjelenik a diderot-i írásban.

A kutatók Diderot munkásságának egészét a „szörnyeteg írás” (*écriture monstrueuse*) kifejezéssel illetik, amelynek működési elve az édesvízi polip biológiai

modelljén nyugszik. A polipszöveg címkéjét nem önkényesen applikálják Diderot műveire. Maga a filozófus említi a stílusról elmélkedve, hogy a költő érvelése nem más, mint egyfajta polip, amelyből szétdarabolással számtalan más élőlény születik. Az édesvízi hidra esete is jó példája a korabeli irodalmi és tudományos diskurzus összeolvadásának. Diderot-t Abraham Trembley természettudományos kísérletei inspirálják, aki bármit is tett az édesvízi polippal – éhezettette, megtömte, kifordította vagy szétdarabolta –, a lény életben maradt, sőt részei új életre keltek. A diderot-i szöveget az édesvízi polip szervezetéhez tudjuk hasonlítani, amely akár csak a polipot alkotó élő anyag, sokszorozítja, újabb és újabb történetekkel hizlalja önmagát: egyik gondolat a másikat szüli, Diderot gondolatai szereplőiben szétszétódnak, szétszakadnak. A szereplők hangja egymásba fonódva, a szövegtest egészében felolvadva olyan polifonikus szöveget alkot, amelyben nem lehet az egyes véleményeket elkülöníteni.

Polipemberek a képzeletbeli szörnylaboratóriumban is kipattannak a szereplők agytekevénységeiből, sőt valóságos hasonmásokra is találnak, például a magyar származású, szőnyi „kettős gyermekek” személyében. A *D'Alembert álma* olvasójának az a benyomása támadhat, hogy korabeli teratológiai vagy genetikai kísérletekbe csöppent, amikor a gondolkísérletek folyamán Lespinasse és Bordeu a szervezetet alkotó rostokat eltávolítja, megkettőzi, szétzilálja, s kétfejű, négyfülű lények, összenőtt szervek, a törzshöz tapadt karok keletkeznek. A szörny tehát Diderot szerint nem a világ rendjét megzavaró jelenség – ahogyan ez a XVIII. században általánosan elfogadott nézet volt –, hanem legfeljebb azoknak a tudósoknak a rendszerét borítja fel, akik szeretik merev kategóriákba sorolni a természet félresikerült teremtményeit. Az emberi felfogóképesség határait is túlléphetik azok a kombinációk, amelyeket a folyamatos erjedésben lévő természet idővel kiforrhat magából.

Diderot gondolatai a szörnyről a konvencionális erkölcs kritikáját is képezik. Nem vonja ugyan kétségbe a társadalmi normák szükségességét, de meggyőződése, hogy a társadalmi, de ugyanúgy a vallási törvényeknek is összhangban kell lenniük a természet törvényeivel, így az ember természetével is. Más korabeli gondolkodókhöz hasonlóan Diderot számára is komoly kihívást jelent az erkölcs alapjának meghatározása. Úgy véli, hogy az erkölcsöt tudományos alapokra és nem transzcendentális magyarázatokra, az ember általános ismeretére kell alapozni, s ebben a természettudományok, az anatómia és a fiziológia nyújthatnak a legtöbb segítséget. A jó morál kialakításához nemcsak filozófusnak, hanem anatómusnak, természettudósnak, fiziológusnak és orvosnak is kell lenni. A *Pótlás Bougainville utazásához* című

művében és a *Rameau unokaöccsében* mutatja be Diderot, hogy az ember testi és lelki egészségére milyen káros következményei lehetnek, ha a társadalmi normák nincsenek összhangban az emberi természettel. A rossz törvények kifordíthatják önmagából az embert és bűnözőt, erkölcsi szörnyeteget csinálhatnak belőle.

Diderot pályája kezdetén hisz a mindenhol és minden időben érvényes egyetemes morál létezésében, azonban élete utolsó szakaszában elveszíti ezt a hitét. A morál számára továbbra is fiziológiai megalapozottságú marad, de az ember természetét és szervezetét túlságosan bonyolultnak és változónak tartja ahhoz, hogy egyetemes morált lehessen rá alapozni. A *Rameau unokaöccsében* a csodabogár unokaöcs egyedisége megtöri a társadalmi szokások által teremtett monoton egyformaságot, s az egyetemes morál ellenpéldájává válik. Az egyetemes erkölcs nem működőképes, mert nem tud mit kezdeni sem az eredetiséggel, külön emberekkel, amilyen az unokaöcs is, sem a zsenikkel, akikre szintén nem vonatkozhatnak ugyanazok a szabályok, amelyek az átlagemberekre. Ellentét húzódik az állandóan változó, sokszínű ember(i szervezet) és a merev erkölcsi rendszerek között. Az unokaöcs megtestesíti ezt a plurális, változó, ellentmondásokkal teli ént. Rameau unokaöccsének alakjával Diderot az erkölcs relativitására, a dolgok komplexitására és a nézőpontok sokaságára világít rá, illetve arra, hogy az erkölcsről való gondolkodás folyamatos eszmecsere és nem ítéletek megfogalmazása.

A meglévő ismeretek megkérdőjelezése, a dolgok több nézőpontból való megközelítésére irányuló szándék alapvető jellemzői Diderot gondolkodásmódjának. Az erre alkalmas kifejezőeszközök tárában a képes kifejezőmód mellett természetesen más írástechnikai megoldások is szerepelnek. Diderot a hagyományos írásformákat és műfajokat alakítja át sajátos módon gondolatai közléséhez. Mindegyik gondolatainak elevenségét, nyughatatlanságát, gondolkodásmódjának nyitottságát közvetíti. A levélforma, de ugyanúgy a jegyzet-kommentár is alkalmas a kialakulóban lévő, megszülető gondolat kifejezésére. Filozófiai dialógusaiban sincs bizonyosság és végleges konklúzió, a szereplők véleménye nem különböztethető meg egymástól. Végül az álom mint kifejezési forma is kitűnően illeszkedik írás- és gondolkodásmódjához, megjeleníti az értelem ellenőrzése alól kiszökött gondolatokat, merész képzettársításokra ad lehetőséget. Diderot különféle eszközökkel alkotja meg életművét, mely olyan sokszínű, mint a világ, amelyről mesél. Sajátos kifejezési formák segítségével és kombinálásával közvetíti gondolatait az emberről és a természetről.

Bibliográfia

A bibliográfiában használt rövidítések

DD: *Dictionnaire de Diderot*, éd. par R. Mortier et R. Trousson, Paris, Honoré Champion, 1999.

DHS: *Dix-huitième siècle*

DPV: DIDEROT, Denis, *Œuvres complètes*, éd. par H. Dieckmann, J. Proust, J. Varloot, Paris, Hermann, 1975- (25 tomes).

DS: *Diderot Studies*

ERA: *Encyclopédie du Rêve de d'Alembert*, éd. par S. Audidière, J-C. Bourdin, C. Duflo, Paris, CNRS, 2006.

FFM: *A francia felvilágosodás morálfilozófiája*, szerk. Ludassy Mária, Budapest, Gondolat Kiadó, 1975.

Œ: DIDEROT, Denis, *Œuvres*, éd. par Laurent Versini, Paris, Robert Laffont, Collection "Bouquins", 1994- (5 tomes).

PUF: Presses Universitaires de France

RDE: *Recherches sur Diderot et sur l'Encyclopédie*

VFM: *Denis Diderot válogatott filozófiai művei*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983.

A disszertációban leggyakrabban idézett Diderot-művek kiadásai

Contes, Paris, Librairie Générale Française, 1998.

De la poésie dramatique, in *Œ*, t. IV. Esthétique-Théâtre, 1996, 1273-1350. o.

Éléments de physiologie, in *DPV*, t. XVII, 1987, 291-574. o.

Entretiens sur Le Fils naturel, in *Œ*, t. IV. Esthétique-Théâtre, 1996, 1131-1190. o.

Le Rêve de d'Alembert, in *DPV*, t. XVII, 1987, 89-207. o.

Lettre sur les aveugles, in *Œ*, t. I. Philosophie, 1994, 139-185. o.

Lettre sur les sourds et muets, in *Œ*, t. IV. Esthétique-Théâtre, 1996, 11-75. o.

Neveu de Rameau, in *DPV*, t. XII, 1989, 69-196. o.

Observations sur la Lettre sur l'homme et ses rapports de Hemsterhuis, in *DPV*, t. XXIV, 2004, 245-419. o.

Paradoxe sur le comédien, in *Œ*, t. IV. Esthétique-Théâtre, 1996, 1377-1426. o.

Pensées philosophiques, in *Œ*, t. I. Philosophie, 1994, 19-49. o.

Pensées sur l'interprétation de la nature, in *Œ*, t. I. Philosophie, 1994, 559-600. o.

Réfutation suivie de l'ouvrage d'Helvétius intitulé L'Homme, in *DPV*, t. XXIV, 2004, 479-767.

Salon de 1763, in *Œ*, t. IV. Esthétique-Théâtre, 1996, 236-290. o.

Salon de 1765, in *Œ*, t. IV. Esthétique-Théâtre, 1996, 291-466. o.

Salon de 1767, in *Œ*, t. IV. Esthétique-Théâtre, 1996, 517-814. o.

Supplément au voyage de Bougainville, ou dialogue entre A et B, in *Œuvres philosophiques*, éd. par Paul Vernière, Paris, Garnier Frères, 1964, 455-516. o.

Sur le génie (fragment), in *Œuvres esthétiques*, éd. par Paul Vernière, Paris, Garnier Frères, 1964, 19-20. o.

Sur Térence, in *Œ*, t. IV. Esthétique-Théâtre, 1996, 1355-1363. o.

A disszertációban idézett szövegek Diderot levelezéséből:

Lettre à Falconet (le 10 janvier 1766), in *Œ*, t. V. Correspondance, 1997, 580-583. o.

Lettre à Falconet (août 1766?), in *Œ*, t. V. Correspondance, 1997, 670-685. o.

Lettre à Père Castel (mars 1751), in *Œ*, t. V. Correspondance, 1997, 27-28. o.

Lettre à Sophie Volland (le 30 septembre 1760), in *Œ*, t. V. Correspondance, 230-240. o.

Lettre à Sophie Volland (le 31 juillet 1762), in *Œ*, t. V. Correspondance, 397-401. o.

Lettre à Sophie Volland (le 31 août 1769), in *Œuvres*, t. V. Correspondance, 1997, 967-970. o.

Lettre à Voltaire (le 19 février 1758), in *Œ*, t. V. Correspondance, 1997, 72-74. o.

Lettre à Voltaire (le 28 novembre 1760), in *Œ*, t. V. Correspondance, 1997, 330-333. o.

Diderot által írt szócikkek az *Enciklopédiából* (*Encyclopédie de Diderot et d'Alembert*, CD-rom, Paris, Redon, 2001.)

„Animal” (Állat, lény)

„Clavecin oculaire” (Okuláris csemláló)

„Éclectisme” (Eklektikus filozófia)

„Encyclopédie” (Enciklopédia)

„Hobbisme” (Hobbes filozófiája)

„Rêve” (Álom)

„Spinosiste” (Spinozista)

„Théosophes” (Teozófusok)

Diderot magyar fordításban megjelent szövegei

- A boldogság temploma* (ford. Ludassy Mária), in *FFM*, 579-580. o.
- A drámaköltészetéről* (ford. Görög Livia), Budapest, Magyar Helikon, 1966.
- A fiziológia elemeiből* (ford. Györy János), in *VFM*, 288-303. o.
- A párbeszéd folytatása* (ford. Zsámboki Mária), in *FFM*, 480-491. o.
- Beszélgetések *A törvénytelen fiúról* (ford. Lőrinszky Ildikó), Máriabesenyő-Gödöllő, Attraktor, 2005.
- D'Alembert álma* (ford. Csatlós János), in *VFM*, 225-281. o.
- D'Alembert és Diderot beszélgetése* (ford. Csatlós János), in *VFM*, 210-225. o.
- Egy filozófus irattárcájából kiszökött töredékek* (ford. Ludassy Mária), in *FFM*, 284-293. o.
- Értekezés a festőművészetről* (ford. Alexander Bernát), in *Diderot válogatott filozófiai művei*, t. II, Budapest, Franklin Társulat, 1915, 137-191. o.
- Fecsegő csecsebecsék* (ford. Katona Tamás), Budapest, Európa Könyvkiadó, 1984.
- Filozófiai elvek az anyagról és a mozgásról* (ford. Csatlós János), in *VFM*, 282-287. o.
- Filozófiai gondolatok* (ford. Csatlós János), in *VFM*, 1-12. o.
- Gondolatok a természet értelmezéséről* (ford. Csatlós János), in *VFM*, 70-121. o.
- Levél a vakokról* (ford. Györy János), in *VFM*, 13-59. o.
- Pótlás Bougainville utazásához* (ford. Györy János), in *VFM*, 326-368. o.
- Rameau unokaöccse* (ford. Szívós Mihály), Budapest, PannonKlett, Matúra, 1997.
- Részlet az *1767-es Szalon*-ból (ford. Ludassy Mária), in *FFM*, 476-479. o.
- Színészparadoxon* (ford. Görög Livia), Budapest, Magyar Helikon, 1966

A disszertációban idézett legfontosabb szócikkek az *Enciklopédiából* (*Encyclopédie de Diderot et d'Alembert*, CD-rom, Paris, Redon, 2001.)

- BEAUZÉE, Nicolas, „Métaphore” (Metafora)
- D’ALEMBERT, Jean Le Rond, „Aveugle” (Vak)
- DUMARSAIS, César Chesneau, „Abstraction” (Elvonatkoztatás)
- FORMEY, Samuel, „Monstre” (Szörny)
- FORMEY, Samuel, „Songe” (Álom)
- FOUQUET, Henri, „Sensibilité, sentiment” (Érzékenység/érzőképesség, érzés)
- JAUCOURT, Louis de, „Sensibilité” (Érzékenység/érzőképesség)
- JAUCOURT, Louis de, „Songe” (Álom)
- VOLTAIRE, François-Marie Arouet de, „Imagination” (Képzelet)

Ismeretlen szerző, „Identité” (Identitás)

Ismeretlen szerző, „Organisation” (Szervezet)

Ismeretlen szerző, „Personnalité” (Személyiség)

Ismeretlen szerző, „Polype, Poulpe” (Polip, édesvízi hidra)

A disszertációban idézett kortárs szerzők írásainak felhasznált kiadásai

BESSENYEI, György, *A Holmi*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983.

BUFFON, Georges, “Sur les Monstres,” in *Histoire naturelle, générale et particulière*, Paris, Imprimerie royale, 1749-1788, Suppléments IV, t. XXIII, 579-582. o. Elérhető on-line: [<http://www.buffon.cnrs.fr/>].

CONDILLAC, Étienne Bonnot de, *Értekezés az érzetekről* (ford. Erdélyi Ágnes Jancsovcics Ferenc fordításának felhasználásával), Budapest, Magyar Helikon, 1976.

CONDILLAC, Étienne Bonnot de, *Essai sur l'origine des connaissances humaines*, Paris, Éditions Alive, 1998.

CONDILLAC, Étienne Bonnot de, *Esszé az emberi ismeretek eredetéről* (részletek) (ford. Bakcsi Botond), in ROUSSEAU, Jean-Jacques, *Esszé a nyelvek eredetéről*, Máriabesenyő-Gödöllő, Attraktor, 2007, 95-144. o.

CSAPÓ, József, *Kis gyermekek isputalja*, Nagykároly, 1771, 28-29. o. A forrás lelőhelye: Somogyi-könyvtár (Szeged), Alapítványi gyűjtemény, D.e. 154.

DESCARTES, René, *Értekezés a módszerről* (1637), Szemere Samu fordítását átdolgozta, a kötetet szerkesztette és a jegyzeteket összeállította Boros Gábor, Matúra-sorozat, Budapest, Ikon Kiadó, 1993.

HOBBS, Thomas, *Leviatán vagy az egyházi és világi állam anyaga, formája és hatalma* (ford. Vámosi Pál), t. I, Budapest, Kossuth Kiadó, 1999.

HOLBACH, Paul-Henri, *A természet rendszere*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1978.

HUME, David, *Értekezés az emberi természetről* (ford. Bence György), Budapest, Gondolat Kiadó, 1976.

LA METTRIE, Julien Offray, *Tanulmány a lélekről*, in *Filozófiai művek* (ford. Horváth Henrik és Zigány Miklós), Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981, 53-144. o.

LOCKE, John, *Értekezés az emberi értelemről* (ford. Dienes Valéria), Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979.

TREMBLEY, Abraham, „Értekezés az édesvízi polip természetéről (részletek)” (ford. Haász Kata), in *Természettudomány a francia felvilágosodásban*, szerk. Benedek István, Budapest, Gondolat, 1965, 36-43. o.

Szakirodalmi hivatkozások

ARBO, Alessandro, „Diderot et l’hiéroglyphe musical”, *RDE*, n°30 (2001), 66-80. o.

AUDIDIÈRE, Sophie, „La Lettre sur les aveugles et l’éducation des sens”, *RDE*, n°28 (2000), 67-82. o.

AUDIDIÈRE, Sophie, „Mémoire” (Emlékezet), in *ERA*, 265-268. o.

AUDIDIÈRE, Sophie, „Moi” (Én), in *ERA*, 272-274. o.

AUDIDIÈRE, Sophie, „Unité” (Egység), in *ERA*, 371-373. o.

BAEUMLER, Alfred, *Az irracionalitás problémája a XVIII. századi esztétikában és logikában Az ítélőerő kritikájáig*, Budapest, Enciklopédia Kiadó, 2002.

BARBER, William H., „Leibnizianisme” (Leibniz filozófiája), in *DD*, 272-274. o.

BARROUX, Gilles, „Monstre” (Szörny), in *ERA*, 277-280. o.

BARTHA-KOVÁCS, Katalin, *A csend alakzatai a festészetben. Francia festészetelmélet a XVII-XVIII. században*, Budapest, L’Harmattan, 2010.

BECQ, Annie, „Le génie”, in *Genèse de l’esthétique française moderne 1680-1814*, Paris, Albin Michel, 1994, 695-741. o.

BECQ, Annie, „Bonheur” (Boldogság), in *DD*, 80-83. o.

BECQ, Annie, „Génie” (Zseni), in *DD*, 204-206. o.

BELAVAL, Yvon, „Un philosophe?”, *RDE*, n°1 (1986), 13-17. o.

BELAVAL, Yvon, *Études sur Diderot*, Paris, PUF, 2003.

BENEDEK, István, „A habarnica”, in *Természettudomány a francia felvilágosodásban*, Budapest, Gondolat, 1965, 9-11. o.

BENEDEK, István, „A lények létrája”, in *Természettudomány a francia felvilágosodásban*, Budapest, Gondolat, 1965, 11-13. o.

BERNDORFER, Alfréd, „A veleszületett rendellenesség pathogenesise történelmi szemléletben”, *Ponticulus Hungaricus*, n°10 (2008). Elérhető on-line: [<http://members.iif.hu/visontay/ponticulus/rovatok/hidverok/patogenesis.html>].

BERRI, Kenneth, „Diderot’s Hieroglyphs”, *SubStance*, n°92 (2000), 68-93. o.

BIANCO, Jean-François, „Diderot, a-t-il inventé le web ?”, *RDE*, n°31-32 (2002), 17-24. o.

BLUM, Carol, „Morale, vertu” (Erkölc, erény), in *DD*, 325-329. o.

BOROS, Gábor, *Descartes és a korai felvilágosodás*, Budapest, Áron Kiadó – Brozsek Kiadó, 2010.

BOROS, Gábor, „Étienne Bonnot de Condillac (1714-1780)”, in *Filozófia*, szerk. Boros Gábor, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2007, 784-786. o.

BOROS, Gábor, „Diderot és az *Enciklopédia*”, in *Filozófia*, szerk. Boros Gábor, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2007, 786-789. o.

BOURDIN, Jean-Claude, „Formes et écriture chez Diderot philosophe”, in *Diderot et la question de la forme*, Paris, PUF, szerk. Annie Ibrahim, 1999, 17-38. o.

BOURDIN, Jean-Claude, „Du *Rêve de d’Alembert* aux *Éléments de physiologie*. Discours scientifique et discours spéculatif dans *Le Rêve de d’Alembert*”, *RDE*, "Le Rêve de d’Alembert", n°34 (2003), 45-69. o.

BOURDIN, Jean-Claude – SALAÛN, Franck, „Mademoiselle de Lespinasse” (Lespinasse kisasszony), in *ERA*, 245-248. o.

BOURDIN, Jean-Claude, „Tout” (Egész, minden), in *ERA*, 364-368. o.

BOURDIN, Jean-Claude, „Diderot métaphysicien. Le possible, le nécessaire et l’aléatoire”, in *Archives de philosophie*, t.°71, n°1 (2008), 13-36. o. Elérhető on-line: [www.cairn.info].

BOURY, Dominique, „Contigu, continu” (Egymásmelletti, folytonos), in *ERA*, 104-106. o.

BOURY, Dominique, „Grappe d’abeilles” (Méhfürt), in *ERA*, 201-204. o.

BREMNER, Geoffrey, *Order and Chance. The Pattern of Diderot’s Thought*, Cambridge, Cambridge University Press, 1983.

CABANE, Franck, „Anguillard, Needham” (Angolna, Needham), in *ERA*, 49-51. o.

CAMMAGRE, Geneviève, „Une poétique de la connaissance: Diderot et le rêve”, *RDE*, "Varia", n°33 (2002), 135-147. o.

CASSIRER, Ernst, *A felvilágosodás filozófiája* (ford. Scheer Katalin), Mesteriskola sorozat, Budapest, Atlantisz Könyvkiadó, 2007.

CHASSOT, Fabrice, *Le dialogue scientifique au XVIIIe siècle. Postérité de Fontenelle et vulgarisation des sciences*, Paris, Classiques Garnier, 2011.

CHÂTELET, François, *Les Lumières. XVIIIe siècle. Histoire de la Philosophie IV*, t. IV, Hachette Littératures, 1999.

CHERNI, Amor, *Diderot, l'ordre et le devenir*, Genève, Droz, 2002.

CHOUILLET, Jacques, *La formation des idées esthétiques de Diderot*, Paris, Armand Colin, 1973.

CHOUILLET, Jacques, *Diderot, poète de l'énergie*, Paris, PUF, 1984.

CHOUILLET, Jacques, „Matière et mémoire dans l'Œuvre de Diderot”, *Revue de métaphysique et de morale*, n°2 (1984), 214-225. o.

CHOUILLET-ROCHE, Anne-Marie, „Le Clavecin oculaire de P. Castel”, *DHS*, n°8 (1976), 141-166. o.

CLARK, Andrew H., *Diderot's Part*, Aldershot and Burlington, Ashgate Publishing, 2008.

COURTINE, Jean-Jacques, „Le corps inhumain”, in *Histoire du corps*, vol. 1.: *De la Renaissance aux Lumières*, ed. Alain Corbin et al., Paris, Seuil, 2005, 373-386. o.

CURRAN, Andrew, *Sublime disorder. Physical monstrosity in Diderot's universe*, Oxford, Voltaire Foundation, 2001.

CSEPPENTŐ, István, „A felvilágosodás századának irodalma”, in *A francia irodalom története*, szerk. Maár Judit, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2011, 327-440. o.

DANIEL, Georges, *Le style de Diderot. Légende et structure*, Genève-Paris, Librairie Droz, 1986.

DANIEL, Georges, „Autour du *Rêve de d'Alembert*. Réflexions sur l'esthétique de Diderot”, *DS*, n°12 (1969), 13-73. o.

DANIEL, Georges, „Style, écriture” (Stílus, írás), in *DD*, 494-497. o.

DELON, Michel, *L'idée d'énergie au tournant des Lumières (1770-1820)*, Paris, PUF, 1988.

DENEYS-TUNNEY, Anne, *Écritures du corps*, Paris, PUF, 1992.

DESNÉ, Roland, „Hemsterhuis”, in *DD*, 221-222. o.

DIECKMANN, Herbert, „Diderot's Conception of Genius”, *Journal of the History of Ideas*, vol. 2., n°2 (1941), 151-182. o.

DIECKMANN, Herbert, *Cinq leçons sur Diderot*, Genève: Droz, Paris: Minard, 1959.

DIECKMANN, Herbert, „The Metaphoric Structure of the *Rêve de d'Alembert*”, *DS*, n°17 (1973), 15-24. o.

DOMENECH, Jacques, *L'Éthique des Lumières. Les fondements de la morale dans la philosophie française du XVIIIe siècle*, Paris, Vrin, 1989.

DUCHET, Michèle, „L'Anthropologie de Diderot”, in *Anthropologie et histoire au siècle des Lumières*, Paris, Albin Michel, 1995, 407-473. o.

DUFLO, Colas, *Diderot philosophe*, Paris, Honoré Champion, 2003.

DUFLO, Colas, „Sensibilité” (Érzőképesség), in *ERA*, 347-352. o.

DUFLO, Colas, „Le moi-multiple. Fondements physiologiques, conséquences anthropologiques”, *Archives de philosophie*, t. 71 (2008/1), 95-110. o.

ERICKSON, Lars O., *Metafact: Essayistic Science in Eighteenth-century France*, Chapel Hill, Department of Romance Languages, University of North Carolina, 2004.

FONTENAY, Élisabeth de, *Diderot ou le matérialisme enchanté*, Paris, Grasset, 1984.

FOUCAULT, Michel, *A szavak és a dolgok*, Budapest, Osiris Kiadó, 2000.

GALLINGANI, Daniela, „Rêve”, in *Dictionnaire européen des Lumières*, Paris, PUF, 1997, 933-936. o.

GILMAN, Margaret, „Imagination and Creation in Diderot”, *DS*, n°2 (1952), 200-220. o.

GOODDEN, Angelica, *Diderot and the Body*, University of Oxford, Legenda, European Humanities Research Centre, 2001.

GROETHUYSEN, Bernard, „La pensée de Diderot”, in TROUSSON, Raymond, *Diderot*, Paris, Presses Paris Sorbonne, 2005, 545-560. o.

HOBSON, Marian – HARVEY, Simon, „Père Castel (1688-1757) et son clavecin oculaire”, in *Dossier. Lettre sur les aveugles. Lettre sur les sourds et muets*, Paris, Flammarion, 2000, 223-226. o.

IBRAHIM, Annie, „Les adversaires de la métaphore du jeu de dés”, in *Les Ennemis de Diderot*, actes du colloque organisé par la Société Diderot (1991), Paris Klincksieck, 1993, 77-89. o.

IBRAHIM, Annie, „Maupertuis dans *Le Rêve de d'Alembert*: l'essaim d'abeilles et le polype”, *RDE*, "Le Rêve de d'Alembert", n°34 (2003), 71-83. o.

IBRAHIM, Annie, „Fibre” (Rost) és „Fil, filet” (Szál), in *ERA*, 177-180. o.

ISRAEL, Jonathan I., *Les Lumières radicales. La philosophie, Spinoza et la naissance de la modernité (1650-1750)*, traduit par Pauline Hugues, Charlotte Nordmann et Jérôme Rosanvallon, Paris, Éditions Amsterdam, 2005.

KISBALI, László, „Diderot időszerűtlensége: a szépről”, in *Sapere aude! Esztétikai és művelődéstörténeti írások*, Laokoón Könyvek, Budapest, L'Harmattan, 2009, 81-88. o.

KOVÁCS, Eszter, *Az utazás szerepe és kritikája Diderot fiktív, filozófiai és politikai műveiben*, Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged, 2009.

KOVÁCS, Katalin, *A szenvedélyek kifejezése és a műfajok hierarchiája. A francia festészetelméleti gondolkodás kezdetei*, Budapest, Eötvös József Kiadó, 2004.

KRISTEVA, Julia, „La musique parlée ou remarques sur la subjectivité dans la fiction à propos du *Neveu de Rameau*”, in *Langue et langages de Leibniz à l'Encyclopédie. Séminaire de l'École Supérieure de Fontenay*, éd. par Michèle Duchet et M. Jallet, Paris, Union Générale d'Éditions, 1977, 153-224. o.

LABROSSE, Claude, „Diderot ou le corps-hiéroglyphe”, in *Journées Diderot*, Tunis, Faculté des Lettres de la Manouba, 1990, 143-155. o.

LAIDLAW, Norman, „Diderot's Teratology”, *DS*, n°4 (1963), 105-129. o.

LAQUEUR, Thomas, „A nemek felfedezése” (ford. Szabó Valéria), in *A testet öltött nem. Test és nemiség a görögöktől Freudig*, Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 2002, 161-202. o.

LAVEZZI, Élisabeth, „Le peintre qui s'affecte”, in «*Pour décrire un Salon*»: *Diderot et la peinture (1759-1766)*, Bordeaux, Presses Universitaires, 2007, 165-184. o.

LE RU, Véronique, „De la serinette à la tournette: l'ambivalence de la critique du mécanisme cartésien”, *RDE*, „*Le Rêve de d'Alembert*”, n°34 (2003), 99-110. o.

LOJKINE, Stéphane, „Le matérialisme biologique du *Rêve de d'Alembert*”, *Littératures*, n°30 (1994), Toulouse, PUM, 27-49. o.

LOVEJOY, Arthur O., *The Great Chain of Being*, New York, Harper Torchbooks, 1965.

MARTIN-HAAG, Éliane, „Le polype, ou l'archétype du vivant”, in *Le Rêve de d'Alembert, Le Fils naturel, et les écrits annexes – Diderot*, Paris, Ellipses, 2000, 45-54. o.

MARTIN-HAAG, Éliane, „Du rêve comme condition humaine: poésie et philosophie dans *Le Rêve de d'Alembert*”, *RDE*, n°29 (2000), 103-118. o.

MAURSETH, Anne Beate, „La règle de trois: l'analogie dans *Le Rêve de d'Alembert*”, *RDE*, „*Le Rêve de d'Alembert*”, n°34 (2003), 165-183. o.

MAYER, Jean, *Diderot homme de science*, Rennes, Imprimerie Bretonne, 1959.

MAYER, Jean, „Les êtres et les monstres dans la philosophie de Diderot”, in *Colloque international Diderot*, éd. par Anne-Marie Chouillet et Jacques Chouillet, Paris, 1984, 281-286. o.

MAYER, Jean, „Introduction”, *Éléments de physiologie*, in *DPV*, t. XVII, 1987, 263-290. o.

MEYER, Paul H., „*Lettre sur les sourds et muets à l'usage de ceux qui entendent et qui parlent*”, in *DD*, 286-288. o.

MORTIER, Roland, „Diderot ou l'originalité révélatrice”, in *L'originalité. Une nouvelle catégorie esthétique au siècle des Lumières*, Genève, Droz, 1982, 153-161. o.

MORTIER, Roland, „*Le Rêve de d'Alembert*”, in *DD*, 446-452. o.

NAUMANN, Manfred, „Holbach, Paul Thiry d' ”, in *DD*, 230-233. o.

NIKLAUS, Robert, „L'esprit créateur de Diderot”, *Cahiers de l'Association internationale des études françaises*, n°20 (1968), 39-54. o.

NIKLAUS, Robert, „Angleterre”, in *DD*, 28-35. o.

NIKLAUS, Robert, „*Lettre sur les aveugles à l'usage de ceux qui voient*”, in *DD*, 284-286. o.

PÁL, József, *1790. Határ és szabadság az irodalomban*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2012.

PARMENTIER, Marc, „Le problème de Molyneux de Locke à Diderot”, *RDE*, n°28 (2000), 13-23. o.

PENKE, Olga, „L'incertitude des notions morales dans l'*Encyclopédie* et *Le Neveu de Rameau*”, *RDE*, n°21 (1996), 41-50. o.

PENKE, Olga, „Egy sajátos rövid műfaj: a jegyzet”, in *Műfaji kísérletek Bessenyei György prózájában*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2008, 123-140. o.

PROUST, Jacques, *Diderot et l'Encyclopédie*, Paris, Armand Colin, 1962.

PROUST, Jacques, *L'objet et le texte*, Droz, Genève, 1980.

PUJOL, Stéphane, *Le dialogue d'idées au dix-huitième siècle*, SVEC, 2005:06, Oxford, Voltaire Foundation, 2005.

ROGER, Jacques, *Les sciences de la vie dans la pensée française du XVIIIe siècle. La génération des animaux de Descartes à l'Encyclopédie*, Paris, Armand Colin, 1963.

ROPOLYI, László, „A mechanisztikus világkép kiteljesedése a XVIII. században”, in *Előadások a természetfilozófia történetéből*, szerk. Kampis György, Budapest, ELTE Természettudományi Kar, 1997, 178-201.o.

QUINTILI, Paolo, *La pensée critique de Diderot. Matérialisme, science et poésie à l'âge de l'Encyclopédie (1742-1782)*, Paris, Honoré Champion, 2001.

SAAD, Mariana, „Araignée” (Pók), in *ERA*, 56-57. o.

SALAÜN, Franck, „L'identité personnelle selon Diderot”, *RDE*, n°26 (1999), 114-123. o.

SCHMITT, Eric-Emmanuel, *Diderot ou la philosophie de la séduction*, Paris, Albin Michel, 1997.

SEGUIN, Jean-Pierre, *Diderot, le discours et les choses*, Paris, Librairie Klincksieck, 1978.

SPANGLER, May, „Science, philosophie et littérature: le polype de Diderot”, *RDE*, n°23 (1997), 89-107. o.

SPANGLER, May, „Les monstres textuels dans le transformisme de Diderot”, *DS*, n°29 (2003), 137-160. o.

STAROBINSKI, Jean, „Diderot et les chimistes”, in *Action et réaction. Vie et aventures d'un couple*, Paris, Seuil, 1999, 53-97. o.

STENGER, Gerhardt, *Nature et liberté chez Diderot après l'Encyclopédie*, Paris, Universitas, 1994.

STENGER, Gerhardt, „Diderot et la théorie des trois codes”, in *Ici et ailleurs: le dix-huitième siècle au présent. Mélanges offerts à Jacques Proust*, Tokyo, 1996, 136-158. o.

STENGER, Gerhardt, „La théorie de la connaissance dans la *Lettre sur les aveugles*”, *RDE*, n°26 (1999), 99-111. o.

STENGER, Gerhardt, „Diderot philosophe de la complexité”, *La Lettre Clandestine*, n°14 (2005-2006), 127-151. o.

SZEGEDI, Péter, „A mechanisztikus világmagyarázat születése”, in *Előadások a természetfilozófia történetéből*, szerk. Kampis György, Budapest, ELTE Természettudományi Kar, 1997, 156-178. o.

SZIGETI, József, „Diderot, une grande figure du matérialisme militant du XVIIIe siècle”, in *Studia philosophica Academiae*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1962.

SZÖNYI, György Endre, *Pictura & Scriptura. Hagyományalapú kulturális reprezentációk huszadik századi elméletei*, Szeged, JATEPress, 2004.

THOMSON, Ann, „Machine” (Gépezet), in *ERA*, 251-252. o.

THOMSON, Ann, „Molécule” (Molekula), in *ERA*, 275-277. o.

THOMSON, Ann, „Mouvement” (Mozgás), in *ERA*, 283-284. o.

THOMSON, Ann, „Orang-outan” (Orángután), in *ERA*, 291-292. o.

TROUSSON, Raymond, „Horace” (Horatius), in *DD*, 236-237. o.

VENTURI, Franco, *Jeunesse de Diderot*, Paris, Skira, 1939.

VERNIERE, Paul, „Introduction”, *Sur le génie*, in *Œuvres esthétiques de Diderot*, Paris, Garnier Frères, 1964, 5-8. o.

VERNIERE, Paul, „Le néo-spinozisme de Diderot”, in *Spinoza et la pensée française avant la Révolution*, Genève, Slatkine Reprints, 1979, 595-611. o.

VERSINI, Laurent, „Introduction”, *Lettre sur les sourds et muets*, in *Œuvres*, t. IV. Esthétique-Théâtre, 1966, 5-9. o.

VERSINI, Laurent, „Introduction”, *Paradoxe sur le comédien*, in *Œuvres*, t. IV. Esthétique-Théâtre, 1966, 1367-1375. o.

VÖRÖS, Imre, *Természetszemlélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1991.

WALL, Anthony, *Ce corps qui parle. Pour une lecture dialogique de Denis Diderot*, Montréal, XYZ, 2005.

WOLFE, Charles T., „Le rêve matérialiste, ou "Faire par la pensée ce que la matière fait parfois"”, *Philosophiques*, vol. 34, n°2 (2007), 317-328. o. Elérhető on-line: [www.erudit.org].

WOLFE, Charles T., „L'anomalie du vivant. Réflexions sur le pouvoir messianique du monstre”, *Multitudes*, n°33 (2008/3), 53-62. o. Elérhető on-line: [www.cairn.info].